

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
6, SERISSY NAGAR, 179 and 206,
NEW BRIDGE, S. N. 338 and 511.

कामन्दकीयनीतिसारः ।
THE NÍTISÁRA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY

BY
KAMANDAKI,
WITH A COMMENTARY
*COMPILED AND EDITED BY
PANDITA ROMANARAYANA VIDYARATNA, JAGANMOHANA
TARKALANKARA, AND KAMAKHYANATHA
TARKABAGTSA.

THE TEXT EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

CALCUTTA :
PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.
1884.

320-2
K15 NR.

B.I. 4

16083
SE NO 012601

कामन्दकीयनीतिसारः

रामनारायणविद्यारत्न-श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीश्वरः प्रणीतया

परिशोधितया च

उपाध्यायनिरपेक्षसारिष्ठाख्यटीकया सहितः

आश्रियाटीकसोसाइटी-समाजानुसूया

श्रीराजेन्द्रलालमिश्रेण

परिशोधितः ।

कलिकाता ।

बालिकमिश्रनामिधयन्त्रालये मुद्रितः ।

सन् १८७१ ।

B I 4

भूमिका ।

डाक्टर प्रीयुक्तराजेन्द्रनाथमित्रमहोदयेन संशोध्य मुद्रितस्य कामन्दकीय-
नीतिसारमूलस्थान्तरान्तरा दूरवगमन्तावदेवमर्थः येन तट्टीकासाहाय्य-
मन्तरेण भङ्गजतो दुर्घट एव तत्र न संघातव्यः सन्निधिमिति आभियाटिक-
सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेनास्य टीकासुद्धार्थमुपदिष्टो रामनाग-
यशविहारमहाशयौ बङ्गतरयत्नेन तस्य नीतिमारस्य अमम्यैर्गामशुद्धि-
मुद्रियामेकामुपाध्यायनिरपेक्षानां प्राचीनटीकां संगृह्य तामेवावलम्ब्य
१३५ पृष्ठतः २३८ पृष्ठपर्यन्तं विधाय टीकां मुद्रितामकारयत् । परलोका-
नां त्रे च तस्मिन् विद्यारत्नमहाशये श्रीयुक्तजगन्मोहन-तर्कालङ्कारमहाशये
धर्मव्यासीभूय तत्कर्मणाः, २३९ पृष्ठतः ३४२ पृष्ठपर्यन्तं टीकां विधाय
मुद्रयत् । उक्ततर्कालङ्कारमहाशयस्य टीकाप्रणयनसमये उपाध्यायनिरपेक्षा-
नामकमपरमपि टीकापुस्तकद्वयं संगृहीतमभवत् । स हि तट्टीकापुस्तक-
त्रयस्यैव साहाय्यमधिजगाम । उक्तपुस्तकत्रयं नितरामशुद्धिमुद्रियामन्त-
रान्तरा खण्डितम् । अथःवशिष्टटीकाप्रणयनविषये उक्ततर्कालङ्कारमहा-
शयस्य यत्नलाघवमेवेत्य आभियाटिक-सोसाइटी-समाजाध्यक्ष-महोदयेना-
वशिष्टकार्यमभ्यादनायानुमतेऽहं मुक्तप्राचीनटीकापुस्तकत्रयं अवलम्ब्य ३४३
पृष्ठतः समाप्तिपर्यन्तं टीकां प्रणीय मुद्रितामकारयम् । अत्र दमेवर्त्तितं दुःखं
यदेकेन सम्पादकेन न सम्पाद्यतेषां टीका । अस्यां हि मुद्रितटीकाया उपा-
ध्यायनिरपेक्षाटीकाया एव समुद्भूता बह्वेका भागाः । उक्तटीकायास्तु ये ये
अंशा निरान्तरपरिशुद्धाः स एव परित्यक्ताः, तेषु तेषु च नूतनांशाः सन्नि-
वेशिताः । स्थूलविशेषे अर्थप्रकाशार्थमपि नवीनांशाः सन्निवेशिताः । अत-
एवास्याः टीकायाः उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणीतिनाम स्थिरीकृतमस्माभिः ।
मुद्रितमूलपुस्तकैकादशसर्गाधिकतिप्रयस्रोक्तानन्तरं हस्तलिखितटीकापुस्तके

एकादशसंज्ञासमाप्तिश्च वाक्यं दृष्टं तच्च मुद्रितटीकायां 'हस्तलिखित' इत्यादिवाक्ये
 'कानुसारेण एकादशः सर्गः' इत्यनेन समुद्धृतं; अतः समवर्तते वा मुद्रितटीकायां
 विंशतिभर्गात्मिका । यत्र यत्र स्थले मुद्रिते हस्तलिखिते च मूलपुस्तके न दृष्टः
 कोपि कोपि श्लोकः दृष्टस्तु तद्वाक्यं प्राचीनटीकायां तत्र तत्र समुद्धृतं
 तद्वाक्यमेव, परन्तु मूलस्याप्राप्त्या तदर्थः अपरिच्छेदतया मुद्रितः । ये ये
 श्लोकाः मुद्रितमूलपुस्तके न दृष्टा दृष्टास्तु हस्तलिखितटीकापुस्तके ते श्लोकाः
 मुद्रितटीकायां व्याख्यया सह समुद्धृताः । पाचोनटीकालिखितवृद्धाकारमनु-
 कृत्यैव अस्यां मुद्रितटीकायां लिखिते। वृद्धाकारः अत्र प्राचीनटीकायाः त्रिंश-
 दंशो न परित्यक्तः न वा नूतनांशः समिवेक्षितः । पूर्वमुद्रितकामन्दकीयनीति-
 सारमूलपुस्तके मुद्रितेपि वृद्धाकारे मुद्रितटीकायां पुनर्युद्धाकारमङ्गलं गत-
 टीकायां अखण्डत्वव्यवस्थापनार्थं न तु वृद्धाकारजापनार्थमिच्छां प्रकटितेन ॥

पत्रिकातासंस्कृत विद्यालययाध्यापक

श्रीकामाख्यानशर्मा ।

सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु
 दत्ताभिघातस्फुरितोपलेषु ।
 गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
 राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनां ॥ १० ॥
 मुकल्पितः संयुगदृष्टमार्गः
 स्वधिष्ठितो वीरतमेन पुंसां ।
 तुरङ्गमानां परिकल्पिताना-
 मेवो गजः षष्टिशतानि हन्ति ॥ ११ ॥
 जले स्थले च द्रुमसङ्कटे च
 साधारणे वा विषमे समेऽपि ।
 प्राकारहर्म्यादिविदारणे च
 ध्रुवं जया नागवतां बलानां ॥ १२ ॥
 तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था
 यातोऽनुपानोपचितो विशङ्कः ।
 तेनाभियायाज्जनयन् प्रतापं
 शनैः शनैरश्रमयन् बलानि ॥ १३ ॥
 अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं
 पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणां ।
 तञ्चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य याया-
 न्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः ॥ १४ ॥
 पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलञ्च

पश्चात्प्रकोपश्च तयोर्गरीयान् १
 रन्ध्रं हि तद्विप्रकृता महत्त्वं
 नयन्ति तस्मात्प्रसमीक्ष्य यायात् ॥ १५ ॥
 पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
 स्तदाभियायान्महते फलाय १
 पुनः प्रसर्पन्निविशुद्धपृष्ठः
 प्राप्नोति तीव्रं खलु पाष्णिभेदं ॥ १६ ॥
 यास्यन् पुरो रक्ष्यमनेकवर्ग-
 मनेकमुख्यञ्च बलं निदध्यात् १
 अनेकमुख्यस्य हि चेकमत्य-
 मनेकमत्यं द्विपतामभेद्यं ॥ १७ ॥
 अवश्ययातयतयोद्यतः सन्
 पश्चात्प्रकोपाहितया न शङ्का १
 सेनापतिञ्चाप्यथ वा कुमारं
 बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ १८ ॥
 अभ्यन्तराद्वात्यकृताच्च दोषा-
 दाभ्यन्तरम्वेव तयोर्गरीयान् १
 आदाय गच्छेदबहिःप्रचारान्
 बालांश्च कृत्वा विहितानुकल्पान् ॥ १९ ॥
 पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः
 सेनाभिगोप्लार इमे प्रधानाः १

एषां हि मनुद्यतमप्रकोप-
 मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति ॥ २० ॥
 राष्ट्राक्षपालाटविकाभिसीमां
 बालप्रकोपोऽन्यतमः प्रकोपः ।
 उत्पद्यमानो निपुणप्रचारे-
 स्तम्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥ २१ ॥
 सामादिभिः संशमयेत् प्रकोपं
 परम्परावयहभेदनैश्च ।
 तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपं
 यथा भजेरन्न परान् प्रतप्ताः ॥ २२ ॥
 मनुययुग्यापचयक्षयो हि
 हिरण्यधान्यापचयव्ययस्तु ।
 तस्मादिमान्नेव विदग्धबुद्धिः
 क्षयययायासकरीमुपेयात् ॥ २३ ॥
 अवश्यनिष्पत्तिमहाफलाद्या-
 मदीर्घसूत्रां परिणामकल्पां ।
 कामं ययायासकरीमुपेया-
 न्न त्वेव जानु क्षयदोषयुक्ताम् ॥ २४ ॥
 वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्च-
 क्लृप्तेषु मोहादसमुद्यमश्च ।
 शक्येषु कालेन समुद्यमश्च

त्रिधैव कार्य्ययसनं वदन्ति ॥ २५ ॥
 कामोऽक्षमादक्षिणतानुकम्पा
 ह्रीः साध्वसं क्रौर्य्यमनार्य्यता च ।
 दम्भोऽभिमानोऽप्यतिधार्म्मिकत्वं
 दैन्यं स्वयूथस्य विमाननञ्च ॥ २६ ॥
 द्रोहो भयं शत्रूदुपेक्षणञ्च
 शीतोष्णवर्षाप्रसहिष्णुता च ।
 एतानि काले समुपाहितानि
 कुर्वन्त्यवश्यं खलु सिद्धिविघ्नं ॥ २७ ॥
 निजोऽथ मेत्रश्च समाश्रितश्च
 सम्बन्धजः कार्य्यसमुद्भवश्च ।
 भूतो गृहीतो विविधोपचारेः
 पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥ २८ ॥
 सदानुवृत्त्या* गुणकीर्त्तनेन
 निन्दासहत्वेन च रन्ध्रगुण्या ।
 तदर्थशैथिल्येद्यमसङ्गथाभिः
 पक्षोऽनुरागी स हि वेदितव्यः ॥ २९ ॥
 कुलीनभार्य्यं श्रुतवद्विनीतं
 मानोन्नतं सभ्यमहार्य्यबुद्धिं ।
 कृतज्ञतोजी†भतिसत्त्वयुक्तं

* अनवृत्त्यति वा । † कर्जो बलं ।

मद्वृत्तपक्षं खलु तच्च विद्यात् ॥ ३० ॥
 उद्योगमेधाधृतिसत्त्वसत्य-
 त्यागानुरागस्थितिगौरवाणि ।
 जितेन्द्रियत्वं प्रसहिष्णुता ह्रीः
 प्रागल्भ्यमित्यात्मगुणान् वदन्ति ॥ ३१ ॥
 मनुष्य शक्तिं सुनयोपचारं
 सुकोपदण्डी प्रभुशक्तिमाहुः ।
 उत्साहशक्तिं बलवद्विचेष्टां
 त्रिशक्तियुक्ता भवतीह जेता ॥ ३२ ॥
 श्रेष्ठं मुदाक्ष्यं यमनेघदेन्य-
 मुत्साहसम्पत्स्वतिधीरता च ।
 आत्यन्तिकी शान्त्रसमुद्भवा च
 सांसर्गिकी धीः परिणामिनी च ॥ ३३ ॥
 उत्साहसत्त्वाध्यवसायचेष्टा-
 दार्द्र्यं च कर्मस्वतिपोरुपञ्च ।
 अरोगता कर्मफलोपपत्ति-
 र्देवानुकूल्यं हि निराधिता च ॥ ३४ ॥
 पक्षादिदानेन गृहीतक्रोपः
 पक्षादिहीनं रिपुमभ्युपेयात् ।
 इति प्रसर्पन् नियतं समुद्र-
 प्रक्षालितां तां लभते धरित्रीं ॥ ३५ ॥

कालो गजानां सजलाभ्रजालो
 यातुं तदन्यश्च तुरङ्गमानां ॥
 नात्युष्णवर्षोष्णतुषारयुक्तः
 संपन्नशस्यस्त्विति कालसम्पत् ॥ ३६ ॥
 रात्रावुलूको विनिहन्ति काकं
 काकोऽप्युलूकं रजनीश्रपाये ॥
 इति स्म कालं प्रसमीक्ष्य यायात्
 काले भवन्तीह समोहितानि ॥ ३७ ॥
 श्वानन्न नत्राः सलिलाभ्युपेतं ॥
 बायच्छ्रमानो ध्रुवमभ्युपेति
 देशस्थितः कर्मबलोपभोगं ॥ ३८ ॥
 समं तुरङ्गैर्विषमं च नागे-
 स्तथा जलादं समहीधरं च ॥
 नागावृतं पक्षबलानुपेते-
 र्यथाबलञ्च प्रसमीक्ष्य मिश्रं ॥ ३९ ॥
 मरुप्रगाढं पतति स्म तोये*
 ग्रीष्मेऽप्यनूपोदककक्षदुर्गं ॥
 मिश्रञ्च संवीक्ष्य यथामुखञ्च
 गच्छेन्नरेन्द्रे विजयाय देशं ॥ ४० ॥

न चातितोयं न च तोयहीनं
 युक्तं च सम्यग्यवसेन्धनेन ।
 उपेत्य मार्गं बहुतक्षयुक्तः
 सुखप्रयाणैरिपुमभ्युपेयात् ॥ ४१ ॥
 सुवीवधासारमुपेततोयं
 विश्वासिभिः व्रान्तजलं* विशुद्धं ।
 तन्मात्रमेव द्विषतामुपेया-
 द्यस्मान् कुर्यादपयानमार्तः ॥ ४२ ॥
 ये दूरयात्रां† सहसा विशन्ति
 मूढा रिपूणामविचार्य भूमिं ।
 ते यान्ति तेषामचिरेण खड्ग-
 धारापरिघ्नङ्गमयतृसाध्याः ॥ ४३ ॥
 मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
 विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
 सन्नद्धपार्श्वस्थितवीरयोधः
 सेवेन सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥ ४४ ॥
 भ्रमतुरङ्गद्विरदेन्द्रहेषां
 घण्टास्वनासादितकर्णरन्ध्रः ।
 यदक्षरा च प्रतियोधवृत्तां
 के जायन्तीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥

* विश्वासितान्त्राणजलमिति वा ।

† दूरमार्गमिति भिन्नः ।

ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोज्ज्वलितः प्रहृष्टः ।
 सेयेत मन्निप्रवरैर्यथावत्
 पुरोहितामात्यसुहृद्गणैश्च ॥ ४६ ॥
 कर्तव्यतां तैः सह संविचार्य
 यानं समास्थाय विचित्रयानः ।
 कुलोद्गतेः शस्त्रिभिरिष्टतुल्यै- *
 बहिर्निरीयात् परिवारितः सन् ॥ ४७ ॥
 पश्येन्नृपो हस्तिरथाश्वचर्यां
 सामूहिकं योधगणं पृथक् च ।
 विवक्षितांश्च द्विरदेन्दुमुख्या-
 म्पुरङ्गमांश्चापि विधानयुक्तान् ॥ ४८ ॥
 सुखोपगम्यः स्मितपूर्वभाषी
 प्रियं वदेद्वृत्यधिकं च दद्यात् ।
 प्रियेण दानेन च सङ्गृहीता-
 स्त्यजन्ति भर्तार्यपि जीवितानि ॥ ४९ ॥
 रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्यो
 नित्यक्रियः स्यादनुषि प्रगल्भः ।
 सुमेधसां कर्मणि दुष्करेऽपि
 नित्यक्रियाकौशलमादधाति ॥ ५० ॥

* पञ्चभिरात्ममुख्यैरित्यपः ।

सन्नद्धमुच्चैर्द्विपमास्थितः सन्
 सन्नद्धसैन्यानुगतोऽविकुर्वन् ॥
 सामन्तदूतेन हि साधुमन्त्रः
 प्रवीरयोधान्नरितेन यायात् ॥ ५१ ॥
 आलोकयेदुज्जिगुणोपपन्नै-
 श्वरैश्च दानैश्च परापचारम् ॥
 एतैर्विमुक्तो भवति क्षितोन्द्रो
 जनैरनेत्रैश्च समानधर्म्मा ॥ ५२ ॥
 विलोभयन् किञ्चिदपि प्रयच्छन्
 कुर्वीत मित्रं द्विषतो न पानम् ॥
 राष्ट्रादभीक्ष्णं द्विषतः प्रपण्यं
 पण्येर्हि तन्नालिकयाऽऽददीत ॥ ५३ ॥
 उपक्रमं वाञ्छितमाशु कुर्यात्
 दूतोपयानात् क्रियमाणसन्धिः ॥
 स चेद्विसन्धिर्न हि तत्र भेदः
 कृतो भवत्यात्मसमुच्छ्रयश्च ॥ ५४ ॥
 दौगीन् पथिघ्नाटविकान्तपालान्
 संश्लेषयेद्दानवता च साम्ना ॥
 विरुद्धदेशेषु हि तन्निरोधे
 ते चाऽस्य मार्गोपदिशो भवन्ति ॥ ५५ ॥
 अकारणादेव हि कारणाद्वा

य एव कश्चित्पुरुषोऽरिसेवी ।
 निजञ्च विश्लिष्ट उपेतशस्त्र
 आयाति यस्तस्य गतिं प्रपश्येत् ॥ ५६ ॥
 आरिप्सुना मनुबलान्वितेन
 प्रागेव कार्यो निपुणं विचारः ।
 दोष्णां बलान्मनुबलं गरीयः
 शक्रोऽसुरान् मनुबलाद्विजिग्ये ॥ ५७ ॥
 मनीषया निर्मलया विलोकितं
 फलाय कर्मोद्यममास्थितः परम् ।
 अकालहीनं नयवित्समाचरेत्
 फलं त्यक्त्वा नित्यं युदस्यति ॥ ५८ ॥
 प्रभावितानां श्रुतशौर्यशालिनां
 यथावदालोकितमार्गचारिणाम् ।
 निकामदैवी श्रुतिरनुतात्मनां
 भुजङ्गदीर्घेषु भुजेषु लम्बते ॥ ५९ ॥
 समुदितनरसम्पद्भूरिसम्पन्नस्ये
 विगतशलिलपङ्के काल उद्युक्तवृत्तिः* ।
 कुमुभित्सहकारश्रीज्वलत्कानने वा
 नरपतिरिभूमिं साधु गच्छेज्जयाय ॥ ६० ॥
 इति नरपतिराहितादरः सन्

परमभियोक्तुमनाः समुत्पतेत् १

इति हृतविषयोपसेवमानो

नियतमरातिरूपेति गोचरं स्वं ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे यात्राभियोगदर्शनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशसर्गप्रारम्भः १

यायाद्वैरिपुराभ्यासं भूभागे साधुसम्मते १

स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥ १ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् १

महाप्रतेलीप्राकारं महापरिखया वृतं ॥ २ ॥

शृङ्गाटमर्द्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव च १

भूमिप्रदेशसामर्थ्यादागारमुपकल्पयेत् ॥ ३ ॥

विविक्तैश्च विभक्तैश्च शृङ्गैरन्वितमायतेः १

गुप्तकक्षं पटाकारैर्महामार्गसमावृतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये मनो ह्लादि महामौलबलावृतम् १

अक्षःक्रोषगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरं ॥ ५ ॥

मौलभुक्तं श्रेणिमुहद्विषदाटविकं बलम् १

राजहर्म्यं समादृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ६ ॥

अक्षे चागणितान् कूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः १

पर्याप्तवेतनान् स्वाप्तान् मण्डलेन निवेशयेत् ॥ ७ ॥

हस्तिनो लब्धनामानस्तुरङ्गास्तु मनोजवाः १
 गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥ ८ ॥
 यामवृत्या सुसन्नद्धं रात्रिन्दिषमुदायुधम् १
 अक्षर्यशिकसैन्यश्च तिष्ठेद्राजाऽभिगुप्तये ॥ ९ ॥
 युद्धयोग्यो महादक्षी सन्नद्धः साधुधिष्ठितः १
 तिष्ठेन्नरपतेर्दीरि वेगवांश्च तुरङ्गमः ॥ १० ॥
 सैन्यैकदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरःसरः १
 प्रपन्नवान् परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ११ ॥
 परसैन्यप्रचारश्च सन्नद्धाः शीघ्रपातिनः १
 वाताशुका विजानीयुर्दूरसीमान्पातिनः ॥ १२ ॥
 तोरणाबद्धमाल्येषु यन्त्रवत्सु पताकिषु १
 दारेषु परमां गुप्तिं कारयेदाप्लाकारिभिः ॥ १३ ॥
 निर्गच्छेच्च विशेच्चापि सर्व एवोपलक्षितः १
 तिष्ठेयुः परद्रुताश्च राजशासनगोचराः ॥ १४ ॥
 वृथाकोलाहलाद्यास्याद् द्यूतात् पानाच्च वारितः १
 सज्जोपकरणस्तिष्ठेत् सर्वकार्येण्मुखो जनः ॥ १५ ॥
 वहिःखातात् स्वसिन्नानां मुक्ता सञ्चारमायतम् १
 परसैन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥
 क्वचित् कण्टकशाखाभिः क्वचित् कीलैरयोमुखैः १
 भूषयेत् परितो भूमिं प्रच्छदप्रदरेरपि ॥ १७ ॥
 निर्वृक्षसुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिर्द्रवैः १

कारयेत् कारणैश्चित्रैः सैन्ययायाममन्वहम् ॥ १८ ॥
 यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्ययायामभूमयः ॥
 परस्य विपरीतञ्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥ १९ ॥
 आत्मनश्च परेषां च तुल्या यायामभूमयः ॥
 सुमध्यमः सं उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २० ॥
 अरातिसैन्ययायाममुपर्याप्तमहीतलः ॥
 आत्मनो विपरीतञ्च यः स देशोऽधमः स्मृतः ॥ २१ ॥
 नित्यमुत्तममाकांक्षेत्तदभावे तु मध्यमम् ॥
 अधमं बन्धनागारं नोपासेवेत सिद्धये ॥ २२ ॥
 आत्राण इव केनापि रोगानीकैरनुद्रुतः ॥
 अकस्मादुद्भवद्वेषो राजनीहारसंवृतः ॥ २३ ॥
 विधूतपरुषैर्वीतैरकस्माच्च पतद्रजाः ॥
 परस्परभवद्रोहो न तथा तूर्य्यनिस्वनः ॥ २४ ॥
 उत्प्रेक्षितभयत्रासो निर्धातेल्काविभूषितः ॥
 उद्भूमः प्रज्वलच्छत्रो विदक्षिणशिवास्तः ॥ २५ ॥
 मण्डलैः काकगृध्राणामाकीर्णो रक्षवासिभिः ॥
 मुहुरत्युयतादीपः संसिक्तो रक्तवृष्टिभिः ॥ २६ ॥
 परीतराजनक्षत्रः क्रूरेरोत्पातिकैर्महैः ॥
 सूर्य्यदृष्टकबन्धादिरकस्मान्मूढवाहनः ॥ २७ ॥
 अकस्मान्मत्तमातङ्गप्रशुथदानशीकरः ॥
 इत्यादिविकृतोपेतः स्कन्धावारो न शस्यते ॥ २८ ॥

प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः १
 गम्भीरहेषितहयः शस्त्रवृंहितकुञ्जुरः * ॥ २९ ॥
 पुण्याहब्रह्मघोषाद्गो नृत्यगीतसमस्वनः ।
 निर्भीतिको महेत्साह आकाङ्क्षितजयोदयः ॥ ३० ॥
 निरजस्कोऽतिवृष्टश्च प्रादक्षिण्यस्थितयहः ।
 दिव्यान्तरीक्षैरुत्पातेः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः ॥ ३१ ॥
 नीचैः प्रवृत्तानुलोममास्तस्तुतमङ्गलः ।
 हृष्टपुष्टबलः साधुः सुगन्धिज्वलितानलः ॥ ३२ ॥
 अमद्यमाद्यन्मातङ्ग आसाराभ्युदयान्वितः ।
 इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
 शस्ते तस्मिन् द्विषो भङ्गे ज्ञेयोऽशस्ते विपर्ययः ।
 निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् ॥ ३४ ॥
 तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेत् ।
 प्रशस्तेन निमित्तेन विशुद्धेनात्मरात्मना ॥ ३५ ॥
 यत्कमारभ्यमाणं हि सिद्धिं याति समोहितं ।
 सहायसम्पद्विज्ञानं सत्त्वं दैवानुकूलता ॥ ३६ ॥
 उद्योगो यवसायश्च यस्यैते तस्य सिद्धयः ।
 तन्मूलत्वात् प्रजानां तु राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ३७ ॥
 आवारोऽभात्यदण्डादिर्वृत्तिरावार उच्यते ।
 भूतानां भूतिनिष्पत्तेरावारेण महीयसा ॥ ३८ ॥

आवृतस्तु यतः स्कन्धः स्कन्धावारस्ततः स्मृतः* १ }
 समवस्कन्दवासाम्बुवीवधासारनियहाः १ }
 एते प्रयत्नतो रक्ष्याः स्कन्धावारस्य मृत्यवः ॥ ३६ ॥ }
 इति प्रयत्नेन निवेशयेद्वलं
 शुभाशुभं वास्य तदोपलक्षयेत् १
 परस्य चैतन्निपुणं विलोकयेत्
 समारभेताशुभहीनदर्शने ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे स्कन्धावारसन्निवेशो
 निमित्तज्ञानञ्च षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशसर्गप्रारम्भः १

महाप्रज्ञानसम्पन्नः सत्त्वदैवोपवृंहितः १
 उद्योगाध्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत् परे ॥ १ ॥
 चतुरङ्गबलं मुक्त्वा कोपो मनुश्च युध्यते १
 तत्साधुमन्त्रो मन्त्रेण कोषेण च जयेदरीन् ॥ २ ॥
 साम दानञ्च दण्डञ्च भेदञ्चेति चतुष्टयम् १
 मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तेपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥
 परस्परोपकाराणां कीर्तनं गुणकर्मसु† १ .
 सम्बन्धस्य समाख्यानमायन्याः सम्प्रकाशनम् ॥ ४ ॥
 वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चापिणम् १

* चनेन साचरितः स्कन्धः स्कन्धावार इति श्रुत इति द्वितीयः पाठः ।

† दर्शनं गुणकीर्तनमिति च ।

इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५ ॥
 यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ॥
 प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् * ॥ ६ ॥
 द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् ॥
 देयस्य प्रतिभोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ ७ ॥
 ग्रेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा ॥
 सत्तर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ८ ॥
 बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ॥
 इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ ९ ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च पूर्वो † द्विविध इत्यते ॥
 प्रकाशदण्डान् कुर्वीत लोकद्विष्टान्तथा रिपून् ॥ १० ॥
 यैरुद्विजेतेह लोको ये चैव नृपबल्लभाः ॥
 बाधस्ते बधिकां ये च तेषूपांशु प्रवर्तते ‡ ॥ ११ ॥
 विषेणोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्धर्तनेन § वा ॥
 तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणे जातिमात्रेऽपि धार्मिके चान्त्यजेऽपि हि ॥
 धर्म्मोन्निनीषया॥ विद्वान् न बधं दण्डमादिशेत् ॥ १३ ॥
 उपेक्षया वा हन्त्या येषूपांशु प्रशस्यते ॥
 उपेक्षां चापि निपुणः प्रत्यक्षं परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

* अनुवर्तनमिति वा । † दण्ड इति चान्यः । ‡ प्रशस्यते इति वा पाठः
 § उद्विज्यमानत्वर्थः । ॥ धर्म्मोन्निनीषया इति चापरः ॥

प्रविशन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ॥
 स्रवन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥ १५ ॥
 वागनुद्वेगजननी सामेति परिकीर्त्यते ॥
 सामाख्यं मुनृतं सत्यं प्रियं स्तोत्रं च कीर्त्यते ॥ १६ ॥
 आत्मनो विषयमिव कुर्वन् दद्यात् समीहितम् ॥
 जलवत् पर्वताञ्छूत्रं भिन्द्यादनुपलक्षितः ॥ १७ ॥
 क्षीराब्धिर्मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ॥
 निजघ्निरे धार्तराष्ट्रान् सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ १८ ॥
 दारुणं वियहं विद्वान् दानेन प्रशमं नयेत् ॥
 दन्द्रोपचारे शुक्रस्य दानेन सममीयिवान् ॥ १९ ॥
 अपराधेन दुहितुः कुपिते भृगुनन्दने ॥
 वृषपर्वीप्रदानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ॥ २० ॥
 उपगम्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ॥
 समूल एव गान्धार्या अप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ २१ ॥
 किञ्चित् प्रयच्छन् भूयस्या तृष्णया परिलोभयन् ॥
 भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनेः ॥ २२ ॥
 अलब्धस्वपणो * लुब्धो मानी चाथावमानितः ॥
 क्रुद्धश्च कोपितो यस्मात् तथातीतोऽवभाषितः ॥ २३ ॥
 यथाभिलषितैः कामेर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ॥
 परपक्षे स्वपक्षे च यथावत् प्रशमं नयेत् ॥ २४ ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमात्यपुरोधसाम् ॥
 तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे तथोज्जिते ॥ २५ ॥
 अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः ॥
 मन्त्री नेत्रं हि भिन्नेऽस्मिन्नैकस्मिन्नपि तद्विधः ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ॥
 विकृतस्तु कुलीनस्तु स्वयेानिं यसतेऽग्नवत् ॥ २७ ॥
 तत्कुलीनेन तुल्यस्तु पुमानभ्यन्तरोषितः ॥
 तस्मादेतौ परं भिन्द्यान्ध्रं वात्मनि सन्धयेत् ॥ २८ ॥
 तत्रोपजापः कर्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ॥
 स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ २९ ॥
 कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ॥
 शठः पक्षां चलयति द्वावथार्थोपलिप्सया ॥ ३० ॥
 पूर्वसेनापतिर्नाचः कालयापनमाश्रितः ॥
 मिथ्याभिशास्तः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ॥ ३१ ॥
 राजद्वेषी तत्कुलीनो दुष्यते यश्च भूभुजा ॥
 आहितयवसायश्च तथा करनिवेशितः ॥ ३२ ॥
 राणाप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ॥
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ३३ ॥
 भीतः स्वदोषाभिन्नस्तः कृतवैरोऽभिशान्त्यतः ॥
 अतुल्येन सहाशक्तस्तुल्यमानो निराकृतः ॥ ३४ ॥
 अकारणान्निर्द्वन्द्वश्च कारणाच्च विशेषितः ॥

अकारणात् परित्रस्तः पूजार्होऽप्रतिपूजितः ॥ ३५ ॥
 हतद्रव्यकलत्रञ्च महाभोगाभिकाङ्क्षितः ।
 परिशीणो वहिर्बन्धुर्वहिर्द्रव्यो वहिष्कृतः ॥ ३६ ॥
 इति भेद्याः समाख्याता भिन्द्यादेतान् परस्थितान् ।
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च परिमाधयेत् ॥ ३७ ॥
 समतृष्णानुसन्धानं समन्युभयदर्शनम् ।
 प्रधानं दानमानञ्च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ।
 पण्डामकौ सुरैर्भित्वा बलवन्मो पराजितौ ॥ ३९ ॥
 दण्डेन हि समाहन्याद्वित्वाऽरेः संहतं बलं ।
 भिन्नं हि तत् काष्ठमिव तृणदध्नुं विशीर्यते ॥ ४० ॥
 उत्साहदेशकालेस्तु संयुक्ताः सुसहायवान् ।
 युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनास्तनूयेदरीन् ॥ ४१ ॥
 आत्मनः शक्तिमुद्गीक्ष्य दण्डमभ्यधिकं नयेत् ।
 एकाकी सत्त्वसम्पन्नो रामः क्षत्रं पुराऽवधीत् ॥ ४२ ॥
 अलसं विक्रमे शान्तं विहितोपायवेष्टितम् ।
 क्षयययप्रसारेस्तु सन्नपुं परिविदुतम् ॥ ४३ ॥
 भीतं मूर्खं त्रियं बालं धार्मिकं दुर्जनं पशुम् ।
 मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ४४ ॥
 लुब्धं शीणञ्च दानेन सत्कृत्य यशमानयेत् ।
 अन्योन्यशङ्कयोद्भिन्नान् दुष्टान् दण्डस्य कारणान् ॥ ४५ ॥

पुत्रान् भ्रातृन् बन्धून् सामर्थ्येन च साधयेत् ॥
 एतेः कः सदृशो लोके दूरं रिपुकृतैरपि ॥ ४६ ॥
 सामैतेषु प्रयुञ्जीत दैवात् प्रस्रलितेष्वपि ॥
 दुष्करं यान्ति विकृतिस्पृधाशीलनिबन्धनात् ॥ ४७ ॥
 कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ॥
 अद्रोह इति येष्टे तदाचार्यांस्तान् प्रचक्षते ॥ ४८ ॥
 पौरजानपदांश्चैव दण्डमुख्यश्च दण्डवित् ॥
 साधयेद्दानभेदाभ्यां दानभेदविचक्षणः ॥ ४९ ॥
 अपराद्धांस्तु मुग्धिग्धान् म्लेहोक्त्या मानदानतः ॥
 साधयेद्भेददण्डाभ्यां यथा योगेन चापरान् ॥ ५० ॥
 देवताप्रतिमास्तम्भमुषिरान्तर्गतेर्नरेः ॥
 पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाहुतदर्शनम् ॥ ५१ ॥
 वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च सुरुपता ॥
 इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरन् ॥ ५२ ॥
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्चाम्बुवर्षणम् ॥
 तमोनिनीनता चैव इति माया च मानुषी ॥ ५३ ॥
 जघान कीवकं भीम आश्रितः स्त्रीस्वरूपतां ॥
 विरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्द्विषया माययाऽनलः ॥ ५४ ॥
 अन्याये यस्य युद्धे प्रवृत्तस्याभिवारणम् ॥
 इत्युपेक्षार्थकुशलरूपेक्षा त्रिविधा स्मृता ॥ ५५ ॥
 अकार्ये सज्जमानस्तु विषयान्धो कृतेश्चणः ॥

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५६ ॥
 ससज्जं भीमसेनं वा स्वार्थविच्छेदभोतया ॥
 हिडिम्बया निजो भ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५७ ॥
 मेघान्धकारवृष्टाग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ॥
 दूरस्थानाञ्च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनां ॥ ५८ ॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्कृतानाञ्च दर्शनं ॥
 इतीन्द्रजालं द्विषतो भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ५९ ॥
 इत्युपायाः समाख्याता राज्ञो नानार्थसाधकाः ॥
 सामेतेषु हि सामज्ञो यथा कामं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
 सामभेदो च कर्तव्यो साधु दानपुरःसरो ॥
 दानेन हि समायुक्तावेतावर्थस्य सिद्धये ॥ ६१ ॥
 दानरित्तेन सर्वत्र साम्ना कृत्यं भूशेन वा ॥
 निर्दानं साम नायाति कलत्रेऽपि संस्थितिम् ॥ ६२ ॥
 इत्याद्युपायान्निपुणं नयज्ञो
 विनिक्षिपेच्छत्रुबले निजे वा ॥
 निरभ्युपायो नियतं प्रयाणं
 विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ ६३ ॥
 अवश्यमायास्ति वशं विपश्चिता-
 मुपायसन्दर्शबलेन सम्पदः ॥
 भवन्त्युदारा विधिवन् प्रयोज्यते
 फलं हि राज्ञां कृत्विदर्थमिदमेव ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे उपायविकल्पो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशसर्गप्रारम्भः ।

सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये ।
विनयेनूयसम्पन्ना दण्डं दण्डेषु दण्डवित् ॥ १ ॥
देवानभ्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्त्यहतारकं ।
पट्टिधं तु बलं यूय द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥ २ ॥
सत्कारादनुरागाच्च सह सङ्कटनाशनात् ।
नित्यं तद्भावभावित्वान् मौलं भूतबलादुर ॥ ३ ॥
मौलं भूतं श्रेणिमुह्वद्विषदाटविक्रं बलम् ।
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां यसनक्तथा ॥ ४ ॥
घृतेऽस्य स्वाम्यधीनत्वाद्भूतं श्रेणीबलादुर ।
तुल्यसंहर्षणामपीत् सिद्धलाभात्तथैव च ॥ ५ ॥
बलाज्ज्ञानपदत्वाच्च मैत्राच्छ्रेणीबलं गुर ॥
सञ्ज्ञातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ ६ ॥
बलादमतयोग्याच्च शत्रोर्मित्रबलं गुर ।
प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः ॥ ७ ॥
तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुर ।
उभयं तद्विलोपार्थं कालापेक्षावस्थितम् ॥ ८ ॥
विलोपयसने चैव तत्रास्य विजयो ध्रुवः ।

उपजापकृतात्तस्योदयादन्यां विशेषतः ॥ ९६ ॥
 परस्य वाप्युपजपेदुपजापाद्भुवो जयः ॥
 स्फीतसारानुरक्तेन मौलेनोपचितः परः ॥ ९७ ॥
 तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्यसहिष्णुना ॥ ९८ ॥
 प्रकृष्टेऽध्वनिं काले वा गच्छेन्मौलेः समावृत्तेः ॥
 मौलान्तु दीर्घकालत्वात् क्षयव्यसहिष्णवः ॥ ९९ ॥
 एषु वस्तुषु मेधावी भूतादीनि विवर्जयेत् ॥
 दीर्घकालाध्वनिषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥ १०० ॥
 बहुत्वात् परसेन्यानां दीर्घकालाच्च खेदतः ॥
 नित्यप्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं हि जायते ॥ १०१ ॥
 प्रभूतं मे भूतबलं मौलमल्पमसारवत् ॥
 अरेरल्पं विरक्तं वा मौलं प्रायोऽल्पसारवत् ॥ १०२ ॥
 प्रायो मन्त्रेण योद्धव्यमल्पायासेन वै जयः ॥
 अन्यो देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षयव्यौ ॥ १०३ ॥
 श्रान्तेपजापाद्विश्रुतं यस्मात् सेन्यं परस्य च ॥
 अल्पप्रसारो हृन्मय इत्युपेक्ष्या भूतेर्बलेः ॥ १०४ ॥
 स्फीतं त्रीणि बलं शक्यमाधातुं पानवर्त्मनि ॥
 ह्रस्वप्रवासव्यायामादिति सेन्यं समुत्पतेत् ॥ १०५ ॥
 स्वप्रभूतं सुहृत्सेन्यं शक्यमाधातुमात्मनि ॥
 अल्पमेवाल्पयुद्धं मन्त्रेणेति सुहृद्वलं ॥ १०६ ॥
 मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायते फलोदये ॥

अनुयाये च पाण्डित्ये मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥ २० ॥
 प्रभूतेनारिसेन्येन प्रेषयेन्महतो रिपून् ।
 शूकरबधापेक्षी नयं वा वचनं नयेत् ॥ २१ ॥
 अविचितं कोपभयाद्भ्यासेन रिपोर्बलं ।
 वामयेत् कर्षयेच्चेनं दुर्गकण्टकशोधनैः ॥ २२ ॥
 नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकण्टकशोधनैः ।
 परदेशप्रवेशे च पुरा कुर्वीत पण्डितः ॥ २३ ॥
 एतन्मौलादिषड्वर्गं चतुरङ्गबलं विदुः ।
 षडङ्गमनुकोषाभ्यां पदात्यशूरथद्विपैः ॥ २४ ॥
 इति षड्विधमेतद्धि यथा यागबलं बली ।
 मुनिच्छिद्रं प्रतिबूय यायाञ्जयायो बलं प्रति ॥ २५ ॥
 योगमस्य विजानीयात् सर्वं मन्त्रादिना नृपः ।
 वृताकृतप्रचारश्च सम्यक् सेनापतेस्तथा ॥ २६ ॥
 कुलोद्गतं जानपदं मनुजं मनुसम्मितं ।
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारश्च यत्नतः ॥ २७ ॥
 सत्त्वशौर्यक्षमास्थैर्यमाधुत्यीर्थगुणान्वितम् ।
 प्रभावेत्साहसम्पन्नमाजीयमनुजीविनाम् ॥ २८ ॥
 मित्रवत्तमुदारास्यं बहुस्वजनबान्धवम् ।
 बावहारिकमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसङ्गतम् ॥ २९ ॥
 नित्याकारणवैराणामकतीरमनाविलम् ।
 श्रुतानुबन्धिकर्म्माणमल्पाभिन्नं बहुश्रुतम् ॥ ३० ॥

आरोग्यं वायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनं ।
 कल्याणाकृतिसम्पन्नं स्वसम्भाषपराक्रमं ॥ ३१ ॥
 गजाश्वरथचर्याशु शिक्षितं मुजितश्रमं ।
 खड्गयुद्धनियुद्धेषु शीघ्रवृद्धमणक्षमं ॥ ३२ ॥
 युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्ददविक्रमं ।
 अदीर्घसूत्रं निस्तन्ममर्षणमनुद्धतं ॥ ३३ ॥
 हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यग् लक्षणवेदिनं ।
 चरस्थिरविवेकज्ञं कृतज्ञमनुकल्पकं ॥ ३४ ॥
 धर्मकर्मममायोगं कुशलं कुशलानुगं ।
 सर्वयुद्धत्रियोपेतं शतं तत् परिकर्मणि ॥ ३५ ॥
 स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमश्वनृदक्षिनां ।
 तन्नाम्नाश्चापि वेत्तारं तद्विधानोपपादकं ॥ ३६ ॥
 देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं मुहदस्मृतिं ।
 निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं ॥ ३७ ॥
 उद्यास्तमयज्ञानं नक्षत्राणां ग्रहेः सह ।
 दिग्देशमार्गविज्ञानसम्पन्नं तन्निपेवितं ॥ ३८ ॥
 क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः ।
 अनाहितभयग्लानिं* सत्पुंसांममयप्रदं ॥ ३९ ॥
 नेत्तारं परमेन्यानां दुःसाध्या हितनिश्चयं ।
 भयानाञ्च स्वमेन्यानां सम्यग्विष्टम्भलक्षणं ॥ ४० ॥

अवस्कन्दाभिगोपारं भेत्तारं सैन्यकर्मिणां ॥
 चरदूतप्रचारज्ञं * महारम्भफलोपगं ॥ ४१ ॥
 शशूत् संसिद्धिकर्मीणां सिद्धिकर्मीनिपेवितं ॥
 परापरेषु निर्विणं श्रीमद्राज्यार्थनत्परं ॥ ४२ ॥
 इत्यादिलक्षणापेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ॥
 ध्वजिनींश्च सदोद्युक्तः सङ्गेपयेद्दिवानिशं ॥ ४३ ॥
 नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ॥
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद्युहीकृतेर्वलेः ॥ ४४ ॥
 नायकः पुरतो यायात् प्रवीरपृतनावृतः ॥
 मध्ये क्लत्रं स्वामी च कोपः फल्गु महदनं ॥ ४५ ॥
 पार्श्वयोर्मयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः ॥
 रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवी बलं ॥ ४६ ॥
 पश्चात् सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयं ॥
 यायात्सम्बद्धमेन्येषः खिन्नानाश्रामयञ्छनेः ॥ ४७ ॥
 यायाद्यूहेन महता मकारेण पुगे भये ॥
 श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥ ४८ ॥
 पश्चाद्वये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसञ्ज्ञितं ॥
 सर्वतः सर्वतो भद्रं भयबूहं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 कन्दराशेलगहननिभूगावनसङ्कटे ॥
 दीर्घेध्वनि परिश्राक्तं क्षुत्पिपासाहिमक्लमं ॥ ५० ॥

आधिदुर्भिक्षमरकैः पीडनं दस्युविदुतं ।
 पङ्कपांशुजलक्लृप्तं यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥ ५१ ॥
 प्रसुप्तं भोजनव्ययमभूमिष्ठमसंस्थितं ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहितं ॥ ५२ ॥
 हवमादिषु जातेषु यसनेषु समाकुलं ।
 स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यञ्च घातयेत् ॥ ५३ ॥
 विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृतिर्बली ।
 कुर्यात् प्रकाशयुद्धञ्च कूटयुद्धं विपर्यये ॥ ५४ ॥
 तेघ्रवस्वान्दवालेषु परं हन्यात् समाकुलं ।
 अभूमिष्ठं समूमिष्ठो स्वभूमौ चोपजायते ॥ ५५ ॥
 प्रकृतिप्रयहाहृष्टं स्पर्शयिनचरादिभिः ।
 हन्यात् प्रवीरपुरुषैर्भङ्गदानापकर्षणेः ॥ ५६ ॥
 पुरस्तु दर्शनं दत्त्वा तत्त्वस्थकृतनिश्चयात् ।
 हन्यात्पञ्चान् सवीरेण बलेनोत्पद्य वेगिना ॥ ५७ ॥
 पञ्चाद्वा सङ्कुलीकृत्य हन्यात् सारेण पर्वतः ।
 आभ्यां पार्श्वभिघातो तु व्याख्यातो कूटयोधने ॥ ५८ ॥
 पुरस्ताद्विपमे देशे * पञ्चादहन्यात् वेगवान् ।
 जितमित्येव विशुप्तं हन्याच्छत्रुं अपाश्रयः ॥ ५९ ॥
 स्कन्धावारपुरग्राममास्यमानं व्रजादिषु ।

* पुरस्तादर्थं दत्तेति वा ।

विलोभ्य तु परानीकमप्रमत्तोऽवनाशयेत् ॥ ६० ॥
 फल्गुमेन्यप्रतिच्छन्नं कृत्वा वासारवद्भलं ।
 मदीयन्नं तद्विलोपे यमेदुत्पत्त्य सिंहवत् ॥ ६१ ॥
 मृगयासम्प्रयुतां वा हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रयः ।
 अथवा गोयहाकृष्टा तत्तक्ष्यं मार्गबन्धनात् ॥ ६२ ॥
 अवम्बन्दभयाद्वात्रो प्रजागरकृतश्रमं ॥ ६३ ॥
 अहमन्नाहतशालमपराह्णे विनाशयेत् ।
 निशि विश्रम्भसंस्पृप्तं तत्सोप्लिकविधानवित् ॥ ६४ ॥
 सपादकोपावरणेर्भागेः कुर्यात्तु सोप्लिकं ।
 कोपादुग्रजवोपेतेर्नरेया खट्वपाणिभिः ॥ ६५ ॥
 प्रति सूर्य्य महावातं हन्यात् सम्मीलितेक्षणं ।
 इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रुं लघून्थितः ॥ ६६ ॥
 नोहारस्तिमिरं गावः स्वभ्राद्रिवननिम्नगाः ।
 वदन्ति शत्रुमित्यादि कृत्रं सप्त प्रकीर्तितं ॥ ६७ ॥
 साधुप्रवृत्तो व्यवसायवर्ती
 यानप्रकारेण परन्निहन्यात् ।
 चरैः समावेदिततत्प्रचारः
 शङ्केत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥ ६८ ॥
 नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं
 न हि निरयति धर्म्मच्छ्रयना शत्रुनाशः ।
 अवकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं

निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जीघान ॥ ६६ ॥

इति कामन्दकीये नीतिसारे सैन्यबलाबलं सेना-
पतिप्रचारः प्रयाणव्यसनरक्षणं कूटयुद्धविकल्पश्च अ-
ष्टादशः सर्गः ॥ १६ ॥

उनविंशसर्गप्रारम्भः ।

प्रयाणे पूर्वजापित्वं वनदुर्गप्रवेशनं ।

अकृतानाञ्च मार्गीणां तीर्थानाञ्च प्रवर्तनं ॥ १ ॥

तेयावतारसन्नारावेकाङ्गविजयस्तथा ।

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसङ्ग्रहः ॥ २ ॥

विभीषिकाविघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनं ।

क्रोपनीतिभयत्राणं हस्तिवर्म्म प्रचक्षते ॥ ३ ॥

वनदिङ्मार्गप्रचये वावधामाररक्षणं ।

अनुयानापसरणे शीघ्रं कार्योपपादनं ॥ ४ ॥

दीनानुसरणञ्चैव कोटीनां जघनम्य च ।

इत्यश्ववर्म्म पतेश्च सर्वदा शस्त्रधारणं ॥ ५ ॥

शोधनं कृपतीयानां मार्गीणां शिविरम्य च ।

यवमादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विश्वकर्म्मवत् ॥ ६ ॥

जानिस्थानं वयःस्थानं प्राणिनां मर्मवेगिता ।

तेजःशिल्पं शीघ्रगत्वं स्यैर्य साधु विधेयिता ॥ ७ ॥

स्यञ्जुनाचारवतां पत्न्यशूरथवाजिनां ।

इति लक्षणमेतेन युक्तान् कर्मसु योजयेत् ॥ ८ ॥
 सस्थूणकिन्नबल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टका ॥
 सापसारा पदातीनां भूर्नेव विषमा मता ॥ ९ ॥
 अल्पवृक्षोपलाकिट्टालतिकाविदरा स्थिरा ॥
 निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च वाजिभूः ॥ १० ॥
 निःस्थानुसिकतापङ्का निर्वल्मीकोपलासना ॥
 केदारव्रततिशूभ्रवृक्षगुल्मादिवर्जिता ॥ ११ ॥
 निश्चाना निर्दरणा खुरचङ्गमणक्षमा ॥
 सर्वप्रचारयोग्या च * रथभूः सम्प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
 रथानां वाजिनां भूमिः स्थिरा सर्वत्र हस्तिनां ॥
 न हयस्थानभूरेषा न नागानां विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥
 मर्दनीयतश्चेद्यव्रततिः पङ्कवर्जिता ॥
 उर्वरा गन्धशेला च विषमा गजमेदिनी ॥ १४ ॥
 जयार्थी नैव युध्येत मतिमानप्रतियहः ॥
 युध्येतावश्यकत्वाद्वा तदातिबलवेष्टितः ॥ १५ ॥
 गजेघारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥
 यत्र राजा तत्र कोपः कोपाधीना हि राजता ॥ १६ ॥
 प्रत्यये कर्मणि कृते श्लाघ्यमानः कृतादरः ॥
 यो धेभ्यस्तु ततो दद्यात् को हि दानुर्न युध्यते ॥ १७ ॥
 दद्यात् प्रहृष्टे नियुतं वर्णानां राजघातिने ॥

नदर्द्धितस्मृतबधे सेनापतिबधे तथा ॥ १८ ॥
 प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं बधे ॥ १९ ॥
 तदर्थं कुञ्जरबधे प्रदानं म्यन्दनस्य च ।
 महस्रञ्च चापिबधे पतिमुख्यबधे स्मृतं ॥ २० ॥
 गवां विंशतिर्वा सर्वं भोगैर्गुण्यमेव च ।
 गुण्यं हेम च कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ २१ ॥
 दद्यादस्त्वनुरूपं हि हृष्टो यो धान्नराधिपः ।
 पञ्चातद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्भलिनं युधि ॥ २२ ॥
 त्रिगुणांशो रथगजौ योज्यौ पञ्चसु पञ्चसु ।
 समान्तरश्च पुरगन्तुरङ्गस्त्रिसमान्तरः ॥ २३ ॥
 कुञ्जरः म्यन्दनश्चैव स्मृतौ पञ्चसमान्तरौ ।
 सर्वनीतिविदामे तस्मिन् परिकीर्तितं ॥ २४ ॥
 तथा च खलु युद्धेरन् पत्न्यश्वरथदत्तिनः ।
 यथा भवेदसम्बाधो बायामो विनिवर्तने ॥ २५ ॥
 सङ्क्षरेण च युद्धेरन् सङ्क्षरः सङ्कुलावहः ।
 महासङ्कुलयुद्धे तु संशये रन्महाकुलान् ॥ २६ ॥
 अवश्यं प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरपात्रयुः ।
 इति कल्पास्तु पञ्चांशो विधेयाः कुञ्जरस्य च ॥ २७ ॥
 पादशो भावयेदश्वपुरपा दश पञ्च च ।
 विधानमिति नागस्य कथितं म्यन्दनस्य च ॥ २८ ॥
 तथानीकस्य रन्ध्रं तु पञ्चचापं प्रचक्षते ।

सर्वभूतविधानज्ञा युद्धकर्ममुक्कर्मणः ॥ २६ ॥
 उरः कक्षे च पक्षी च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ॥
 कोटी च बृहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गैः बृह दृश्यते ॥ २७ ॥
 उरश्च कक्षपक्षो च बृहोज्ञं सप्रतिग्रहः ॥
 गुणैरेव च युद्धस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥ २८ ॥
 अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ॥
 सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥ २९ ॥
 प्रवीरपुरुषैरेतेस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ॥
 अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परम्परं ॥ ३० ॥
 पङ्क्तु सेन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये बृहस्य तद्वेत् ॥
 युद्धवस्तु च यत्किञ्चिन्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥ ३१ ॥
 युद्धार्थं युद्धकुशलं च गङ्गानीकं प्रयोजयेत् ॥
 युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकं ॥ ३२ ॥
 बृहोज्ञपुष्टमन्त्रः पन्थश्वरथदन्तिभिः ॥
 तथाप्रतिहतो ज्ञेयो हन्त्यश्वरथपतिभिः ॥ ३३ ॥
 मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ॥
 पक्षयोश्च गङ्गानीकं बृहोज्ञमिदं स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रथस्थाने हयान्दद्यात् पदार्तांश्च हयाश्रये ॥
 रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 विभज्य प्रशिपेन्मध्ये पन्थश्वरथकुञ्जुरान् ॥
 मध्ये कुर्वीत नागेन्द्रान् पन्थश्वरथवारितान् ॥ ३६ ॥

धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
 इत्यादयो महाब्रूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
 यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
 मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥ ४१ ॥
 कथिताः प्रकृतिब्रूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तिताः ।
 यः स तं ब्रूय मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥ ४२ ॥
 तिर्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगत्वाद्भूतिरेव च ।
 प्रदगे दृढकोऽस्यश्चापो वै तदिपर्ययः ॥ ४३ ॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयमञ्ज्रयो ।

अधिकबलानामावपनात्पक्षेपणात्माकाग्यृहानां तद्भेदानां सादृश-
 मभिधानुमाह, मण्डल इति । मण्डलासंहता वक्ष्यमाणलक्षणं भोगो
 दण्डस्य तावपि वक्ष्यमाणलक्षणावेव एतं चत्वारो मनीषिभिः प्रकीर्ति-
 त्वादि विवृतिरुचिताः प्रकीर्तिताः । दण्डादियृहानां स्वरूपमभिधानु-
 माह । तिर्यग्भूतिरिति ॥ तिर्यग्भूतिर्न यस्यासां दण्डः, दण्डस्य वंशादि-
 मस्य वा दक्षिणभागाऽवस्थितस्य आन्तस्य तिर्यग्भूतिर्भवति तादृशस्य-
 तद्दण्डस्य भवति । तद्यथा । “पक्षः कक्षा नरस्य” “कक्षपक्ष भोग-
 त्वाद्भूतिरेव च” भोग इति सर्पभोगाकागत्वात् सा च भूतिता दण्डस्य
 गृहस्य सर्पभोगस्येत्यर्थः । तिर्यग्भूतिरिति वलितोऽपि उल्लङ्घ्येति भोगो
 व्युहः ॥ मण्डलः सर्वताभूतिरिति मण्डलाकारं सर्वतामृतत्वात् सर्व-
 तामृत इति । तद्यथा । क. उ. क. संहताकारं व्युहं पृथग्भूतिरसंहत
 इति उक्तानीकान्तरात् पृथग्भूतिरवहित इत्यर्थः । ११, ४२, ४३ ।

दण्डप्रकृतिभेदानां व्युहानभिधानुमाह । प्रदग इत्यादिना । दण्डस्य
 प्रदगेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति अतिक्रान्ताद्यन्यतमप्रकारेण । स
 एव दण्डः पक्षाभ्यामतिक्रान्तस्य अतिक्रम्य गतः प्रदगो भवति । तस्या-
 कारः उभयकक्षस्थपरानीकप्रदारणात् ॥ “प्रतिक्रान्तः” पक्षाभ्या प्रति-
 क्रमणं पक्षाद्गमनं दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा क. उ. क. ॥

विशालविजयः सूची म्यूणाकर्णश्चमूमुखः ॥ ४४ ॥
 सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः मुदुर्जयः ।
 अतित्रान्तः प्रतित्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥ ४५ ॥
 अतित्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यन्तु विपर्ययः ।
 म्यूणापक्षो धनुःपक्षो द्विम्यूणो दण्ड उर्द्धगः ॥ ४६ ॥
 द्विगुणान्तस्त्वतित्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।

अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यामिति कस्य पक्षाभ्यामित्यसौऽप्युच्यते । तद्यथा
 असन्नायं ।

प. प
 क उ क

त्रयोऽन्यन्तु इति कृद्भूतयस्य विपर्ययस्यापः । कक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तत्वा-
 चापसंज्ञा चकारप्रतिपादनात् । तद्यथा

प. उ. प दृढकविपर्ययाऽतिक्रान्तपक्षत्वात् ॥

क. क

प

असंख्यविपर्ययः प्रसिद्धः प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् तदाकारः पक्षस्याप्रति-
 क्रान्त्या ॥ श्येनाकारत्वात् श्येनाख्यः । म्यूणापक्षः पक्षयोः स्थाने म्यूणा-
 बृहो यस्याऽसा म्यूणापक्षः । तद्यथा विजयाख्याऽयं ॥ धनुःपक्ष इति
 चापकृद्भूतः पक्षयोः स्थाने यस्य स धनुःपक्षः सप्तययाख्याऽयं ॥ द्विम्यूण
 इति द्विगुणितम्यूणो विशालविजयाख्याऽय कृद्भूतः ॥ दण्ड उर्द्धग इति
 उर्द्धगो दण्डः सूची भवति । तद्यथा ॥

प
 क
 उ
 क
 प
 उ

कर्मयोः स्थाने म्यूणाबृहो यस्याऽसा म्यूणाकर्णः अतिक्रान्तपक्ष इति
 अथ चमूमुखो कृद्भूतः ॥ अन्योऽस्य विपर्यय इति अस्य चमूमुखस्य

द्विचतुर्दश इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥ ४७ ॥
 गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्नकः ॥ ४८ ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो व्यवकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥ ४९ ॥
 मण्डलव्यूहभेदो च सर्वतोभद्रदुर्जयो ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥ ५० ॥
 अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।

व्यूहस्य विपर्यय उत्तरस्यपतन्नाभ्यां प्रतिकान्तपक्षत्वात् सुखाख्या व्यूहा
 भवति । तद्यथा । क. प. उ. क. प. ।

द्विचतुर्दश इति द्विगुणितदण्डा वलयो भवति । चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो
 भवति । तद्यथा । क. प. उ. क. प. । ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 प

भोगभेदानामुद्देशमाह । गोमूत्रिकेत्यादि । गोमूत्रिका गवां मूत्रवद्-
 खाकारा विद्यतेऽस्याः । अहः सरणस्थानश्चाऽहिसारोक्त्यभिधीयते । अन्धः
 प्रयागः । तद्यथा । क. उ. क. प. उ. ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्षस्थानं यस्याऽसौ दण्डपक्षः । युगोरस्य इति
 उरस्य द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः । अर्थापत्त्या कः कोऽनीकेविधेयः ।
 तद्विपर्ययो मकर इति सर्वशकटसंस्थविपर्ययमुक्त्वा मकरः । तथा
 व्यवकीर्णः शेषः कुञ्जरराजिभिरिति परितः पताकाकारोऽयं व्यूहो
 मध्ये कुञ्जरराजिभिर्यवकीर्णो भवति मकर एवेति ॥ ४९ ॥

मण्डलव्यूहभेदाविति । मण्डलव्यूहभेदो सर्वतोभद्रदुर्जयो । तत्र
 प्रथमः सर्वतोमुखः अजानीकोऽयं दुर्जयः ।

अर्द्धचन्द्रभेदानभिधानुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । अर्द्धचन्द्रकोऽर्द्धचन्द्रा-
 कृतिः । तद्यथा । क. क. उद्धारश्चतुःसैन्यः । तद्यथा पञ्चसैन्यकथा
 उ

तथा कुक्कुटशृङ्गी * च काकपादी च गोधिका ॥ ५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति ब्रूहाः समाख्याता ब्रूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥ ५२ ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डब्रूहाश्च पञ्चधा ।
 तथा ब्रूहद्वयत्रैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
 असंहतास्तु षड्ब्रूहा भोगब्रूहाश्च पञ्चधा ।
 ब्रूहज्ञैस्तु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥ ५४ ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
 तरसा च समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥ ५५ ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतियहः ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥ ५६ ॥
 एवं ब्रूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारयेद्ब्रूहजातं बलेन द्विषताम्बलम् ॥ ५७ ॥
 यतः फल्गु यतोऽभिन्नं यतो दुष्टैरधिष्ठितम् ।
 ततो रिपुबलं हन्यादात्मानं चापि बृंहयेत् ॥ ५८ ॥
 जरिं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।
 संहतं च गजानीकैः प्रचण्डैरेव वारयेत् ॥ ५९ ॥

कर्कटाख्यस्तथा काकपादिका तथा गोधिका इत्यादयो ब्रूहास्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटशृङ्गाद्याकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यब्रूहानां कर्कट-
 शृङ्गादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ५१ । ५२ ॥

दुर्जयान् करिणः सिंहवसासितैर्महागजैः १
 आहन्यात् करिणां वाथ समूहैः साध्वधिष्ठितैः ॥ ६० ॥
 सलोहजालैर्दृढबद्धदन्तैः
 मुकल्पितैरुज्जितपादरक्षैः १
 प्रवीरयोधैर्मददुर्निवारै-
 हिन्याद्गजेन्द्रेर्द्विषतामनीकम् ॥ ६१ ॥
 एकोऽपि वारणपतिर्द्विषतामनीकं
 यत्तन्निहन्ति मदसत्त्वगुणापपन्नः १
 नागेषु हि क्षितिभुजां विजयो निबद्ध-
 स्तम्भाद्गजाधिकबलो नृपतिः सदा स्यात् ॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीये नीतिमारे गजाश्वपत्तिकर्मणि
 पदातिरथहस्तिभूमयो यानकल्पना व्यूहकल्पना
 प्रकाशयुद्धञ्च पुनर्विंशतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

समाप्तञ्चायं कामन्दकीयनीतिसारः ॥

नीतिसारः १

श्रीकामन्दकपण्डितविरचितः ।

आभियाटिक्-सांसाइटी-नामकममाजीयानामनुज्ञया

तदीयग्रन्थाध्यक्ष श्रीराजेन्द्रनाथ-मित्रेण संगोधितः ।

कलिकाताख्यराजधान्यां

व्याप्टिष्ट मिसन्-मद्रायन्नामये मुद्रिताऽभूत् ॥

शकाब्दे १७७२ ॥

कामन्दकीय-नीतिसारस्य सूचीपत्रम् ।

सर्गः ।	पत्र ।
१ ... इन्द्रियविजयविद्यावृद्धसंयोगविषयः ...	१
२ ... वर्णाश्रमव्यवस्थादण्डमाहात्म्यञ्च ...	८
३ ... व्याचाराव्यवस्थापनं ...	१३
४ ... साम्यमात्यजनपददुर्गकोषदण्डमित्राणि ...	१७
५ ... साम्यनृजीविवृत्तं ...	२५
६ ... कराटकप्रोधनं ...	३५
७ ... पुत्ररक्षणं भृत्यरक्षणञ्च ...	३६
८ ... मण्डलधोनिमण्डलचरितञ्च ...	४३
९ ... सन्धिविकल्पः ...	५२
१० ... विग्रहकल्पः ...	६०
११ ... सन्धिविकल्पः ...	६५
१२ ... दूतप्रचारस्थरविकल्पः ...	७३
१३ ... उत्सारप्रशंसाप्रकृतियसनानि ..	७८
१४ ... सप्तव्यसनवर्गः ...	८८
१५ ... यात्राभियोगदर्शनं... ..	९५
१६ ... स्कन्धावारसन्निवेशः ...	१०७
१७ ... उपायविकल्पः ...	१११
१८ ... सैन्यबलाबलं सेनापतिप्रचारः प्रयागव्यसनरक्षणकृ- टयुद्धविकल्पश्च ...	११८
१९ ... गजाश्वपत्तिकर्म्मणि पदातिरथहस्तिभूमयो यानक- ल्पना वृद्धकल्पना प्रकाशयुद्धञ्च...	१२५

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 19 AND 179.

THE NITISARA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY,
BY KAMMANDAKI.
EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA.

CALCUTTA:
PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.
1861.

PREFACE.

THIS, the first, edition of Kámandaki's "Elements of Polity," has been printed from a modern but very correct manuscript obtained at Benares by the late enthusiastic antiquarian Major Markham Kittoe. The work is very scarce in Calcutta, and the only copy we could obtain for collation is contained in the Library of the Asiatic Society, No. 168 of the Sanskrita Catalogue. It had been copied for the Library of the late College of Fort William, and, like most works of that collection, abounds in errors and lacunæ which render it utterly unreliable as an authority. It has, however, one redeeming merit, a Sanskrita commentary, not to be met with in the Benares MS., which has been of great use in settling the reading and meaning of a great number of technical terms. In this respect the *Pañchatantra* and the *Hitopades'a* of Vishṇus'armá have also been of service.

Of the author of the work very little seems to be known. The commentary above cited, states that he was a disciple of the celebrated politician Chánakya, the Machiavel of India, who raised the first Mauriya king Chandragupta on the throne of Pátaliputra (B. C. 319); and this statement is fully corroborated by tradition. From a report submitted by Dr. Frederick to the Batavian Society of Arts and Sciences on the Sanskrita literature of Bali, it appears that the most popular work in that Island on Polity is entitled *Kámandakiya Nitisára*, and all the Sanskrita books there extant are acknowledged to be the counterparts of purely Indian originals. The researches of Sir Stamford Raffles and

Crawfurd shew that the predominance of Buddhism in the island of Java obliged the Hindu inhabitants of that place to retire, in the fourth century of the Christian era, with their household gods and their sacred scriptures to the island of Bali, where they and their descendants have, ever since, most carefully preserved the authenticity of their literature and their religion. It has also been shewn by the same authorities that since the period of their exile, they have not had any religious intercourse with India: it would therefore follow that the Sanskrita works now available in Bali, including the Kámandakiya Níti, are of a date anterior to the 4th century. The contents, however, of the Balenese code of morals are unknown, and it would be premature, from the similarity of names, to infer its identity with the work now presented to the public; yet the fact that the people of Bali themselves acknowledge all their Sanskrita literature to have been obtained from India, would argue the existence of at least a Kámandakiya Nítisára at the time when that literature was imported from the shores of Bháratavarsha.

An internal evidence of some moment is in favour of the antiquity which tradition has ascribed to this work. It is dedicated to Chandragupta, and the author, a Buddhist, apparently with a view not to offend the feelings of his Hindu patron with the name of a Buddhist deity, has thought fit to forego the usual invocation at the commencement of his work—a circumstance which has been made the theme of much erudite disquisition by the author of the *Siddhánta Muktváli*.*

Although written in verse, its style is peculiarly unpoetical, and in its rude simplicity approaches the older Smritis. The work has not, however, any of the antiquated grammatical forms and obsolete expressions which are so freely met with in *Manu* and occasionally in the other Smritis, and its versification is unexceptionable. Indeed, had it to be judged by

* That author, however, gives us no information regarding the religious belief of Kámandaki.

its metres alone they would have justified the inference that its origin is due to a much later age than that of Kálidása.

It has been observed by some that the use of the word *horá* in this work is fatal to its claim to antiquity, that word having been shown, in a paper published in the Journal of the Asiatic Society (Vol. p.), to be of Arabic origin, and to have been borrowed by the Brahmans in the 10th century. Mr. Ravenshaw's speculations, however, have not yet obtained that confirmation which would justify our rejecting the testimony of the dedication, and infer the date of the work from the use of a single word which may after all be the result of an interpolation or a mislection.

One of the most striking points in the general tone of the work is its gravity and sententiousness. Confucius, in his proverbs, scarcely attempts anything more pithy; and yet in the anxiety of the author to lay down rules for even the most insignificant movements of kings, there is a dryness of detail which deprives it entirely of the charm of terseness. Its gravity is essentially Oriental, while the morality of its state policy is more worthy of the notorious historiographer of Florence than of the successors of Bhṛigu and other great sages of ancient India. Its corner stone is cunning and artifice, intended to favour arbitrary power, and its main object is to overcome party opposition. Considering that the political life of Chánakya was devoted to one eternal round of stratagems and artifices for the overthrow of his powerful rival, Rákshasa, of which forgery, perjury and even poisoning formed the most salient points, it is not to be wondered at that his principles, even when systematised by his pupil, should retain some indications of their tortuosity. This defect, however, is confined entirely to the sections on diplomacy, and does not at all affect his rules regarding the general conduct of princes and their officers, which, in their earnest advocacy of truth, justice and honesty, would stand a very favourable comparison with works of much higher pretensions. Those rules are the originals

whence the ethics of the *Hitopadesa* have been deduced, and the *Hitopadesa* is a work that has withstood the ordeal of criticism for near fifteen hundred years, and has not been found wanting. As a book on morality it is better known and "has been translated more frequently and into a greater variety of languages than any other composition not sacred."*

It might be argued that in the infancy of race, as in the childhood of man, the apologue or fable is the only form in which moral counsel is successfully imparted, and hence it would be much more reasonable to suppose the *Hitopadesa* to be the archetype of the *Kāmandakiya Nīti*, than the latter to be that of the former. But it is no less true that in the early state of society, concise rules and flashing proverbs, "the condensed conclusions of experience," form better guides of life, and are, therefore, more generally esteemed, than protracted ratiocinations in search of general principles, and hence it is that all our wise men of antiquity from Solomon downwards, are more noted for their proverbs than lengthy processes of inference. Probably apologues followed proverbs, and essays succeeded them next. The argument, however, in either way, is not applicable with reference to the origin of either the *Kāmandakiya Nīti* or the *Hitopadesa*. The *Mahābhārata* must be acknowledged to be anterior to both, and in the *Rājadharmā* section of that epic, maxims are produced in almost the very words in which we see them in the later works;† hence the idea is suggested that those and similar maxims were among the Hindus, as they are among other nations, the heir-looms of remote antiquity, which have been from time to time collected, arranged, amplified, and illustrated according to varying predilections of authors.

The maxims of *Kāmandaki* are arranged under nineteen different heads, and embrace almost all the subjects that may be

* Colebrooke's Introduction to the *Hitopadesa*.

† The *Agni Purāṇa* has a section on Polity in which *Kāmandaki* has been freely quoted, but not by name.

fairly included under the term polity, besides some which have only the voucher of Hindu writers to appear in this work. The first chapter is devoted to the inculcation, in princes, of the necessity of study and of controlling their passions. The second has for its subjects the division of learning, the duties of the different castes and the importance of criminal jurisprudence. In the third occurs an exposition of the duty of princes to their subjects, of the necessity of impartial justice, and the impropriety of tyrannising over their people. The fourth affords a description of the essential constituents of a good government. It says "King, minister, kingdom, castle, treasury, army, and allies are known to form the seven constituents of a government. They contribute to each other's weal, and the loss of even a single one of them renders the whole imperfect:—he who wishes to keep a government perfect should study well their natures.

"The first desideratum for a king is to attain royal qualities, and having attained them he should look for them in others. A flourishing sovereignty cannot well be obtained by the worthless; he (only) who has qualified himself is fit to be a king.

"Royal prosperity, so difficult to be obtained and more so to retain, and which depends on the goodwill of multitudes, rests steadily only on moral purity, as water in a (fixed) vessel."

The duties of masters and servants engross the whole of the fifth chapter, and the mode of removing difficulties or rather of punishing the wicked, forms the subject of the sixth. The seventh is devoted to the duty of guarding the persons of kings and crown princes, and includes a variety of expedients against surprises, poisoning, the infidelity of servants, wives and relatives, and the dishonesty of medical attendants. The mode of consolidating a kingdom by providing it with the necessary officers of state, and including within it a number of dependencies and subordinate chiefs, forms the subject of the next chapter.

Then follow a series of rules regarding negotiations and disputes with foreign powers, conferences, embassies and spies, which take up the whole of the 9th, 10th, 11th and the 12th chapters. The 13th opens with an exhortation in favour of constant activity and attention to business, and the evils which attend idleness and vicious propensities. The latter are indicated by the term *vyāsana*, and include a number of vices and frailties—such as over-fondness for hunting and gambling, sleeping in the day, calumny, concupiscence, dancing, singing, playing, idleness, drinking, general depravity, violence, injury, envy, malice, pride, and tyranny. The term is very comprehensive, and when applied to other than men, is made to imply “defects” generally, and the subsequent chapter particularises the various defects to which the seven members of a government are frequently liable. It is followed by a dissertation on military expeditions. The 16th chapter has fortification, intrenchment and encamping of armies for its subjects, and, though short, is highly interesting, for the rules it contains on matters in which the modern Hindus are so entirely ignorant. The different expedients for overcoming enemies such as reconciliation, wealth, shew of military power, domestic discord, diplomacy, feigning, and stratagem, are detailed in the following chapter, and those failing, a king is recommended to enter into actual warfare, and on the mode of carrying it on, including surprises, guerilla fights, pitched battles, and military strategies; the uses of the different members of an army, such as the infantry, cavalry and elephants; the arrays of soldiers into columns, lines, squares, &c.; the duties of commanders, and the principle of selecting one’s ground, the two subsequent chapters contain the most curious details. With a view to afford an insight into these to those who do not read Sanskrit, it was once our anxious wish to annex to this edition a translation of the entire work, and we had rendered nearly three-fourths of it into English, but press of official duties having caused a long interruption, and an accident—the ravages of white ants—having deprived us of

our MS., we feel compelled to abandon our design for the present.

In carrying the work through the press, we have derived much assistance from Paṇḍita Viśvanātha Śāstri to whom, we take this opportunity, publicly, to offer our grateful acknowledgments.

जातवेदा इव इति । 'जातवेदा इवार्चिश्चान्' अग्निरिव ब्रह्मतेजः-
पुङ्गवशाली, 'सुचतुरः' प्रज्ञातिशयाचारचातुर्यसम्पन्नः । 'वेदविदा'
वेदपरमार्थविदां मध्ये 'वरः' श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवलं वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुष्ठाता फलभोक्ता चैतद्दर्शयि-
तुमाह । यस्येति । 'अभिचारवच्छेद' आभिमुख्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारो गमनं अभिचारः स एव वञ्च-
स्तेन । 'यस्य' गुरोः, 'वञ्चञ्चनतेजसः' वैद्युताग्नितेजसः सम्बन्धिनः ।
वञ्चाभिर्यथा प्रतिपक्षभूतेर्जलैर्नीपशाम्यति तद्वत् कौटल्यकोपाभिरपि
नन्दादिभिः । * 'पपातामूजतः' इति मूलं बन्धादिमूलजनं तदारभ्य ।
'नन्दः' इति नवनवतिकोटीश्वरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
'श्रीमान्', स एव पर्वतः । 'सुपर्वा' इति पर्वशब्देन ख्यातिरूपलक्षिता ।
'आमूजतः' इति अपुनरुत्थानाय ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । 'एकाकी' शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । 'मन्त्रशक्त्या' प्रज्ञातिशयाचातुर्येण । 'शक्त्या' उत्साह
शक्त्या । 'शक्तिधरोपमः' कार्तिकेयतुल्यः । 'आजहार' व्याहृतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय 'वृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय' इति चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ५ ॥

मुकल्लहस्पत्योक्तृतीयमात्मगुणं प्रस्थापयितुं तस्य च दण्डनीतिविषये
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । 'नीतिशास्त्राभूतं' इति । प्रत्यक्षपरो-
क्षानुमानलक्ष्यप्रमाणत्रयनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थे शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेताभूतं । सुतरां तदभ्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
'श्रीमान्'† ब्राह्म्या श्रिया युक्तः । अर्थ्यन्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
रुह्यतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा चोक्तं कामसूत्र-
ऽकुरुब्रह्मा, 'प्रजापतिर्हि प्रजाः कृत्वा तासां स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य
शासनमध्यायानां व्रतसङ्ख्येयाये प्रोवाच, तस्यैकदेशं सायम्भुवो मन-

* पपात मूजत इति मु० । † श्रीमानिति मु० ।

धर्माधिकारिकं एयक् चकार, दृष्टस्यतिरर्थाधिकारिकमिति' ।
तत्र लक्षाध्यायद्वितीयांशेन कोटियश्विकृतं सम्भाव्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव माम्भीर्यात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्भवे'*
य उद्भूतवान् 'तस्मै विष्णुगुणाय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कृतानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनीतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनात्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः ।
विष्णुगुप्तस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेष्टव्यम्
इति अभिधेयसङ्कतिः, महासम्बन्धश्चायं गुरुरर्थकमागतः । तथा चेत्तं

“ ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रे खबुद्धिजं ।

तन्नारदेन शक्येण गुरुणा भार्गवेण च ॥

भारद्वाजविष्णुशान्तिभोग्यपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ज्ञानं विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन उपान्यामर्थसिद्धये” ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंग्रहत्वादस्मत्प्रणीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः ।
'सदृशः' सदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । 'विद्यानां आन्वीक्षिकीयवार्त्तादय-
नीतीनां, 'पारदृश्वनः' पारं दृष्टवान् इति पारदृश्या तस्य । 'राजवि-
द्याप्रियतया', प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु
प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमौश्वरं श्रुत्याद्य रक्षादिभि-
र्जगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । 'संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत्'
संक्षिप्तः उपसंहृत एव ग्रन्थो यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थं, अर्थतत्तु ता-
वानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अतएव सामर्थ्याग्नीतिसारमिदमेव ॥

'उपार्जने' इति । उपार्जनं लाभः, स च त्रिविधः मानवो भूतसंघो
मित्रश्चेति । 'पालने' रक्षणे, तत् द्विविधं श्रेष्ठः परेभ्यश्च । 'प्रति' उद्दिष्टम् ।
'कश्चित्' खल्वं । 'राजविद्याविदाम्' बार्हस्पत्यौसनसादीनां, 'मत्'*

•

• नमस्तेनान्ति ॥

अभिमतं विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्ष्यामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
तादभिन्नं विष्णुगुप्तदर्शनं कैटल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । 'राजा' विजिगीषुः ।
'अस्य' चातुर्वर्ण्याश्रमलक्षणस्य जगतः । 'हेतुः' कारणं । 'वृद्धेः' अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामभिमत इति 'वृद्धाभिसम्मतः' स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्येन जगते हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । 'यदि
न स्यात्' इति । यदि नरपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विस्रवन्तेति सम्बन्धः ।
'सम्यक्' शास्त्रस्थित्या । 'नेता' नायकः प्रजायाः, न्यायेन मार्गेण प्रजां
नयति कर्णधारो नावमिव । 'ततः प्रजा' इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्ण्याश्रमलक्षणां लोकः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परपुरस्त्रयं राजानं सम्यक्
अभिमान्येत् ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । 'एथिवोपतिः' 'प्रजां' चातुर्वर्ण्यं 'संरक्षति' सम्यक्
पालयति दण्डदण्डनात् । 'सा' प्रजा, एथिवोश्चरं 'वर्धयति' वृद्धिं नयति
धान्यहिरणादिभिः । वर्जनादुक्तलक्षणात् रक्षकं कण्टकेभ्यः पालनं
'श्रेयः' श्रेयस्करं,* 'तन्नाशे' रक्षणाभावे, 'अन्यत्' वर्जनं 'सदपि'
विद्यमानमपि 'असत्' अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति नृप इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्तद्रक्षणक्षमस्तद्दर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः 'न्याय-
प्रवृत्तः' महीपतिरात्मानं 'निर्वर्गेण' धर्मार्थकामलक्षण्येन 'उपसन्त्यत'
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसन्त्यते इति समुच्चयः ।
'अन्यथा' तदप्रवृत्ते 'भ्रुवं' निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
'न्यायेन प्रजाश्च । तस्माद्व्यायवृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

* तदभाव सदप्युपदिष्टः ॥

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्नाह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्राङ्गात् हेतुभूतात् *वैजवनः 'चिराय' चिरकालं
'महीं बभूजे' इति । अत्र कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेनो नाम राजा
रजस्वलाया स्वदेव्या संगत इति राज्ञसेन अत्तुमारब्ध उक्तश्चैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्षयामि इत्युक्तः प्राण-
भयात् तथैवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राज्ञसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्सन्तापेन वैजवनो बभूव, तेन राज्ञसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजवनो राजा चिरकालं पृथिवीं बभूजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्च न ऊघात्य
रेन्द्रपदस्योऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽगम्येन शप्तः सर्पीभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अनुरूपपक्षं दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्म' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगीषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मयोग्यादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
तस्य 'स्वादु' मिष्टं फलं 'अग्नौ' विभूतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । स्वाम्यमात्यस्येति । 'स्वामी'
शेषाङ्गानाममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्याः' मन्त्रादयः । 'राष्ट्रं'
जनपदः । 'दुर्गं' दुःखेन गम्यत इति पर्वतादि । 'काष्ठः' कुप्यतेऽर्थिभरा-
दियते इति । 'बलं' हृदयश्रवणपक्षिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सहत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गं राज्यमभिधीयते । सुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रज्ञा
'बुद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वृद्धाख्यं । सत्त्वञ्च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धौ, ते
व्यपात्रयो बलाधायकोऽवष्टम्भो यस्य राजस्य तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

* 'वै यवनः' इति नृ० ।

धर्मं पुरस्कृत्य अर्थाय यतेतेत्युक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
आलम्ब्येति । 'आलम्ब्य' अवलम्ब्य । 'बलवत्' अदुर्बलं । 'सत्त्वं' उत्तमकृ-
तं । 'बुद्ध्या' उत्तमकृत्याया प्रज्ञया । आलोकिता निर्णीता निर्गमा नि-
र्वाहा येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अनन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यतेत' यत्नं कुर्यात् । 'सततोत्थितः' सर्वदोष-
मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमित्येतद्दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अलम्बनाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षणं' पा-
लनं । 'वर्द्धनं' लब्धस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्यात्रप्रति-
पत्तिश्च' पात्रागृह्यत्र त्रिविधानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं, यदुद्दिश्य प्रतिपद्यते विनियुज्यते इति ।
तच्च सदनुष्ठानां ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता-
दयः । कामपात्राणि कमनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
लक्ष्यं विजिगीष्यनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
नयविक्रमेति । नयो नीतिशास्त्रपरिज्ञानं, विक्रमः शैथ्यं, ताभ्यां
सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयश्चो नोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
श्चो नः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति ।
'सूत्यानः' शोभनसूत्यानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान
प्रारम्भोपायः । पुद्गलस्य सम्पदापत्यतीकारानुकूलदेशकालकार्यादि-
निर्णयं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' अथमिति ।
ओर्हि स्त्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिज्ञानस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूलं'
कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजयरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते विष-
याक्षिप्तचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिर्णयः ॥ १९ ॥

विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । 'शास्त्रं' इदमेव नीतिप्रवर्तकं । 'प्रज्ञा' अष्टगुणा बुद्धिः । 'धृतिः' सन्तुष्ट-चित्तता । 'दास्यं' कुशलता । 'प्रागल्भ्यं' अभिरुता । 'धारयिष्णुता' अवधारणशीलता । 'उत्साहः' शौर्यामर्षशीघ्रकारितेति गुणत्रययुक्तः । 'वाम्निता' वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो 'दार्ढ्यं' यत् प्रतिष्ठस्यते तस्यापरित्यागः । 'आपत्क्षेपसहिष्णुता' देवात् समुत्पन्नानामापदां शीतोष्णवृष्ट्यादीनां क्लेशानाञ्च सहनशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । 'प्रभावः' गुणविशेषः, येनाकोशदण्डोऽपि तद्वानिव दृश्यते द्विषद्विर्नाभिभूयते चेति । 'सुचिता', परदारद्रव्यहिंसारहितता । 'मैत्री' सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । 'त्यागः', स्वार्थानां सत्याप्रतिपादनं । 'सत्यं' अमृषावादः । 'कृतज्ञता' कृतमपकारं प्रत्युपचिकीर्षया जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । 'कुलं' सुखोभयपक्षता । 'शीलं' विमुक्तभावः । 'दमस्त्र' इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सद्गुणानां समुच्चयार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । 'राजा' महीपतिः, 'प्रथमं' सर्वदौ, 'आत्मानं' 'विनयेनापपादयेत्' इन्द्रियजयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । "राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति" इति कैटव्यः । ततो मन्त्रादीन्, ततो ऋत्यान्, ततः पुत्रान् । अतः प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । 'सदा' पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्णमिति । शब्दस्पर्शादयो विषयास्तेषां प्रकीर्णता बद्धव्यापित्वं । प्रकीर्णविषया एव मनोरमत्वादरूपं तच्च 'धावन्तं' 'विप्रमाथिनं' 'रिदंसया विश्लेषेण प्रमत्तातीत्येवं-प्रोक्तं, 'इन्द्रियदन्तिनं' 'आनाहुश्रेण वश्यं कुर्वीत' इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । 'आत्मा' यन्मवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । अर्थेभ्यो विषयेभ्यः । 'मनः' वक्ष्यमाणलक्षणमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः 'आत्ममनसोः' 'संयोगात्' हतोः 'प्रवृत्तिः' गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । 'विषयामिषलोभेन' इति । विषय
एवामिषमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, 'मनः' कर्तुं
'इन्द्रियं' विषयामिषं प्रति 'प्रेरयति' । अतः 'प्रयत्नेन तन्निवृत्त्यात्'
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आत्मनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थान्तस्य हृत्पथ्यायांश्च दर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नात्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो 'विज्ञानं' उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् 'हृदयं' ।
चेतनाधारत्वात् 'चित्तं' । मननात् 'मनः' । बोधाधारत्वात् 'बुद्धिः' ।
तदेतत् संज्ञापञ्चकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । 'अनेन' मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । 'करोति' विदधाति । 'इह' शरीरे । 'प्रवर्त्तननिवर्त्तने'
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणाकरण ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । 'धर्मः' प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवर्गफलः । 'अधर्मः' तद्विप-
रीतः । 'सुखं' शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुष्टानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं 'दुःखं' । 'इच्छा' कामः । तद्विपरीतो 'द्वेषः' । 'तथैव'
तेनैव प्रकारेण । 'प्रयत्नः' येन घृतं शरीरमवतिष्ठते । 'ज्ञानं' पदार्थ-
स्वरूपवबोधः । 'संस्कारः' जन्मान्तरीयकर्मभ्यासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वं लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्ट । धूमेनाग्निवदे-
भिरात्मस्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । 'ज्ञानस्यायुगपद्भावः'
पञ्चानामपि श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं घटं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां
ज्ञानातिशयात् अनुभूयते, तदभावे युगपत् ज्ञानोत्पत्तिर्न च दृश्यते,
तस्मादस्ति मन इति । 'नानार्थेषु च सङ्खल्पः' नानाभूतेषु पृथग्भूतेषु
सुखदुःखोत्पादकपदार्थेषु सङ्खल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' आचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । आचमिति । शब्द इति च । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मिन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पमया
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन अक्ष-
मेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साङ्ख्यविद्या, सा विद्यते येयां ते
तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः ते 'तद्विद्याः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आभ्या' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहिताभ्यां 'सङ्खल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रवर्त्तनं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तलक्षणाः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थाः' शब्दादयः ।
कर्मिन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्खल्पः' सम्यग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
ताभ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवलक्षणा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्माह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अनन्तरोक्ते, 'हि' क्लृप्ते, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रेरणादि-
कार्यः तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्य संरोधं कृत्वा, 'निर्मनस्कतां भावयत्' निर्मनस्कभावं अभ्यस्यत् ।
यावत् प्रयत्न एव निबद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

* तस्येत्यस्य स्थानं च. स्थिति म्.

विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरप्य-
भावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति
भावः ॥ ३५ ॥

एवमिति । ‘एवं’ उक्तन्यायेन, करणयोरभयोरपि सन्निरोधात्
मिरुद्धचेष्टं ‘आत्मानं’, ‘आत्मना’, एव च नान्येन कृत्वा ‘संयम्य’, नयो
नीतिशास्त्रं अपनयस्तद्विपरीतः तौ जानातीति ‘नयापनयवित्’, ‘राजा’
महीपतिः, ‘आत्मनः’, ‘हितं’ नयानुष्ठानमेव, ‘कुर्वीत’ ॥ ३६ ॥

करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येत-
द्दर्शयितुमाह । *यत् एथित्या इति । स्पष्टं ॥ ३६ क्रोडः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतद्दर्शयितुमाह । †एकस्यापि न यः शक्त
इति । ‘एकस्यापि’ असहायस्य, ‘मनसः’, ‘सन्निवर्हणे’ जयकरणे, ‘यः’
‘न शक्तः’ समर्था न भवति, ‘स कथं’, बद्धजेतव्यां ‘महौ’, ससागरां
‘जेयति’, न कथमपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनिष्टहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । ‘अपहारि-
भिः’ आपातरम्यः, ‘अवसानविरसः’ परिणामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः
‘विषयैः’, ‘आक्षिप्तहृदयः’, ‘करीव’ हृत्कीव, ‘ग्रहं’ बन्धं, ‘गच्छति’ ॥ ३८ ॥

स एवोद्यमभयदामापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति ।
‘सज्जमानः’ आसक्तिं गच्छन् । ‘अकार्येषु’ परस्त्रीगमनादिषु । ‘विष-
यान्धीकृतेक्षयः’ विषयैः स्पर्शादिभिरन्धीकृते ईक्ष्ये शास्त्रमये धर्म-
मये च यस्य क्षयः, तथोक्तः । ‘आवृत्ति’ सम्पादयति । ‘उद्यमभयदां’
भीषणभयदायिनौ । ‘स्वयं’ आत्मनैव । ‘आपदं’ विपदं ॥ ३९ ॥

* यत्पृथिव्या त्रीदृशं चिरस्थं पश्यः क्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मादतिव्यर्थं त्यजेत् ॥ ३६ क्रोडः ॥

एष लोको मु० पु० नास्ति ।

† एकस्मै च योऽशक्त इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधर्म्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पष्टं ॥ ४० ॥
श्रुतिविषयलोभदोषमाह । मुचीति । विदूरं व्यवधानं तत्काम्यं
लङ्घनं तत्क्षमः 'विदूरकमन्वक्ष्यमः' । 'मृगयन्' अन्वेषयति । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीञ्चेति । महाकायो महाबलो हस्ती 'करिणी
स्पर्शसंमोहात्', 'आजानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्निग्धेति । 'पतन्' आ
त्मानं निक्षिपन् । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४३ ॥

रसेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्माह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने
वर्तमानो दुरवगाहजलदुर्ग 'चरन्', मत्स्यः समांसं वडिष्ठं 'आस्ता-
दयति', विनाशयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारां'
अतिक्लेशेन सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकर्णभलजङ्गलां' अनुकरणशब्द-
विशेषां । दन्तिनः कर्णागतिर्भलजङ्गलेत्युच्यते । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्माह । एकैकश्च इति । 'एकैकश्च' प्रत्येकमपि ।
'विनिष्पन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शादयः । 'विषसन्निभाः'
विषतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' पृथिवीपतिः । 'समं' समासेन
आप्यहेन । 'पञ्च' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिषेधे प्राप्ते चायं नियम इति दर्शयन्माह ।
सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुञ्जीत । 'कार्जं' तत्सेवावसरे । धर्मार्थावि-
रोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तेः । अन्यत् स्पष्टं ॥
४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्माह । निकाममिति । 'निकामं'
अर्थं । 'सक्तमनसां' संस्मिष्टचिन्तानां । 'गजन्ति' अवनन्ते । 'गणिता-
श्रृङ्गां' श्रुतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'अत्रयः'
विभूतयः । एतदुक्तं भवति, यावत् ज्ञानामुखबिजोक्तनासक्तमना

भवति तावदुद्योगाभावात् अरिभिरपहृते राज्ये कान्तया सहैकान्त-
स्थितस्याश्रुभिः सह श्रीभिर्युतं यौवनं गलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसक्तौ दोषाभावं त्रिवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तलक्षणात् विधिनिषेधरूपात् कारण-
भूतात्, 'अर्थः' भूमिहिरण्यादिरूपकार्यभूतः भवति । 'अर्थात् कामः',
लभ्यते । 'कामात्', 'सुखफलोदयः' । 'यः' कामः, 'युक्त्या' शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, 'न *निषेव्यते' नानुष्ठायते, स 'तौ' इतरौ धर्मार्थौ,
'इत्वा' 'आत्मन' अपि 'हन्ति' । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
ग्ननं, धर्मं चिकोर्षुः शरीरं क्षीणं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्माऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामश्च ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः चौरराजादिभिरपङ्गीयते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानव्युपरमात् तौ विनाश्य सुकक्षयात् क्षय-
व्याधिना शरीरमपि विनाश्यति ॥ ४९ ॥

विषयाणामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । 'विनासोक्तसितभुवः' विनासेन विभ्रमेण उक्तासिते भुवो
यया तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतदथापकं वाक्यं वीतरागाणामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रहःप्रचा-
रेति । रहःप्रचारः उपगृह्णन्नुन्मनाद्ययकादिपरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा 'रहःप्रचारकुशला' । मृदु अकठारं गद्गदं मथ्यरं
भाषितुं प्रीणं यस्याः सा । 'कं' नाम शरीरिणं । 'न रमयति' न
रमयक्रीडासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रक्तान्तत्वं
लोचनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् ब्रूयितुमाह । मुनेरपीति । 'मुनेरपि' मुमुक्षोरपि महर्षेः,

* निषेवत इति म० ।

† तावित्यस्य स्थाने तानिते म० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरामं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीभूतं कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरामं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव ‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कं नारी न रमयतीति स्थितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं, ‘प्रज्ञादयन्तीभिः’, आनन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीणां च । *मन्दयन्तीभिः गाम्भीर्यादपां, स्तनजघनभारवत्त्वात् स्त्रीणामपि, ‘अजं’ अत्यर्थं, ‘महान्तोऽपि’ गङ्गेरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्घ्रिः’ ‘भियन्ते’ अन्तः प्रविश्य भूमिसात्क्रियन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तिस्त्याज्या सा च विनाशाय भवति तज्जन्यं मृगयादिव्यसनत्रयमपीति दर्शयन्नाह । मृगयेति । स्त्रीसेवाया बल-
हानिकरत्वात् मांसाभिलाषे मृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोष्ठां पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति का-
मजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादरिः, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरि-
षड्वर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्मोक्तलक्षणः, “स्पर्शवि-
शेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः” इति ।
‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिद्रोहबुद्धिः । ‘लोभः’ वित्तेष्वतिशो-
लुपता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिहिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’
माननीयेष्ववमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावज्ञेयजनित उत्सर्ग इत्यर्थं षड्वर्गः ।
उत्तरार्द्धे स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषड्वर्गपरिपालनदोषं श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह । †दाण्डक्य इति ।
दाण्डकविषयाधिपतिः ‘दाण्डक्य’ दृढदन्धनामा भूपतिः । स च मृगया-
गते भृगोः कन्यामकामां धर्षयन् भृगोः शापात् पांसुदृष्टिभिः स-
बन्धुर्विननाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिखण्दीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति म० ।

† दाण्डक इति म० ।

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
आन्वीक्षिणादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंयोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
किमर्थं ? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धयर्थं । स एव विनयः शास्त्रेणो-
पलङ्घितः कृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनोतः' इति विद्योपलङ्घि-
तेन्द्रियजयकृतविनयसम्पन्नः, 'नृपतिः', न 'कृष्णेषु' विपक्वमितकृषेषु,
'अवसोदति' विवसो भवति ॥ ५८ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
सेवाधीनः 'नृपतिः', साधुसेवो भवति । तथा 'प्रेर्यमागोऽपि', दास-
कृतवादिभिः, 'अकार्येषु' परदारदूषणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ६० ॥

विद्याग्रहणोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा यान्त्या एवेति दर्श-
यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णो भवतीत्यर्थः । इति
इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६१ ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमार्गानुसा-
रिणः' नयसम्पन्नस्य, 'वर्णिताः' भास्वराः, 'लक्ष्यः' विभूतयः, 'कीर्त्त-
यश्च' यशसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्यः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'नयान्वितः'
वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्वान्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयः'*
इन्द्रियजयं, 'निधेवमाशः' अनुतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' घोटशमहाराराजा-
ध्यासितं, 'अयः' 'पदं' महाचक्रवर्त्तिक्षानं, 'समाक्रामति' अध्यास्ते ।
'भास्वरं' दीप्ततरं, 'शिरः' 'महारत्नगिरेः' समरोः शिखरम् 'इव',
इन्द्रत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपृष्ठैरुपायं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं ह्येति ।
'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी' लोकोऽन्यथा वर्त्तते-
ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'स्वभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
अप्रतिहता । 'बलात्' आक्रम्य गुरुः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

‘नयस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलान्नयनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परां’ उत्कृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । महीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवावधारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनयेन शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

किसर्पे विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुरुत्विति । ‘गुरुः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘शुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ शुश्रूषातत्परः । ‘नृपतिपदाय’ चक्रवर्त्तिस्थानाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरनुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्मविनयः तद्वर्तं व्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अपि ‘विदिषः’ रिपवः, ‘वशं’ नयन्ति । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ कृशोऽपि, ‘कचित् पराभवः’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां प्रथमः सर्गः ॥ ❀ ॥

पूर्वसर्गास्त्रिखितविद्यानामुद्देशमभिधातुमाह । आन्वीक्षिकीमिति ।
आन्वीक्षिकाद्या विद्यास्तत्रोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाः । 'तद्विद्यैः' ता एव
विद्या निर्मला-येषां तैः । 'तत्क्रियोपेतैः' तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
॥ १ ॥

आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । आन्वीक्षिकीति ।
'शान्धतो' प्रत्येकमविनाशिनो । 'एता एव' इत्येवकारेण नान्यं केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्गाविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । त्रयोति । तिस्रो विद्या
मनुश्रिया मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वीक्षिकी
सा चया विगेष एवेति मता ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यान्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
'वार्त्ता च दण्डनीतिश्च' वक्ष्यमाणलक्षणे 'दं' एव 'विद्ये' 'इत्यवस्थिते'
कृतनिश्चये । कुत इत्याह, 'लोकस्यार्थप्रधानत्वात्' इति चतुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूग्यादिलक्षणः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्था वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति 'सुरपूरोधसः' बृह-
स्पतेः 'श्रियाः' अन्तेवासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

शुक्राचार्यस्यासुरगुरोः श्रिया एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिष्ठिताः । दण्डनीतिरभावात् मात्स्यन्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । द्विद्यास्तत्र इति ।
नोऽस्माकं गुरोः कौटल्यस्य दर्शनं विद्यास्तत्र एव न क्षूनाधिका वा ।
यस्मात् पृथक् पृथक् प्रकृतसिद्ध्यर्थं आसु विद्यासु लोका व्यवस्थितः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपभेदं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईदृशं आन्वीक्षा सा प्रयोजनं

यस्याः सा 'आन्वीक्षिकी' आत्मानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका,
सा च 'आत्मविज्ञानं' आत्माऽनया विशेषेण ज्ञायत इत्यात्मविज्ञानं ।
तादृशविज्ञानाच्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ' इति तत्त्व-
तो ज्ञायते । 'अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ' वक्ष्यमाण-
लक्षणौ ज्ञायेते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दण्डनीतिर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिक्याद्याः
तिष्ठा विद्याः सत्यः सद्धियाः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः
नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति ताः सत्यो विद्या असत्यो मात्स्यन्यायेन
भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्यदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं
नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा सद्-
दण्डनीतिरनुष्ठायत इत्यर्थः । 'तदा शेषाः' आन्वीक्षिक्यादिविद्यास्तिष्ठः,
तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः ।
'आश्रमाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'व्यासु' आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्ड-
नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा,
त्रय्यां ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च ।
आन्वीक्षिकां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवेक्षणात् रक्षणाच्च
राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, षष्ठांशभागो नृपो
भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिक्यात्मवि-
द्येति । 'आन्वीक्षिकी' उल्ललक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-
विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'ईक्षणात्' निरूपणात् भवति ।
'तया' आन्वीक्षिक्या, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'ईक्षमाद्यः', 'हर्षशोकौ' 'शुद-
स्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं,
एवदुःखमपि उपभोगात् क्षयं याति नान्यथा इत्येवमनुमानादि-

प्रमाथैस्तत्त्वदर्शी विजिगीषुर्हर्षशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्या-
नन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्यजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आन्वीक्षिकीजनितोपकारो दर्शितः साम्प्रतं त्रय्याः स्वरूपं तज्जनि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋग्यजुः सामेति । ऋगादयस्त्रयो
वेदाः 'त्रयी' इत्युच्यते । 'त्रय्यां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ लोकौ'
इहलोकपरलोकौ, 'अवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्माह ।
अङ्गानीति । श्रित्वा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दे ज्योतिषमिति
घड़पि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यथर्ववेदेन सह चत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायवित्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्र' मन्वादौ । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपा 'त्रयी' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्प्रति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारश्च
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । पशून् हस्यत्यादीन् पालयन्तीति
पशुपालाः हस्तिशिक्षाशालिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानञ्च
'पाशुपाल्यं' । 'कृषिः' कर्मणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानञ्च । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिनक्षत्रं वाणिज्यं एतत्तत्तयं, 'वार्त्ता'
जगद्वृत्तिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्पन्ने विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आवृत्तेः' आवर्त्तनात् 'भयम्भृति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतेः स्वरूपं उपकारश्च दर्शयितुमाह । द्रुमो दण्ड इतीति ।
'दमः' वधपरिक्षेपार्थं हरेणादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अभिधीयते ।
तात्स्थ्यात् प्रयोक्तारि तिष्ठतीति उपकारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्डं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

दण्डनीत्या स्वात्मनो विद्यानाञ्च पाजनमाह । तथेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्याद्यदाभिरिति । 'आभिः' आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, यथासम्भवं 'यदा' महीपतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा आन्वीक्षिका 'विद्यात्वं' । विद् विचारणे इति धा-
तोऽरिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रया वि-
द्यात्वं, विद् ज्ञाने इति धातोऽरिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वार्त्ताया विद्यात्वं । विद् लभे इति धातोऽरिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मच्युतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इत्येति । याजनेति । शस्त्रेणेति । शूद्रस्येति । कारवः
शिल्पिनः । चारणाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिदयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुगृहे 'वासः', 'अभिः' श्रृङ्गा इति वैश्वानराराधनं,
'स्वाध्यायः' स्वशाखाध्ययनं । 'व्रतचार्यं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'चिकान्तायिता' सन्ध्यावयेऽपि स्नानं । 'भैक्ष्यं' भिक्षासमूहः एक-
भिक्षाया निषिद्धत्वात्, 'गुरौ' प्राणान्तिकी स्थितिः इति प्राणान्तं
यावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वामनियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
स्नेह्या, 'अन्याश्रमत्वं' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाण्य एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखलीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखली' मैत्री मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पाशाशदण्ड-
धारणात् । 'जटी मुण्डो वा' तथैव गुरुसंश्रयः । आविद्याग्रहणात्
व्रतादिकं विद्याग्रहणञ्च यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् गृहस्थः स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गृहस्थधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । गृहस्थोऽत्र चतुर्विधः ।
अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिरग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव द्रष्टव्यं । 'जीवनश्च स्वकर्मभिः' इति ब्राह्मणस्य
प्रतिग्रहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
शूद्रस्य कार्वादिभिः । 'अयश्च धर्मः' नियमात्, धर्मदारेषु 'पर्ववर्ज'
पौर्णमास्यादिपुण्यतिथिवर्ज, 'रतिक्रिया' ॥ २५ ॥

धर्माद्यं दाररक्षार्थश्चेत्याह । देवेति । देवपितृतिथिभृत्यपूजेति
प्रतीतं । 'दीनानुकम्पनं' बालवृद्धव्याधितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । 'श्रुतिः'
वेदः, 'स्मृतिः' मन्वादिशास्त्रं, तेषां 'अर्थः' तत्र 'अवस्थितिः' तदुक्ता-
नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि 'गृहमेधिनः'
गृहे व्यवस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । 'जटित्वं' नि-
यमाज्जटाधारणं 'अग्निहे ढत्व' अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
शय्या, वृष्णाजिनधारणश्च । वने निर्जने वा वासः 'वनवासः' अन्यत्
स्पष्टं ॥ २७ ॥

वनवासिधर्ममाह । प्रतिग्रहेति । प्रतिग्रहस्य दोयमानस्य हिर-
ण्यादेः ग्रहणनिरुद्धिः 'प्रतिग्रहवृत्तिः' 'त्रिः खान' सन्ध्यात्रये खानं,
'व्रतचारिता' ब्रह्मचारिता सन्निहितदारेणापि ब्रह्मचर्यमेव कर्त्तव्यं ।
उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राजधर्ममभिधातुमाह । सर्वारम्भेति । 'निष्परिग्रहता' पुन-
र्जादेर्वस्त्रावरणादेरपि परिग्रहे गान्तीति । 'अग्नेहः' भूतहिंसाभा-
वः । 'समता सर्वजन्तुषु' उपकार्यपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रियश्चाप्रियश्च तयोरपरिष्वङ्गः अनासक्तिः
'प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः†' सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो गान्तीति

* कटत्वमिति मु० ।

† प्रियाप्रियपरिष्वङ्गः इति मु० ।

‘सुखदुःखाविकारत्वात्’ सबाह्याभ्यन्तरशौचमिति ‘बाह्यं’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सकलसत्त्वानुग्रहशुद्ध्या । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ ब्रह्मचारिता* ॥ ३० ॥

किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथ च योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तल्लक्षणमाह तत्रैव । प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि सुसंयुतं ।
स्वधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च दि-
विधं काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थञ्चेति । तत्र मोक्षफलार्थं नित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिषु अद्रोहबुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राह्मणमर्थ उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाग्रामसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिराश्रमभिश्च परकीयाणां मानदारद्रथादीनां
‘अहिंसा’ कर्त्तव्येति शेषः । ‘सूतृतं’ प्रियं पथञ्च सूतृतं इत्येवंभूता
बाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ अमृष्टावादः । ‘शौचं’ बाह्या-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविरहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

स्वधर्मनुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गति । ‘स्वर्गानन्त्याय’ स्वर्गञ्च
अनन्त्यं मोक्षञ्च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवतीति । ‘धर्माऽयं’ अन्तरात्तः ।
‘सर्वेषां वर्णिलिङ्गानां’ भवतीति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं लोकः’ शङ्करात् सङ्कीर्णतया ‘नाशं आप्नोयात्’ ॥
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्त्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ स्मार्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्यवर्त्तकः’ सम्यवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगत्क्षुतिः’ जगतो विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

* बाह्यमो ब्रह्मचारितेति सु० ।

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाचारेति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचारतत्परः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमाणां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । शकलोकभाग इति टीकासम्मतः पाठः । शकलोकः
स्वर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । * 'आत्मवान्'
अभिहितात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'नृपः' न केवलं
आत्मनः प्रजानाञ्च 'उभौ लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्णो' अन्या-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्देजयति' । नृदुना नृनेन 'परिभृयते' न
भवत्यस्य दण्डे पीडितेति दण्डाद्वयं नास्तीति परिभृयते । 'दण्डेन' अन्य-
नाधिकेन द्वेषः परिभवे वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव दण्डयति । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्गे' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'आप्तु' सत्वरं 'राज्ञो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'आ-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावो सामञ्जस्यं माध्यस्थ्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावो
आसामञ्जस्यं तस्मात् आसामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्यानपि' लोकस्थवहारबाह्यानपि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकेति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमद्विजनपदः, शास्त्रं
श्रुतस्मृत्यादि । 'तदनुगतः' तदनुरूपो दण्डः नयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सुतरां अनुद्देजनो भवति । विजिगीषाः श्रिये च
भवति । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महोपतेर्जगतश्च ध्वंसकारणमभिधातुमाह । परस्परिति । 'पर-

स्वराभिघतया' भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'पृथ-
क्कार्गस्य दण्डस्येत्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तत'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्या' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयौकृतं, आहारनिद्रा-
भयमैद्युनादीनां शरीरेष्वेव सञ्चेत्यद्यमानत्वात् । अतएव 'परस्पर'
'परस्परस्त्रीधनलोलुपं' तत्तल्लम्पटं 'जगत्' केवलं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सनातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगामिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रढयन्नाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्प्रापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायशो नियत-
विषयवर्त्ती भवति । यथा कुलस्त्री विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रणयनेऽपि विजिगीषाः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीताः 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्त्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यथात्मा' जिते-
न्द्रियः । प्राप्ता मार्गेषु प्रचारो याभिस्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरितः
समुद्र' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्पदः' लक्ष्यः 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति * कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ ० ॥

आचारव्यवस्थापनम् ।

सदाचारस्थानमभिधातुमनन्तरसर्गेण सम्बन्धं दर्शयन्नाह । दण्ड-
मिति । ‘दण्डीव’ धर्मराज इव । ‘भूतेषु’ वर्णाश्रमेषु । ‘धारयन्’ तु-
लया दृढमिव, न्यूनाधिकत्वाभावात् । ‘प्रजापतिरिव’ कारुणिककष्टेर-
नन्तरं विनयापादनेन प्रजापतिर्यथा प्रजानां स्थितिमकल्पयत् तद्वत्
विजिगीषुः, इति, स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

दण्डो दण्डेष्विवानुग्रहोऽनुग्रहोऽस्त्विति दर्शयन्नाह । वाक् सूत्रेति ।
‘सूत्रता’ सत्त्वा प्रिया वाणी । ‘दान’ प्रकृते आपन्नचाणार्घ्यं । ‘दीनाः’
परैः पीड्यमानाः, ‘उपागताः’ शरणमागताः, तद्भक्षणं, साधुसङ्गश्च, इति’
एतत् ‘साधु’ उत्तमतरे, ‘सत्पुरुषव्रतं’, उभयलोकसाधकत्वात् हितं ॥ २ ॥

अपरश्च ‘आविष्टः’ इति दुःखमापन्न इव मन्यमानः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव दृढयितुमाह । न तेभ्य इति । ‘तेभ्योऽधिकाः’ अन्ये ‘न
सन्ति’ । श्रेष्ठं सुगमं ॥ ४ ॥

भूयोऽपि दीनोद्धरणप्रकारमाह । दयामिति । ‘परमां’ निर्व्याजां ।
‘धर्मात्’ क्षत्रधर्मात्, ‘अविचलद्रूपः’ शत्रुविषये दाहलोपादिके कर्त्तव्ये ।
यदि दयया तन्न करोति तदा विजिगीषुर्धर्माच्चलितो भवति । एवं
दयालुता विषयभेदेन कर्त्तव्येति भावः । ‘पीडितानां’, चौरादिभिः ।
‘अनाथानां’ चाणसमर्थनारहितानां । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ५ ॥

वर्णाश्रमसाधारणोऽप्ययं धर्म आदरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । आ-
नृशंस्यमिति । नृशंसो हिंस्रः तदिपरीतः अनृशंसः तस्य भावः ‘आनृ-
शंस्यं’ दयालुत्वं । ‘परः’ उत्कृष्टः । ‘सर्वप्राणभृतां मतः’ सर्वानुमतः ।
यत इति पाठान्तरः । यत एवं तस्मात् राजा ‘आनृशंस्येन’, ‘क्षपणं’
दीनं, ‘जनं’, ‘पालयेत्’, न तु सबलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्षपणपीडने दोषमाह । न हीति । यथा कश्चित् व्याध्याद्युप-
शमेन ‘सुखमन्विच्छन्’, मनुष्य उपहारं देवताभ्यः प्रयच्छति ।
इत्थेवंप्रकारैरन्यैरपि कारुण्यैः ‘क्षपणं’, जनं ‘हि’ स्फुटं, ‘न पीड-

येत् । 'मन्युना' पीडाजनितक्रोशशोकहृदिनेन । शेषं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरश्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जनः, 'कुले' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'मुखलेष्टेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखाखादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'पीडयेत्', 'अविचारयन्' दोषविचारमद्यत्वेव । यस्तु पीडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । आधीति । 'आधयः' मनःपीडाः, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अद्य श्रोत्रा विनाशिने' निःसंशयं धिनश्वराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुखसम्पादनार्थं, 'धर्मापेते' अधर्मिणं, 'समाचरेत्' अविवेकित्वादाचरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्येरिति । 'आहार्यैः' यसहजेः सुगन्धानुलेपनवस्त्रालङ्कारादिभिः, स्वभावादहृद्यं पृतिगन्धसुखविदाद्युपेतं, 'क्षयं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'कायामात्रकमेव' कायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं' शरीरं *नश्येदुदकबिम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यातीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महा-आदि मेघमाणावत् 'अतिपेल्वः' कामलैः, 'विषयारिभिः' विषयाः स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवस्तैः, 'महात्मानः' विवेकिनोऽपि, 'कथं नाम', 'ऋयन्ते' वर्णक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तश्चेति । जलमभ्यगतचन्द्र-प्रतिबिम्बवत् प्राणिनां चक्षुर्लं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अनवरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत्' ॥ १२ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगन्मृगेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगदृष्टातुल्यं' मृगदृष्टिकोपमानं, 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षणभङ्गुरं' अस्थ

विनाशि, 'सृजनैः' सत्पुरुषैः, विद्यावद्भिरित्यर्थः । 'सृजत' साहित्यं, 'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थञ्च ॥ १३ ॥

सृजनसङ्गतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुधातल इवेति । स्निग्धदयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सृजनसङ्गतस्य फलं प्रदर्श्य दुर्जनसङ्गतं निन्दन्नाह । ग्रीष्मे इति । ग्रीष्म सूर्याश्वोऽस्तितीक्ष्णा भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्देजनं 'अनाश्रयं', वीरुल्लताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसङ्गतेष्वाश्रया नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदय' उच्चं, मरुपक्षी तदतीवोष्णग्राहि भवतीति दुर्जनैः सम्वन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनार्यजनसंसर्गं त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । †श्रुतशीलोपसम्पन्नानिति । श्रुतं आन्वीक्षिक्या-दिविद्या, शीलं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतशीलोपसम्पन्नान्', 'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुक्लवस्त्रमिवानलः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आशीर्विषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्वासाद्गो-र्णिति । निश्वासेन उद्गोर्णा यो विषज्जतभृक् विधानलस्तस्य धूमेन धूमोक्तानि आननानि येषां तैः 'आशीर्विषैः' सर्पः सह, 'सङ्गं वरं कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कथञ्चिदुप-काररहिता न व्यभिचरन्ति, दुर्जनान्तु व्यभिचरन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति । 'सच्छब्ददयै' अकलुषितचित्तैः सृजनैः, 'पिण्डः' शुभ्राहारमयः, 'येनैव पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्लभः', 'तमेव' पाणिं, 'क्लिम्यति', दौष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरश्च । असाध्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पञ्चाङ्गानां, 'असाध्यं'

* सृजनैरिति मु० ।

† सतः शीलत्वादाति मु० ।

‡ 'सङ्गत' इति मु० ।

§ शुक्लवस्त्रमिवानल इति मु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विघं' वाक्स्वरूपं विघं, 'उत्सृजन्' उद्धिरन्, 'दुष्टो दुर्जनपन्नगो द्विजिह्वं वदनं धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेवं-विधो दुर्जनपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियत इति । 'अभ्यर्हणीयाय' पूज्याय सजनाय, 'यथाऽङ्गलिः क्रियते' प्रश्रयप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मादपि, 'साधुतरः' स प्रश्रयविशेषः 'दुर्जनाय कार्थो हितार्थिना', प्रतीतमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारवृद्धिरप्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्य-वहारविशेषमभिधातुमाह । ऋादिनीमिति । 'सम्यक्' सूक्ष्मेन, 'जनजिह्वीर्यया' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रीं भावयन्', अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्त्वानां ऋादिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं गिरं' लोकाव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । निव्यमिति । हृदि विद्धमिति । स्पष्टं ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःसहानि, 'उद्देगकाराणि' उद्देजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विद्वेषानि' दुर्नीतिशान्तिभिरुदीरितानि, 'वचांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणोव देहिनानां मर्म्मं छन्तति', स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिसुखमेव, 'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सहृत्सु, 'नित्यं दिषत्सु च' सततं हेतुषु च । 'केकामधुरः शिखीव' कलनादरमणोयो मयूर इव, 'प्रियवाक्' मिष्टभाषी जनः, 'कस्य न प्रियः', अप्रियुः सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अलङ्घ्रियन्ते इति । 'मदरंक्षया' कलस्त्रजनितमदरंक्षया, 'विपश्चितः' पण्डिता विवेकिनः, 'अत्यर्थं' निरतिशयं, 'माधुर्यगुणयुक्तया' मधुरया, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽलङ्घ्रयन्मिति भावः ॥ २७ ॥

अपरश्च । मदरक्तस्येति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । सुचिरिति । 'सुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं मृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या ।
वेदोक्तं समग्रमपि मन्यते यः स आन्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन पूत
आत्मा यस्य सः 'आस्तिक्यपूतात्मा' । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३१ ॥

उक्तपूजनक्रममभिधातुमाह । प्रणिपातेनेति । 'गुरुन्' व्याचार्यादीन्,
'प्रणिपातेन' प्रणिपत्य, 'अभिमुखान् कुर्यात्' इत्यनुवर्त्तते । 'सतः'
सत्पुरुषान्, 'अनृचानचेष्टितैः' विनीतभावेः । 'देवान्', 'सुकृतकर्मणा'
पुण्येनानुष्ठानेन, 'भृत्यै' सम्पदर्थं । देवाः सुकृतेनाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३२ ॥

अपरश्च । स्वभावेनेति । 'स्वभावेन' परमात्मीयभावेन, 'मित्र' मि-
त्रतामुपगतं, 'सद्भावेन' साधुभावेन, 'बान्धवान्' आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
'स्त्रीमृत्यु' भार्यानुजीविवर्गं, 'प्रेमदानाभ्यां' दानरहितेन स्नेहेन प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, 'दाक्षिण्येन' स्निग्धभावेन, 'इतरं' उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, 'हरेत्' आराधयेत् ॥ ३३ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । 'गुणानुरागी' पात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणवद्भ्य एव धनं विष्टजेन्नान्यथेति, 'स्थि-
तिमान्' यस्य यावत् प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण निर्वहणं स्थिति-
स्तयुक्तः । 'अदधानः' दानात् नृणं पुण्यमस्तीति श्रद्धान्वितः, 'दया-
न्वितः' दीनानाद्येष्वपि कारुण्यात् प्रवृत्तदानः, अवशिष्टं स्पष्टं ॥
॥ ३३ क्रीडः ॥

प्रियवाक्सहितमेव दानं कर्त्तव्यमित्यस्यैवार्थस्य प्रणाममभिधातु-

* गुणानुरागो स्थितिमान् अदधानो दयान्वितः ।

धनं धर्माय विष्टजेत् प्रियां वाचमुदोरयन् ॥ ३३ क्रीडः ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियञ्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृतिं' सत्कारं, 'ते वन्द्यचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । अग्निन्देति । 'परकृत्येषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'कृपणेषु दयालुत्वं' अनाथादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्रागेरपीति । 'अव्यभिचारिणे' अकपटाय, 'गृहागते परिश्रमः' गृहागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सहिष्णुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरञ्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पश्याः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अनेन' पथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आयत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरञ्च । कचेति । मधुरवचनान्येव पाशास्तेरायतः 'लालितः' आदानायतः पश्चादालालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितः' न्यायमार्गावस्थितः, 'भेदं' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसङ्हायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां तृतीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिं ।

श्रीमन्ता वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ३४ क्रोडः ॥

स्त्रोकाद्यैस्तौ मु० पु० न स्तः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां समानामपि गुणसमूहकृतं सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । स्वाम्यमात्यस्येति । 'स्वाम्यमात्यो' उक्तलक्षणो, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं, 'सुहृत्' मित्रं, । 'परस्परपकारोदं' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिना बद्धा-दिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारका, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेषुपि सस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशा वृत्त्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेषुपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेषुपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेषुपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्परपकारि सम्राट् राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्गेनापीति । 'एकेनाप्यङ्गेन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', *'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समग्रा असमग्रा वा इति परीक्षामपि कुर्वति इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आपः संस्कृते आधारे इव 'रात्रां' श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* सुपरीक्षणमिति सू० ।

† अथं श्लोकः सू० पु० पञ्चमम्यानीयः ।

कव्यात्मलाभः । 'ततः' अनन्तरं, 'शेषपरीक्षणं' अवशिष्टप्रकृतीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेव-
त्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्व' परमैश्वर्यादिकं कार्यं,
किन्तु 'अकृतात्मभिर्दुष्कारं', श्रेष्ठार्थं स्पष्टं ॥ ५ ॥

स्त्रोक्तत्रयेण आभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं'
उभयकुलविशुद्धिराभिजात्यं, 'सत्त्वं' यस्यनेष्ट्युदये चाविकारता, 'वयः'
यौवनं, 'श्रीर्ल' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्पत्वं, 'क्षिप्रकारिता'
अदीर्घसूत्रत्वं, '*अविसंवादिता' वाक्छलेन विरुद्धसंवादरहितत्वं,
'सत्यं' अमृषावादः, 'रुद्धसेवा' विद्यारुद्धाराधनतत्परता, 'कृतज्ञता'
कृतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्प-
द्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्तस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्र-
परिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्ता' शक्या वशे कर्तुं
सामन्ताः संसक्तमण्डलमर्यादा भूम्यन्तरा अरयो यस्य तद्भावः, 'दृढ-
भक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्वृष्टिरित्यर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घ-
दशेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाचक्षुषा द्रष्टुं श्रीर्ल यस्य तद्भावः,
'उत्साहः' शौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'सुचिता' परदारादिनिरीहा,
खूलजल्पता, खूलजल्पादिस्यः खूलमेव लक्ष्यं सङ्गादिभिः करोति
न क्लृप्तं स्वल्पं इत्यर्थः, 'विनीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता,
एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, अनायासेन
वञ्जभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', 'एतैः' अनन्तरोक्तैः,
'सुलक्ष्णं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः । एवम्भूतैः परिजने-
रभिगतो राजा नान्यथा । श्रेष्ठार्थं सुगमं ॥ ९ ॥

* अविसंवादिता इति मु० ।

† अक्षुद्रपरिवारिता इति मु० ।

राज्ञा परिवार एवंविधः कार्यो नान्यथा इति दर्शयन्नाह । प्रख्यात-
वंशमिति । 'प्रख्यातवंशः' विख्यातसामसूर्यादिवंशस्तं, 'अकूर' अहिंसं,
'लोकसङ्गाहिम्' स्वजनादपरलोकसङ्गहणशीलं, 'शुचि' अपुंसलं अन्य-
स्नेहनं च, एवम्भूतं 'परिवारं' कुर्वीत महीपतिः । 'आत्महितकाङ्क्षो',
यस्तु विपरीतं कुर्याति स नात्मनो हित इति ॥ १० ॥

परिवारे गुणं दोषश्च दर्शयन्नाह । दुष्टोऽपीति । 'दुष्टोऽपि नृपः'
गृध्रश्च, 'भोग्यतां' आश्रयतां, 'यति' प्राप्नोति, हंससमैः 'परिवार-
गुणैः' । नृपो दुष्टपरिवारस्तु गृध्रपरिवार इव हंससमोऽपि 'व्याणा-
क्रान्तो द्रुम इव' आशीविषपरिवेष्टितश्चन्दनद्रुम इव भोग्यतां 'नैति',
तस्मात् सुपरिवारः स्यात् ॥ ११ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । निरुन्धाना इति । 'सतां' सत्पुरुषाणां वि-
जिगीषुमभिगच्छतां, 'मार्गं', सेवान्तरद्वारैः, 'निरुन्धानाः', 'दुष्टात्मानः'
दुष्टाः, 'सचिवाः', प्रतिबन्धकत्वेन 'भक्षयन्ति महीपतिं' उत्पादकसत्पु-
रुषशून्यं महीपतेः समुदायं कोशं भक्षयन्ति । समुदायभक्षणात्
महीपतिरुपचारात् भक्षितो भवति । यतो दुष्टात्मानः सचिवाः कर्मा-
मात्या न याग्याः, 'तस्मात्', 'ससचिवः' विशुद्धचित्तकामात्यः, 'भवेत्',
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सतां मार्गनिरोधे कुसचिवकृते विभूतेर्निष्फल्यं दर्शयन्नाह । विभु-
तीरिति । 'परमाः' उत्कृष्टाः, 'विभूताः' विभवान्, 'प्राप्य', 'सतां'
साधूनां, 'सम्भोग्यतां' सम्भोगविषयतां, * 'नयेत्' प्रापयेत् । 'यासु'
विभूतिषु, 'सन्तः' साधवः, 'न तिष्ठन्ति', उपभोक्तुं 'ता विभूतयः',
'वृथैव' निष्फला एव ॥ १३ ॥

साधुधने साधुसम्भोगं व्यतिक्रमन्नेन दर्शयन्नाह । असद्विरिति ।
'किम्पाकलृप्तस्य' महाकाललृप्तस्य, 'फलं',† 'भ्राष्ट्राः'‡ काकाः ।
स्पष्टमन्यत ॥ १४ ॥

* व्रजोदिति म० पृ० । + साकाङ्क्षक इति यस्मिन् भाषाया प्रसिद्धः ।

‡ भ्राष्ट्रा इति म० ।

स्वामिप्रकृतिसम्बन्धिनः आभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैर्बलकृ-
तामभिगच्छताश्च कर्मसचिवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रस्तु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्मीति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रगल्भः' सुरसदृशस्यापि विगृह्य वक्तीत्यर्थः । 'स्मृतिमान्' वर्धशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकः, 'उदयः' उद्गतायः, प्रांशुस्त्वित्यर्थः । 'बलवान्' कामबल-
सम्पन्नो वृकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रयोजता, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपादिकस्य, अतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'कृत-
शिल्पः'† कृताखल्पकलः, 'स्ववयहः'‡ सुखेनैवानीतिप्रवृत्तोऽवगृह्यते
निषिध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुकृतवियह-
सहिष्णुः, † 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापायेषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परच्छिद्धान्ववेक्षी'§ शत्रुदोषान्वेषणशालः, 'सन्धिवियह-
त्त्ववित्' घातुण्यप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरञ्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽतिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्येवंलक्षणो यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽनैरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धाध्व-
संस्थानादिदेशः, कालस्त्रायमस्माकं अनुकूलः शत्रोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सम्यगर्थानां', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तान्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'पात्रवित्', अर्थविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । पात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणतपस्विक्षत्रपणकादयः, अर्थाभिसन्धिना मन्त्रपुरोहिताद्य-
र्थात्पादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
पात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति मु० ।

† सुविषयः इति मु० ।

‡ हृदयवर्धप्रतिक्रियः मु० पु० ।

§ परिच्छिद्धान्वेषणीति मु० ।

अपरश्च, कोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । वृद्धोपदेशेति । 'वृद्धोपदेशसम्पन्नः' वृद्धोपदेशानुष्ठानजनितसम्पत्तिरुक्तः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः' रमणीयकृतिः । 'गुणानुरागी' गणवत्सुकृतानुरागः, 'स्मितवाक्' ईवद्धसितोपकृतिवाक्, एवमर्थयविवंशतिगुणपरिकल्पिता विजिगीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादिगुणसम्पन्ने', 'लोकयान्नाविदि' लोकिकयवहारज्ञे, 'स्थिरे' अचपले, 'निर्वृत्तः', निर्वाणसकलोपतापविद्धोपात् 'पितरोव' जनके इव, 'आस्ते' श्रितिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स पार्थिवः', नान्य इति ॥ २० ॥

अममेवार्थं दृढयन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया बुद्धेरत्साहस्य च गुणान्तरमभिधातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतुमिच्छा । ततः 'श्रवणं' । 'ग्रहणं' श्रुतक्रमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धारणं' अवधारणं, 'उद्द' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः । 'अपोहः' विचार्य असंस्कृतस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु विविधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनिवेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दास्यमिति । 'दास्यं' कौशलं, 'श्रेष्ठं' क्षिप्रकारिता, 'अमर्षः' अपकारिणां कथमप्यविस्मरणं, 'शौर्यं' अभीष्टत्वं एतत् 'उत्साहलक्षणं' अनेन उत्साहो लक्ष्यत इति । 'गुणैः' आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अनन्तरोक्तबुद्ध्याहगुणैः, 'उपेतः' अन्वितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः' वदान्यतालक्षणः, 'सत्त्वं च' 'शौर्यञ्च' यथोक्तलक्षणं । 'एते त्रयः',

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्त्तव्यं
वदेत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वामिगुणसम्पादनमभिधायामात्यगुणसम्पादनमभिधातुममात्यपु-
रहिततादीनां यथासम्भवं गुणानाह । कुलीना इति । ‘कुलीनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘शुचयः’ स्वभावतः शौचपराः, ‘शूराः’
अभीरवः, ‘श्रुतवन्तः’ आन्वीक्षिकादिश्रुतशालिनः, ‘अनुरागिणः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्डनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहार्थान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्युः, ‘महोपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाशोधनं सूचयन्नाह । † उपधाशो-
धिता इति । उपधाश्चतस्रः, धर्मापधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्ययमकर्मण्यो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मापधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्व
आत्मीयवर्गावाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थोपधा । राजमहिर्घो कामयमानामुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्यं तेषामेकैव
भयप्रदर्शनेन राजबधार्थमुपनयेदिति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः शोधिताः ‘उपधाशोधिताः’ । ‘सम्यग् गाहमाना
फलोदय’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं वि-
वा न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परीक्षेरन्’ निरूपयेयु-
ः ॥ २६ ॥

उपधाशब्दनिर्वचनमभिधातुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्य’
‘धीयते’ आधीयते ङिक्वते, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’
‘उपायाः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् परीक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

अमात्यानां गुणसम्पदमभिधाय मन्त्रिसम्पदमभिधातुमाह । स्व-
यम् इति । अमार्गप्रवृत्तममात्यमवगृह्णन्ति प्रभविष्णुतया विष्टम्
निवारयन्ति ये बन्धुप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः श्रीभनतया अवग्रहा यस्या-
सौ 'स्वग्रहः', 'जानपदः' जनपदभवे विजिगीषुः स्वजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति । 'कुलशालबलान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायबलसम्पन्नः, 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्, सारभाषोऽर्थः । 'प्र-
गल्भः' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुष्यान्' शास्त्रमेव प्रशस्तं चक्षुस्तद्वान्,
'उत्साही' उक्तत्रिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तया युक्तः ॥ २८ ॥

अपरश्च । क्षम्भेति । 'क्षम्भ' क्षब्धता, 'चापक' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'हान' । 'मेचः' मित्रावहितः । दृष्टिपासादिक्लेशं सृष्टे इति
'क्लेशसह', 'शुचिः' पूर्वोक्तचतुरूपधाशुद्धः । 'सत्त्वं' अमृधावादः, 'सत्त्वं'
व्यसनभृदये चाविकारित्वं, 'धृता' अविधमता, 'सूर्ये' स्थितेरविष-
लत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'आराग्ये' नीरागता, एतयुक्तः ॥ २९ ॥

किञ्च । कृतशिल्पश्चति । 'कृतशिल्पः' अभ्यस्तकलात्तापः, 'दत्तः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताष्टगुणबुद्धियुक्तः, 'धारणान्वितः' अवि-
स्मरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अचलानुरागः, 'व्यकर्त्ता च वैराग्या' स्वामि-
कृतवैराग्यामप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सांचवा' भवत् ॥ ३० ॥

अन्यानपि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारणा न्वत इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनार्थं । 'तत्परतार्थ्य' अथगृह्णा-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' बुद्धिगुणमध्ये पतितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुणिः' पञ्चाङ्गमन्त्रगापनं, अन्यत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुण पुरोहितमभिधातुमाह । अथाद्येत । 'शा-
न्तिकर्पायिकं' स्वस्वदानादिकं । अवांशयं सुगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गणकगुणमभिधातुमाह । तादागति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभृतीनां गुणानां व्यक्तविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

ज्ञानमाह स्नेकषट्केन । साधुतेति । स्वजनेभ्य इति । गुणदयमिति ।
 षत्साहस्रेति । भक्तिमिति । अस्तव्यतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परीक्षामुक्ताऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मानु-
 मेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अप्रत्यक्षा गुणस्य रामणी-
 यकादिकस्य वृत्तयः निष्पत्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्',
 'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निष्पत्तिलक्ष्यैः, 'कर्म' अनिष्पन्नलक्ष्यं,
 'विभाव्यते' * उपलब्ध्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मन्त्रिणां स्वामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु'
 शास्त्रनिषिद्धत्वात् विसनादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं, 'निरन्ध्रः'
 प्रतिषेधयेयुः आक्रम्य, 'मन्त्रिणो नृपं' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-
 कोकपरकोकद्वयजनकाचार्यादीनामिव, 'एतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं'
 हितवचनं, 'प्रवृत्त्यात्', अवयवमवानुष्ठानपर्यन्तं ग्राह्यं 'नृपः' स्वामी ॥
 ॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेश्वरविनाशाभ्युदयो भवत इति दर्श-
 यन्माह । नरेश्वर इति । 'नरेश्वरे' विजगांघा, 'निमीलति' विन-
 श्मति सति, 'जगत्सर्वं' मात्स्यन्यायात् निमीलति । 'सूर्यादयेऽम्भोजं
 यथा' सूर्यादये पद्ममिव, 'तत्प्रबोधे' नरेश्वरस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' जाग-
 र्ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणः श्रितस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्बोधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्,
 'जगन्नाथं' भुवनेश्वरं, 'बोधयेत्' बुत्पादयेत्, अमात्यादिः । 'सा'
 स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि,
 'धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैः‡ श्रितैः' सेवकैः पुरुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥

जगन्नाथबोधकमन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य,

* विभावयेदिति सु० । † तं इति सु० ।

‡ आत्मर्तु धमाश्रितैः इति सु० ।

स्वामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' यस्मात्, 'सुहृदः' बान्धवाः । 'त एव
गुरवः' अभ्यर्हिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः ।
उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४४ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' निषिद्धाचर-
णादिषु, 'सज्जमानं' आसक्तिं यान्तं त्वं, 'ये सुहृदः' येऽनुरक्तहृदयाः
'वारयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरवः' महात्माः, 'गुरवः' आ-
चार्याः, 'हि' किञ्च, भवन्ति ॥ ४५ ॥

कथमकार्येषु सक्ती भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि'
जनः, 'बलिना' अतिबलवता, 'रागेण' विषयानुरागेण, 'अक्तं'
स्पष्टतरं, 'रन्वते' तन्मया भवति । 'रागानुरक्तचित्तस्तु' रागोपरक्त-
चित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाध्यतं' अयुक्तं कर्म, 'न कुर्यात्'
अपि तु सर्वमेव ॥ ४६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकय-
न्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याणामदर्शनात् 'सुहृदैषाः'
सुहृद एव वैद्याः, 'निर्मलैर्विनयाञ्जनः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनय-
रूपाङ्गनेर्नञ्चरोगौघधैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्यस्मेति । 'रागमानमदैरन्यस्य',
'शत्रुसङ्घटे' शत्रुकृतायामापदि, 'रखलतः' पततः, सुहृदादिप्रेष्टितं
'हस्तावलम्बो भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बेन धार्यते तद्वत्
स्वामी रखलन् मन्त्रिचेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ये तु स्वामिनः रखलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदोद्धत-
स्येति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्याथप्रवृत्तस्य'
शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'नृपतेः' विजिगीषोः, 'सङ्गीर्यस्य' दण्डिन इव
उच्छृङ्खलस्य हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'वाचतां' निन्द्यतां,
'खलु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ४९ ॥

स्वामिप्रकृतेरमात्यप्रकृतेश्च गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणैश्चभिधयेषु

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
द्गुणसम्पन्नायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नह । भूगुणैरिति । 'भूगुणैः' वक्ष्यमीश-
लक्षणैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोशवृद्धिः, कोशवृद्ध्या दण्डवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तरग्रहणात् सुतरां
नृपस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवर्ती भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानेवाभिधातुमाह, प्रस्थाकरवतीति । 'प्रस्थानि' प्राणर-
क्षणानि, 'आकराः' सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुशमागुरुजोरकादीनि, 'खनयः' वक्ष्यमानमुत्पाद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगसारवृक्षवनानि, तैः 'अन्विता', 'गोहिता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिला' प्रचुरजला, 'पुण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदं' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

किञ्च, रम्येति । 'रम्या' रमणीया, 'सकुञ्जरवना' हस्तिवनोपेता ।
'वारिष्ठ्यलपथान्विता', स्पष्टं । 'अदेवमाढका' पर्जन्य एव माढका यस्याः
सा देवमाढका पर्जन्यसस्येत्यर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सरि-
त्सरःसहस्रसङ्गलत्वेन अपर्जन्यसस्येत्यर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदोषानभिधातुमाह । *शक्नोति । 'शक्नोति' प्रस्तरशक्नोति,
'उधरः' क्षारमृत्तिका, 'पाषाणाः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साटवो'
तादृश्यादाटविकैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रुद्धा' अस्त्रिगधा । अन्यत् स्पष्टं ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, स्वाजीव्य इति । 'स्वाजीव्यः' सुखमाजी-
व्यते, 'भूगुणैर्युक्तः' अनन्तरोक्तैर्भूगुणैर्युक्तः । 'सामूपः' सजलभू-
मियुक्तः, नानाशस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दण्डकाद्यादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'शूद्रकारुवशिकप्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ५४ ॥

किञ्च, सानुराग इति । 'सानुरागः' स्वामिन्यनुरक्तः, 'रिपुदेवी' स्वामिशत्रौ देववान्, 'पीडाकरसहः' कोशात्पत्यदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सहते यः, 'एधुः' विस्तीर्णः, 'नानादेशैः समाकीर्णः' नानादेशीयवाणिज्यकारिभिर्ध्यातः । 'धार्मिकः' पुण्यप्राचुर्यकरः, धर्मवलांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । 'पशुमान्' क्षीरघृतादिभिरुपकरोतीति, 'धनी' दण्डकरादिभिरुपीधः ॥ ५५ ॥

अपरश्च, इदमिति । 'मूर्खसनिनायकः' मूर्खा बुद्धिरहिता यस्य नानो विधयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुश्च न शक्यते, 'तं' तादृशं जनपदं, 'वर्द्धयेत्', 'तस्मात्' जनपदात्, 'सर्वे' सर्वाङ्गमपि राज्यं, 'वर्द्धते' वर्द्धिं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । एधुसीमेति । 'एधुसीम' विस्तीर्णमुखभूमि, 'महाखातं' महापरिवं, 'उच्चप्राकारगोपुरं' उच्चप्राचीरवंत् पुरद्वारं यस्य तं, 'शूलसरिन्मखन-अयं*' पावतीदकमारववानदुर्गाणामन्यतमदुर्गाश्रयं, 'पुरं', 'समावशेत्', स्पष्टं ॥ ५७ ॥

किञ्च, जलवदिति । 'जलवत्' प्रचुरजलं, 'धान्यधनवत्' धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, 'दुर्गं', 'कालसहं', निचयसम्पन्नात् । 'महत्' विस्तीर्णं । 'दुर्गहीनो नरपतिर्वाताम्भावयवैः समः', एतादृशो नरपतिरलम्बावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शूलसरिन्मखनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । 'औदकं' प्रचुरौदकसम्पन्नं, 'पार्वतं' इति प्राप्तं गुहाया इति दिधैवाक्तं 'वार्त्तं' वृत्तबद्धत्वात् अतिगहनं । एतदपि बद्धदकसम्पन्नं, 'ऐरिणं' ऐरिणे निर्जले देशे भवं, 'धान्वनं' निस्तृणजलो देशो धन्या तत्र भव, 'धान्वनं', 'दुर्गं', 'दुर्गोपचिन्तकैः' दुर्गावस्थापकैः, 'शास्त्रमतिभिः' शास्त्राभिज्ञैः, आचार्यैः, 'प्रशस्तं' अनृशिष्टं ॥ ५९ ॥

* शूलसरिन्मखनश्रयमिति म० पृ० ।

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जकेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि' धनुरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आद्यं' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राद्यं', 'धीर्योद्यैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोद्धृष्टैः कृतरक्षं,
'गुप्तिप्रधानं' रक्षाबज्जलं, 'आचार्याः' शुक्रसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनरे' एतादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराणीति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
चादिः यत्रापसार्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूप्यजाङ्गला भुवः'
जलस्थलप्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोषप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । बह्विति । 'बह्नादानः' बह्म-
सञ्चयः, 'अल्पनिष्ठावः' अल्पव्ययः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
रार्हः, 'पूजितदेवतः' पूजितानि अधिपदादीनि दैवतानि यस्मिन्
सः, 'ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णः' सुवर्णादीप्सितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
महाहालश्रारसम्पन्नत्वात् । 'आप्तैरधिष्ठितः' आप्ताः विश्वक्तास्तेरधि-
ष्ठितो रक्षितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशज्ञानां सम्मत इति दर्शयन्माह । मुक्तेति ।
'पितृपैतामहोचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उच्चितः', च विजिगीषोर्धर्माजितत्वात् । 'व्ययसहः' व्ययं सहते यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

श्लोकत्रयेण दण्डगुणमभिधातुमाह । पितृपैतामह इति । 'पितृ-
पैतामहः' पित्राधिक्रमायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' आविभिन्नः,
'दत्तवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जस्तः'† प्रख्यातपुरुषत्व-
बलवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्हतः'
आप्तैः निपुणैः अधिष्ठातृभिः परिवतः अनगतः ॥ ६५ ॥

* वंश इति मु० । † विख्यातपौरुषैर्हित्य इति मु० ।

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुरायायुधयुक्तः । सुगम-
मप्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं । 'अद्वैधस्तत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः क्षत्रियप्रायः इति
क्षत्रियाः स्वभावत एव महासत्त्वा भवन्तीत्यर्थः । 'दण्डः' चतुरङ्गबलं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' आचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रत्येगुणसम्पदमभिधातुमाह । त्यागेति । 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्य' लब्धत्वसर्वशास्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्पन्नं । 'महापक्षं'
बहुबन्धादिवर्गं । 'प्रियंवदं' प्रियहितवदनशीलं । 'आयतिक्षमं'
आगामिकालेऽप्यभिचारि । 'अद्वैधं'† नेतरि श्रेष्ठौ च द्विधाभाव-
रहितं । 'सत्कृत्' सति उभयपक्षेऽपि व्यभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः । 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कृत्स्य गुणान् दर्शयन्नाह । कृष्णेष्विति । 'कृष्णेषु' दाढ्येषु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छद्दयः' सुहृत्, 'कुलीनः' सत्कृत्जातः, 'चतुर-
सतां' ऐकरूप्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह । पित्रिति । 'पितृपैतामहं' पित्रादिक्रमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आद-
म्बरयून्यं, 'मित्रं हृष्यते', विजिगीषुणेति शेषः ॥ ७० ॥

मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह । दूरादेवेति । 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्पष्टार्थहृ-
दयानुगा वाक्' एतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्पष्टो हृदया-
नुगतश्च भवति । 'सत्कृत्यप्रदानं' दयवस्तृणां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति । 'त्रिविधो मित्रसङ्गृहः' इत्यनेनानन्तरौक्तेन उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह । धर्मेति । स्पष्टं ॥ ७२ ॥

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । ‘सतां’ साधूनां, ‘मैत्र्यः’ मित्रताः, ‘सरित्समाः’ नदीसमानाः । कथमित्याह, ‘आदौ तन्मः’, जलप्रदेशस्यादावल्पत्वात्, ‘दृष्टन्मधाः’, मध्यप्रदेशे बलजलत्वात्, ‘विस्तारिणः पदे पदे’ स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, ‘याधिन्यो न निवर्त्तन्ते’ निवर्त्तनशीला अपि न निवर्त्तिन्यः, प्रतिपन्ननिर्वहणशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । औरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, ‘औरसं’ सोदर्यकृतं स्निग्धं प्रथमं । ‘कृतसम्बन्धं’ सम्बन्धजनितं द्वितीयं । ‘वंशक्रमागतं’ पित्रपैतामहमिति तृतीयं । ‘व्यसनेभ्यः’ आपद्भ्यः, ‘रक्षितं’, चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । सुचितेति । ‘सुचिता’, अर्थव्यये । ‘त्यागिता’ व्यवहारविषयेऽलुब्धत्वं । ‘शौर्यं’ विजिगीषाः सहायतादानेऽभिरुच्यं । ‘समानसुखदुःखता’ विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । ‘अनुरागः’, विजिगीषौ । ‘दास्यं’ विजिगीषुकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्थेऽनुरागश्चेति । ‘तदर्थं’ विजिगीषुनिमित्ता । ‘इहा’, यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमवेत्यर्थः । ‘अनुरागश्च’ विजिगीषुहितसाधने । ‘संक्षिप्तं’ एतत् गुणद्वयरूपं, ‘मित्रलक्षणं’, मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह । इति स्मेति । ‘इति’ उक्तप्रकारेण, ‘राज्यं सकलं’ सप्ताङ्गं, ‘समीरितं’ व्याख्यातं । ‘अस्य’ राज्यस्य, ‘परा’ उत्कृष्टा, ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिहेतुः, ‘धनं’ कोशः, ‘ससाधनं’ साधनं चतुरङ्गोदण्डः तेन सह वर्त्तमानं । ‘गृहीतं’ प्रतिगृहीतं, ‘एतत्’ राज्यं, ‘नि-

पुणेन मन्त्रिणा, 'त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शास्त्रतो' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं परा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुणेन
मन्त्रिणा प्रतिगृहीतं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतस्वा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समश्रुते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रकृ-
तिः' स्वभावः, पक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्धिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्चितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राज्यं 'आदरवान्' आदरो,
'पालयेत्' वर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं' श्रियः पदं, 'चिरं' बद्धकालं 'स्पृशति' 'एकच्छत्रं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलशीलादिभिरन्वितः ।
'सुधीः' सुविज्ञः, 'नृपः', 'स्पृहणीयतां' आश्रयणीयतां, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अनन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रणेषु' समरेषु, 'विद्धिषां' शत्रूणां,
'प्रबल इव' प्रचण्ड इव, 'श्वसनः' महावातः, 'पयोमुचां' मेघानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ४४ ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाच्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्थमिति । 'वृत्तस्थं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं एधिबोधानादिकं, तस्मिन् तिष्ठति स तं । 'वृत्तिसम्पन्नं' वृत्तिहेतुत्वात् कोशो वृत्तिस्तत्सम्पन्नस्तं । 'कल्पवृक्षोपमं' ईप्सितफलप्रदं, 'दृढं' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलश्रीलादिभिः पूर्वोक्ताभिगामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्त्रिप्रभृतयः 'सेवेरन्' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । द्रव्यप्रकृतितीति । 'द्रव्यप्रकृतिज्ञोऽपि' कोश-प्रकृतिविज्ञोऽपि । †'सेव्यः' स्वामी, 'सेव्यगुणान्वितः' आभिगामिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'कालान्तरादपि', 'स्नात्वा' स्पृहणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेव्यस्वामिनसभिधातुमाह । अपीति । 'पण्डितः' विवेकी, 'क्षुधा', 'परिगतः' श्रुध्यन्नपि, 'स्थानुरिव' द्विगुणशालुद्रुम इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अनन्तरोक्तादात्मसम्पद्गुणरहितात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेत', ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं द्वेयं शीलं यस्य सः 'नयद्वेषी' । 'वर्द्धयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तथैवारीणां सम्पदो वर्द्धयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालोयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन विपद्यते' तेनैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेव्य इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । लब्धावकाश इति । 'लब्धावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्यात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सचिवादिपदे, 'स्वैर्यं' स्थिरत्वं,

* ईदृशवृत्तिसम्पन्ना इति मु० ।

† सेव्यते मङ्गलान्वितः इति मु० ।

‡ वर्द्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, बद्धिसाध्येषु अनुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ कृतनिश्चयः । इति संक्षिप्तमिदमनुजीववृत्तं ॥ ५ ॥

अनुजीविना मोक्षयलोकविरुद्धं अजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयायामिति । ‘आयायाम्’ आगामिनि काले, ‘तदाख्ये च’ वर्त-
मानकाले च, ‘यदाखादपेक्षलं’ यत् आखादरमणीयं, ‘तत्’, क्लिष्टमपि
क्षुध्यति शेषः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इह लोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

कोशवान् कल्पवृक्षोऽपि अशुभात्मको स्नेहादिर्न सेव्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाञ्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंश्लेषात्’
तिलमध्यन्त्यन्तनागचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्वन्धित्वं, ‘प्रा-
प्नुवन्ति’, । ततश्च पण्डितेभ्यः तिलेषु चम्पकतैलं भवतीति संसर्गजोऽयं
गुणः । ‘रसो न भक्ष्यः’, पुरुषैरिति ग्रन्थः । ‘तद्वन्धः’, रसो न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गणाः’ समस्ताः
पुरुषधर्माः, ‘साङ्ग्रामिकाः’ सङ्ग्रामशोभाः । तस्मादविशुद्धः सङ्गः
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः’
आघः, *‘गांग्योऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तद्रसः’ क्षारः, ‘भवति’, ‘अवश्यं’ †निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘अशुभात्मकं’ अनुकूलिनं स्नेहादिकं, ‘नाश्र-
येत्’ न सेवेत्, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव द्रष्टव्यमाह । क्लिष्टमपि । ‘क्लिष्टमपि’ दौर्गत्येन बहु-
धादिभिः क्लेशं गच्छन्नपि, ‘शुद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
आतिष्ठेत् । जीवनस्य शुद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘प्राप्यतां’ स्पृष्टव्यतां, ‘एति’, ‘लोकेभ्यश्च’ इह
परलोकवन्धुलोकेभ्यश्च, ‘न ह्यीयते’ न च्यवते ॥ ९ ॥

* गांगो वेति मु० ।

† अपेय इति मु० ।

सेव्यस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलष्यमिति । ‘अभिलष्यं’, विन्ध्यपक्षे उन्नतिसत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभिलष्यकीर्तित्वात् । ‘स्थिरं’, विन्ध्यपक्षे स्वस्थानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-मर्यादाया अविवक्षितत्वात् । ‘पुण्यं’, उभयतः पुण्ययोगात् महाकुलोत्पन्नत्वाच्च । ‘ख्यातं’, उभयतो महत्त्वात् महामहिमत्वाच्च । ‘साधुनिषेवितं’ *साधुभिः सिद्धिमिच्छुभिः समधिष्ठितं । ‘विन्ध्यमिवेश्वरं सेवेत’, स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्क्याह । दुरापमिति । ‘दुरापमपि’ दुष्प्रापमपि, ‘अस्मिन्’ जगति, ‘यद्यद्वत्तु’ धर्मार्थकाममोक्षादिकं, ‘अभिवाञ्छति’ अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । ‘मेधावी’ प्राज्ञः, ‘तत्तदाप्नोति’, शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकगुणोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह । आरिराधयिषुरिति । ‘अनुजीवी’ सेवकः, ‘महीपति’, ‘सम्यक्’ निरुपचरितत्वेन, ‘आरिराधयिषुः’ आराधयितुमिच्छुः सन्, ‘विद्याविनयश्रुत्याद्यै’ आन्वीक्षिकादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकलाज्ञानप्रभृतिभिर्गुणैः, ‘आत्मानं’ ‘उपपादयेत्’ सम्यग्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टयन्नाह । कुलविद्यति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं । ‘वपुः’ शरीरं, यथोक्तप्रमाणं, ‘सत्त्वं’ उक्तलक्षणं, ‘बलं’ महाप्राणता, ‘आरोग्यं’ रोगाभावः, ‘स्थैर्यं’ प्रतिष्ठितत्वं, ‘शौचं’ उपधासुद्धिः, ‘दया’ कारुण्यं, एभिर्गुणैः ‘अन्वितः’ ॥ १३ ॥

किञ्च, ‘पैशुन्यं’, खलता, ‘द्रोहः’ विश्वासघातित्वं, ‘सम्भेदः’ संहतभेदनशीलता, ‘श्राव्यं’ नैष्ठिक्यं, ‘जैत्यं’ आहारादिकेलुपत्वं, ‘अवृतं’ असत्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । ‘स्तम्भः’ स्तब्धता, प्रश्रयराहित्यमित्यर्थः, ‘चापयं’ अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां हीनः । चकारादुक्तगुणैर्युक्तः सेवकदौर्घवेर्विहीनश्च यः स ‘सेवनं कर्तुमर्हति’, स्पष्टं ॥ १४ ॥

अलङ्कारभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दक्षतेति । 'दक्षता' कौशलं आशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दाक्षी' स्थिरचेहता, 'क्षान्तिः' क्षमा, 'क्षेपसहिष्णुता' क्षुब्धाध्यादिबाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्स्वभावः, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदास्य-लक्षणाः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थार्थी जीवलोको-
ऽयमित्यर्थशाचं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शाचपरः', इति, 'दृढ', 'विश्वासयेत्' खस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वन्ता सेवा सम्पद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजोविहृतं सेवाधर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितद्वारेण राजसभां । 'सम्यगुचिते' प्रतीहारनिर्द्दष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणान्यायेन 'सुवेष्टवान्' निर्मलानुद्धतनेपथ्यवान् । 'वि-
नयान्वित' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कैर्यं' क्रूरभावं, 'बौद्धत्यं'
असामान्यवेशत्वं, 'मत्सरं' विद्याशौर्याद्यमहनत्वं, 'ज्यायसा' अधि-
कतं सह, 'विमृष्ट कथनञ्च' विरोधपूर्विकां कथां, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवात्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, विप्रलम्भचेति । पूर्वार्द्धे स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'बन्धुभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वचरेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', ते हि प्रश्रयेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरञ्च, न नर्मेति । 'नर्मसचिवाः' विदूषकामात्याः, वैः सह
स्वामी नर्माजापं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरञ्च, भर्तुरिति । 'अन्वासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', 'किं', 'अयं'

स्वामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विलोकयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । स्वामिना 'कोऽत्र' इत्यादिष्टः 'अहं', अत्र तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् आक्षापयेति च', ब्रूयात् । 'आक्षां', दत्तां 'यथाशक्ति'* शक्त्यनतिक्रमेण, 'अविलम्बितं' सत्वरं, 'अवितथीकुर्यात्', एवं करोमीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणावसरे यदभिलषितव्यं तदुपदेष्टुमाह । प्रविश्य सानुरागस्येति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, स्वामिनः 'चित्तज्ञसम्मतः' अपरेषामपि चित्तज्ञानां सम्मतः, 'समर्थयञ्च तत्पक्षं' स्वामिपक्षं संस्थापयन्, 'भाषितः' पृष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्निर्देशेनेति । 'तन्निर्देशेन' स्वामिनियोगेन, 'अर्थः', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रवृद्ध-गोलापु' सुखार्थं प्रवृद्धा या गोलाः परिषदः तासु, 'विवादे', शास्त्रोक्तलक्षणे, 'वादिनां', मनीषिणामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥ २५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विज्ञानव्रणीति । 'भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः' येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अभिमानितां' स्वामिविषयिणीं । अभिमानात् न स्वामां निरुत्तरः कार्य इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यन्न ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति । 'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नीचैः', 'कीर्तयेत्' किञ्चिदत्र जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रश्रययुक्तः सन्, 'ज्ञानगर्वो न युक्त इति भावः ॥ २७ ॥

अपृष्टस्यापि कारणविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । आपदीति ।

‘आपदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्रारब्धायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः शास्त्रविषयव्याचरणे, ‘कार्यकालावधेयु’ स्वामिनः कार्याणामनुगुणकालातिक्रमेषु, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

किञ्च, प्रियमिति । ‘प्रियं’ अभीष्टं, ‘पथं’ हितं, ‘तथं’ सत्यं, यत् भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अश्रद्धेयं’ अज्ञातुमयोग्यं, ‘*असभ्यं’ अज्ञोलादि, ‘पैरोत्तं’, यदश्रद्धेयमिति सम्बन्धः । ‘कटु’ श्रुतिकटु, ‘उत्-सृजेत्, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

किञ्च, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मत इत्या-प्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’ यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिंश्च काले तौ जानाति इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टम-न्यत् ॥ ३० ॥

अपरञ्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये आ-भिचारादिकं, ‘मन्त्रञ्च’, भर्त्समन्वन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-द्विष्टिं’ राज्यभ्रंशादिकं, ‘विनाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

किञ्च, स्त्रीभिरिति । कामः शुद्धो न भवतीति शङ्कानिरुक्त्यर्थं ‘स्त्रीभिः’, तत्सङ्गागतपातकशङ्कानिरुक्त्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-हितगत्यागमशङ्कानिरुक्त्यर्थं ‘वैरिद्वैतः’, ‘निराकृतैः’ दोषात् स्वामि-ना दूरीकृतैः सह, ‘एकार्थचर्या’ एकमर्थमुद्दिश्य सहचर्या, ‘सा-हित्य’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलित्वाऽवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’ ॥ ३२ ॥

किञ्च, वेशेति । ‘पृथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना श्रुत्यादिता, एतद्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तद्वृत्तैः’ राजगुणैः, ‘सम्पन्नोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञोऽनुजीवी, ‘न च स्पृष्टेत्’, तद्वृत्तैर्विज्ञो राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

* असत्यमिति नु० ।

किञ्च, रागेति । 'भर्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपररागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्म-
कृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापरागौ ज्ञातुं
शक्येते । काभ्यां जानीयादित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते
ज्ञायते हृदयस्थोऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथावृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रस-
न्नादिकाया आकृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चङ्गे ताभ्यां ।
'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणं ॥ ३४ ॥

उक्तलिङ्गस्वरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृष्टा प्रसन्नो भवति',
इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्षेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने
च, 'रहस्ये' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थी'
अनुजीविविषयिणी, 'तत्कृतां' अनुजीविकृतां, 'सङ्ग्रहामुच्चैराकर्ण-
यति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्नाघते इति । अन्येषु 'स्नाघनीयेषु' कीर्त्तमानेषु, स्वामी
'स्नाघते' । 'स्नाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्तमानमनुजीविनः, 'नन्दति' अभि-
नन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः क्रियमाणेषु इदं यथा सौ इति 'स्मरति' ।
यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'ग्रहयः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयेत्',
इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहत इति । '*अपय्यं' अहितं, '†उक्तोऽपि' अनु-
जीविना 'सहते' समर्थयति, 'निन्दां', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते',
'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रोक्तं', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'नञ्
मन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो लक्षणमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

कारेण्विति । 'उपकारेषु अद्भुतेष्वपि', अनुजीविना कृतेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थ्यं', एव 'दर्शयति', स्पष्टं शेषार्द्धं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभूतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति'
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्यं', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संवर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तौ सत्यां दा-
रिद्र्यमोक्षं करिष्यामात्याशां संवर्द्धयति । 'फले च', साधिते,
'कुरुतः' न्यया' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ३७ ॥

अपरञ्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निष्ठुरं' यथा भद्रं त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो ममैव समयं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थं विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'परौवादं' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ३८ ॥

किञ्च, अकोपोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवी प्रार्थयतु इति 'अ-
कोपोऽपि', 'सकोपाभः' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्नः', कृतवेन 'नि-
ष्कलः', 'भवति', 'अकस्मात् व्रजति', कस्मादगं सदृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

अपरञ्च, आघट्टयतीति । † 'मर्माणि' दुःखरितानि, 'आ' सम-
न्तात्, 'घट्टयति' स्पृष्टमेव वक्ति, '‡ गुणान् न बद्धमन्यते' ह्यसंस्थानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतात्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविद्यमानेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ४३ ॥ *

किञ्च, साधुक्तमिति । '§ यद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधुक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असार्ध्वति योजयति । 'अपर्वन्' अयथास्थानं

* वदतीति मु० । † मन्त्राणि इति मु० ।

‡ ब्रूवन् वाक्यं प्रपद्यत इति मु० । § तद्वत्त्वमिति मु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' तूष्णीम्भावमापद्यते । 'विरसीभवन्' अस-
न्तोषमभिगच्छन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, उपास्यमान इति । 'सुप्तवच्च विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्पन्नां कर्त्तुमित्यर्थः । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरश्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ कृत्वा अन्यदपि
अनुरक्तविरक्तलक्षणं विद्यते, तदपि लोकोक्तं ग्राह्यं । ततश्च 'रक्तात्',
स्वामिनः, 'रुत्तिं समीहेत', अनुजीवी, '*विरक्तश्च परित्यजेत्', नि-
ष्फलत्वात् अनर्थहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अग्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । श्लोकार्थः सुगमः । त-
तश्च कृतज्ञतयाऽस्य बद्धपकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपतसूपकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । †स्वस्थवृत्तेष्विति । 'स्वस्थ-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यतां',
नैव यान्ति' न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'तेषां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति शेषानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
शौर्यगातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । स्नाष्टेति । 'महतां' स्वाम्यादीनां, 'उपका-
रिता' आपतसु परित्राणादिका, 'स्वल्पापि', 'काले' कालप्रभावे, 'सुम-
होदय' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीविवृत्तमभिधाय बन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्यं इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिषिद्धाचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्मार्थफलं, 'अनुवर्त्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संक्षेपात्'
समासतः, 'बन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सदृक्त' एतत् शोभनं चरितं,
॥ ५० ॥

प्रसङ्गतो बन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविनां वृत्तमभिधातु-

* विरक्तस्येति मु० । † सुप्तवृत्तस्येति मु० । ‡ विपक्षस्येति मु० ।

माह, पानेति । ‘पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु’, मद्यकामं योगपानैः, परस्त्रीकामं
अनार्याङ्गनाभिः अमेध्याभिः, द्यूतकामं कापटिकपुरुषैः नोद्देजयेयुरिति
बुद्ध्या ‘अभितः’ चतुर्द्वित्, स्थिताः ‘चराः’ अनृजीविनः, ‘बोधयेयुः’
आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः ‘प्रमाद्यन्त’ राजप्रणिधौ निरुद्देगं,
*‘नालिकादिभिः’ सामादिभिः, ‘उपायेः’, ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । ‘विवर्त्तसु’ विरुद्धाचरणेषु, ‘सज्जमानं’
आसक्तिं गच्छन्तं, ‘राजानं’, ‘ये हि’ अनृजीविनः, ‘उपेक्षन्ते’ न
निवारयन्ति, ‘अकृतात्मानः’ असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं शिष्टं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । ‘जयजीव’, इत्यादिवचनं
स्वामिसमाज्ज्ञानप्रभृतिकार्यवसरे वक्तव्यमेव । शिष्टं सुगमं ॥ ५३ ॥

अनृजीविनां संक्षिप्तगुणानभिधातुमाह, भर्तुरिति । पूर्वाद्धं स्पष्टं ।
‘हि’ यस्मात्, ‘रुदांस्यपि’ कृरकर्मकारीण्यपि, ‘गृह्यन्ते’ वगर्कियन्ते,
‘नित्यं’, ‘कुन्दानुवर्त्तिभिः’, सेवकैः मनुयास्तु गृह्यन्त एवेत्यर्थः ।
कुन्दानुवर्त्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्याह्या भवन्तीत्याशङ्क्याह । धीमत्त्वेति । ‘धीः’
अष्टगुणा प्रज्ञा, ‘सत्त्वं’ व्यसनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, ‘उद्योगः’ उद्यमः,
एतद्गुणत्रययुक्तानां, ‘महात्मना’ आत्मसम्पदुपेतानां, ‘किं’, नाम
‘दुरापं’ दुष्प्रापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । शेषाद्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
अलसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

एवमनृजीववृत्तमभिधाय स्वामिवृत्तमभिधानुमाह । आजीव्य
इति । ‘आजीव्य’ अनृजीवनीयः, ‘सर्वभूतानां’ सर्वप्राणिनां दाना-
अयरत्नयादिभिः, ‘राजा’ प्रजापतिः, ‘पजन्य इव’ जामृत इव,
‘ऽभवेत्’ ‘निराजीव्य’ वृत्त्यभावात्, ‘एनं’ राजानं, ‘व्यजन्ति’,

* नालिकादिभिरिति म. । † येनार्ति म. ।

‡ ‘ये गुराः अप्रियापि’ इति द्वाकावेतौ म. । का. भट्टकपु. न खः ।

§ भवति इति पु. ।

‘*शुष्कं’ निर्जलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अण्डजाः’ पक्षिणो हंसा-
दयः । तस्मात् राज्ञा दानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेव्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृत्तं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनखानं, ‘†श्रुतं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शैथिल्यं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ व्याश्रयणीयत्वत्वेन
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयः भवतीत्यर्थः । शेषार्थं
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रशंसां स्लोकद्वयेनाह, लक्ष्मीरेवेति । उत्थिता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीवलोकः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
पार्थिवं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजनाऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्ककः, ‘क्षीणक्षीरां’ दुग्धहीनां ‘मातरं’, ‘त्यजति’
॥ ६२ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अद्यापयन्निति । ‘कालमहापयन्’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘नृपः’, ‘भृत्यानां’ भरणार्हतां, ‘‡अनुवर्तिनां’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूपेण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६४ ॥

वृत्तिविशेषे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननित्येधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्पात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्भिर्गर्हितं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्फलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात्’ ‘कोशक्षयादृते’, केवलं कोशक्षय एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुष्कश्चमिति म० । † श्रुतिमिति मु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजीविनामिति म० ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सङ्ग्रहार्थमाह । कुलमिति । 'कुलं' शुद्धोभयपक्षतां, 'विद्याश्रुतं'* च्यान्वीक्षित्वादिश्रवणं, 'श्रीर्यै' अमी-
रुत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिष्टपेतामहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'समोक्ष्य' निरूप्य, 'स्वादियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिगीषुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत', 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'अवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुना', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'घ्नन्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयान्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधमानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदारैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अनुजाविनः, 'प्रोन्नयन्' प्रकर्षण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवश्यमुन्नतियोग्या न भवन्ति । कुत
इत्याह, 'महत्त्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वर' स्वा-
मिनः, 'वर्द्धयन्ति' वर्द्धिं नयन्ति, कृतञ्जतयाऽर्घ्यसामर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तमाभि-
जनोपेतान्' महाकुलीनान्, 'नीचैः सह न', संवर्द्धयन्' नियोगेना-
भियोजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'छशोऽपि' क्षीणोऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' ब्रह्माश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके हीति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'पण्डिता नासते' विवेकिनो नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मणोः' मणि-
विशेषस्य । शिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्यादिनियोग इय्यते तथा सत्पात्रेषूपप-
त्तिश्चेति दर्शयन्नाह । विश्राम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्री-

* विद्याश्रुतमिति म० ।

मति स्वामिनि, 'महात्मानः' सकलगुणशालिनः समोहितसम्पा-
दकास्त्रानुजीविनः, 'विश्राम्यन्ति' अवस्थितिं कुर्वन्ति, 'स श्रीमान्'
स्वामी, 'आर्घ्यं' स्पृहणीयं यथा भवति तथा, 'जीवति', यतः *सत्स-
म्भोगफलाः श्रियः,† श्रियां फलमेतदेव यत् सद्भिः सम्भुज्यन्त इति ।
तथाच कौटल्योक्तिः 'अलम्बलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविव-
र्द्धनी वर्द्धिततीर्थव्ययप्रतिपादनी प्रतिपत्तिः' इति ॥ ७२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । लक्ष्म्या इति । 'लक्ष्मीवतां' श्रीमतां राज्ञां,
'विकाशिन्या' विस्तारिण्या, 'तया लक्ष्म्या' निष्फलया विभूत्या, 'किं'
फलं, 'या' विभूतिः, 'बन्धुभिः सुहृद्भिश्च', 'विश्रम्भं' यथेष्टं यथा
तथा, 'न भुज्यते', स्पष्टं ॥ ७३ ॥

अथ्यक्षप्रचारं अभिधातुमाह । आयद्वारेषु इति । † आयद्वारेषु
आगममार्गेषु, 'सर्वेषु' वक्ष्यमाणेष्वपि, 'आप्तान्' अथ्यक्षान्, 'परो-
क्षितान्' उपधाशोधितान्, 'कुर्यात्', '† तेस्तु' आप्तैः पुनः, करणभूतैः,
'भास्वान्' आदित्यः, 'अखैः' किरणैः, 'उदकमिव', 'धनमाददीत', ॥ ७४ ॥

किञ्च, अभ्यस्तेति । 'अभ्यस्तकर्मणः' शिञ्चितकर्मनिचयान्, 'तज्ज्ञानं'
कर्मविदः, 'शुचीन्' उपधाशुद्धान्, § 'सुज्ञानसङ्गतान्' निबन्धलेख-
काद्युपयुक्तपुरुषसहितान्, 'उद्योगसम्पन्नान्' अप्रमादिनः, सर्वकर्मा-
थ्यक्षान् 'कुर्यात्', स्वामीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अपरञ्च, य इति । 'यः' अथ्यक्षः, 'यदस्तु' यत् कर्मादिकं, ॥ 'जाना-
ति', 'तं', 'अशेषविषयप्राप्तौ' शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्राप्त्यर्थं, 'इन्द्रियार्थे'
इन्द्रियविषये, 'इन्द्रियमिव', 'तत्रैव ¶ नियोजयेत्' स्पष्टं ॥ ७६ ॥

किञ्च, कोष्ठेति । 'कोष्ठागार' उदरपूरणार्थकधान्यादिधनागारे,
'अभियुक्तः' तत्परः, 'स्यात्', विजिगीषुरित्यर्थः । 'हि' यस्मात्,
'जीवितं तदायत्तं', कोष्ठागारेण विना क्षणमपि न जीयते । 'नात्यर्थं'

* सत्यभोगेत्यादि मु० ।

† आपदद्वारेष्विति मु० ।

‡ तेभ्य इति मु० । § सुज्ञानसम्पत्ताजिति मु० । ॥ विज्ञानातीति मु० ।

¶ तत्र विनोत्यादि मु० ।

नाधिकं, 'व्ययं कुर्यात्', 'प्रत्यवेक्षेत चान्वहं', स्वयं विजिगीषुः नाध्यक्ष-
द्वारेण ॥ ७७ ॥

अनन्तरोद्दिष्टानि आद्यद्वाराण्यभिधातुमाह । कृषिरिति । 'कृषिः'
कुसीदेन कृता राजकुटुम्बिकृता च । 'बणिकपथः', द्विविधः स्थल-
पथो जलपथश्च । 'दुर्गं' राजधान्यां परिखावेष्टितं सेनादिसन्नि-
वेशनस्थानं । 'सेतुः' आलिः, 'कुङ्गरबन्धनं' हस्तिधारणस्थानं, 'खनिः',
रत्नादिखननात्, 'आकरः', सुवर्णादीनां आसमन्तात् करणात् ।
* 'वनादानं', सारदारवादीनां वृक्षाणामादानात्, 'शून्यानां च निवे-
शनं', एतदष्टममायद्वारमिति ॥ ७८ ॥

किञ्च, अष्टवर्गमिति । 'विवर्द्धयेत्' विशेषेण वृद्धिं नयेत् । किमर्थं
कैरित्याह । 'जीवनार्थं' वृत्त्यर्थं, 'आजीव्यैः', † 'करणाधिपैः' अध्यक्षैः,
स्पष्टमन्यत् ॥ ७९ ॥

अपरञ्च, तथेति । 'यथा वृत्त्या' पाशुपाल्येन वाणिज्यया वा, 'प्रव-
र्त्तत', 'तस्यां' वृत्तौ, 'न संरोधं कुर्यात्', प्रवर्त्तयेदेव । विशेषेण तु
'पण्योपजीविनां' न संरोधं कुर्यादिति ॥ ८० ॥

जगती भोगोपदेशं दातुमाह, यथेति । 'यथा', कश्चित्, 'सस्यं'
'कण्टकिशाखाया', सर्वतः परिवार्य कृतया 'निपुणां', यथा तथा 'रक्ष-
ति' पश्याद्युपद्रवात् पालयति । 'फलाय लगुडः कार्यः', फलार्थं च
लगुडं करोति चौरादिनिषेधार्थं । 'तद्वत्' तेनैव प्रकारेण, 'भोग्यम्',
'इदं जगत्' प्रजास्वरूपं जगत् । कण्टकिशाखाममानं दण्डप्रणयनं ।
तेन पश्यादिसमानेभ्यः आयुक्तकविपक्षाटविकतस्करुभ्यो रक्षितं सम्भो-
ग्यं भवतीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । आयुक्तकेभ्य इति । 'आयुक्तकेभ्यः' अध्यक्षैः ।
दिभ्यः, 'चौरैभ्यः' स्वपरमण्डलस्थेभ्यः, 'परेभ्यः' शत्रुभ्यः, 'राजबलभात्'
देवीकुमारादेः, 'एचिवीपतिलोभात्', 'प्रजानां पञ्चधा भयं' ॥ ८२ ॥

* वनादानमिति मु० । † करणाधिकैरिति मु० ।

पञ्चप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पञ्चप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अनन्तरोक्तं, ‘पञ्चप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भीतिमपनीय, ‡‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘त्रिवर्गपरिवृद्धये’ धर्मार्थकामवृद्ध्यर्थं । §‘फलं’ धान्यहिरण्यादिकं ‘आददीत’ ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । यथा गौरिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकटण्णजलादिना ‘काले दुह्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यपशुहिरण्यादिकेन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दोहः सम्पद्यते । अत्र द्वितीयो दृष्टान्तः, ‘यथा पुष्पप्रदा लता’, पुष्पमालार्थिना मालाकारेण ‘सिच्यते’, ‘पुष्यते’ उपचोयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचोयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकृत्तप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उपचिदान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, आखावयेत्’ दण्डप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टव्रणानिव’, यथा दुष्टव्रणाः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । ¶‘आसक्तास्ते च वर्त्तरन्’, इत्यादि । यथा वर्जितः किं करिष्यत्ययमिति विलम्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा महीपतिरपि । सयुक्तयो मेवितः फलदो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । स्वल्पमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आप्तैरिति । ‘आप्तैः’ विश्वास्तैः, ‘अधिष्ठितं’ पट्टिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ कालविशेषे, ‘अयं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*-सम्येतादिति मु० । †-अपोह्यमिति मु० । ‡-नृपतेरिति मु० ।

§-धनमिति मु० । ॥ सिच्यते चोयते चैव लता पुष्पफलार्थिनिति मु० ।

¶-आसक्तास्ते चेत्यादि मु० । **-आप्तैः संवर्द्धयेत् कोषं सदा तज्जैरधिष्ठितामिति टीका मन्त्रतकमस्य विनिमये मुद्रितरूले “संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैः” इत्यादि ।

धर्मार्थव्ययप्रशंसामाह । *धर्मेणेति । 'धर्मेण' धर्मार्थं, 'क्षीण-
कोषस्य' निर्धनस्य राज्ञः, 'कृशत्वमपि शोभते', श्रेयार्थं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । नृहस्यतेरिति । 'नृह-
स्यते', †'शास्त्रस्य निर्णयः' क इत्याह । 'अविश्वासः', इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
मनुष्याणां सर्वथा संव्यवहाराभावः प्राप्नोति ‡ यथा 'संव्यवहारवान्',
भवति अविश्वासस्य तथा कर्त्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दण्डोपनयनात् भीतान् 'अविश्वास्तान्',
अध्यक्षान् 'विश्वासयेत्', स्वयं च 'विश्वास्तान्', अपि 'नातिविश्वासेत्',
'यस्मिन्' अध्यक्षे, स्वामी 'विश्वासमायाति', 'विभूतेः पात्रमेव सः',
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । 'यस्मात् चित्तानि', 'अनुक्षणं' प्रतिमुहूर्त्तं,
'अर्थसमं' समर्थः कार्यः स नृह, 'प्रादुर्भवन्ति' अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दिव्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवमवर्त्तयन्नाह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९२ ॥ §

उपसंहरन्नाह । अनुगतेति 'अनुगतपरितोषितानुजीवी' अनुगता-
विश्रेयतराः परितोषिता दानमानादिभिरनुजीविना येन सः । 'मधु-
रवचस्वरितानुरक्तलोकाः' मधुरवचस्वरितंरनुरक्ता लोको यस्य सः ।
'सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रः' सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्ततन्त्रा राज्यभारेण येन सः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ९३ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां
खानुजीवित्तं पञ्चमः सर्गः ॥ ॥ ॥

* धर्मार्थमिति सु० । † शास्त्रार्थनिर्णय इति सु० ।

‡ यथा च व्यवहारवानिति सु० । § उद्योगादानुष्ठानस्य सुमहादम्य धीमतः ।
खानुजीवित्तं तस्य नित्यं यः नृहचरिणी ॥ ९१ ॥ क.डः ।

प्रकृतिसम्पत्करणे स्वामिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा लब्धः, अमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, एवं सप्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्पालनस्यावश्यं वक्त-
व्यत्वात् तदिहाभिधातुमाह ।

लोके इति । 'लोके' लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारश्च देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा कृतयुगेऽन्यः, त्रेतादियुगेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, 'वेदे', शास्त्रे 'च', 'कुशलः', लोकव्यवहारं वेदोक्तञ्च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
'कुशलैः' निपुणैः, अनुजीविभिः, 'परिवारितः' सह मिलितः, 'आदृतः'
आदरपरः, 'दृष्टः', विजिगीषुः * 'सबाह्याभ्यन्तरं' बाह्याभ्यन्तरवि-
भागनावस्थितं, 'राज्यं चिन्तयेत्', स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य बाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । 'आ-
भ्यन्तरं', राज्यं विजिगीषोः 'स्वं शरीरं, एव 'बाह्यं' राज्यं 'राष्ट्रं',
एव 'उदाहृतं', स्पष्टं । 'अन्योन्याधारसम्बन्धात्', राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तते इत्यर्थः । यस्मात् 'एकमेवेदं', 'इष्यते'
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्येति । 'राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां' अमात्या-
दीनां, 'राष्ट्राद्भवति सम्भवः', राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गा दण्डः,
राष्ट्रस्य भूमेकान्तरं मित्रं राज्ञ एव स्थानीयं दुर्गं राष्ट्रादेव जानप-
दादयोऽमात्याः । 'प्रसाधयेत्' लाभं पालनञ्च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपालनमपि धर्माय भवतीति दर्शयन्नाह । लोका-
नुग्रहमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । 'राज्ञः', † 'संरक्षणं' प्रजासंर-

* सबाह्याभ्यन्तरं रूप इत्यस्य परिवर्तने स बाह्याभ्यन्तरं तथेति सु० ।

† राज्ञः संरक्षणमिति सु० ।

क्षणेव, *‘धर्मः’ नान्यः । ‘शरीरं धर्मसाधनं’, धर्मार्थिना विजिगी-
षुणा स्वशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । ‘धर्मा-
मिति । ‘धर्मा’ धर्मादनपेता, ‘हिंसा’, ‘आरेभिरे’ आरब्धवन्तः,
‘ऋषिकल्पाः’ ऋषितुल्याः, ‘महोभुजः’ राजानः । यथा महर्षयो
यज्ञेषु पशालम्बनरूपं धर्मं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्मां हिंसां कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्या इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । ‘परिपश्विनः’ प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । राज्योपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

दूष्येण कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । ‘उपांशुदण्डेन’ गुप्त-
विषदानयोगक्षतेन प्रच्छन्नबधरूपेण, । ‡‘प्रदुष्य च प्रकाशं हि’
प्रकृष्टोपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । शिष्टं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरश्च, राजेति । ‘रहसि’ एकान्तमध्यमकक्षायां, §‘दुष्ट’ उक्त-
लक्षणं, ‘उपमन्त्रयेत्’ समाङ्गयेत् । ‘गूढशस्त्राः’ प्रच्छादितशस्त्रकाः,
‘तत्पश्चात्’ तेषां पश्चात्, ‘आसञ्जताः’ प्रागेव राज्ञा ते संज्ञतिं
नीताः प्रतीपत्वेन ख्यापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । ‘दाःस्थाः’ प्रतीहाररक्षिणः, ‘शस्त्रग्राहकाः’,
‘कक्षान्तरं’ गतान्, स ‘विशतन्तान्’, ‘विचिन्वीर्युः’ शोधयेयुः । ‘ते’
च शस्त्रग्राहकाः, एष्टाः सन्तः, ‘प्रयुक्ताः स्मः’, स्वामिबधांय दुष्टैः
‘इति स्फुटं ब्रूयुः’ ॥ १२ ॥

* धामेति म० । † दूष्येति म० । ‡ अदृश्यं वा प्रकाशं वेति म० ।

§ दूष्यमिति म० । ॥ विशतानिति म० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रुष्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्लेदयेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः फलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥

दुष्टदमनात् प्रजारक्षणं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्णेन' अन्यायादधिकेन दण्डेन, 'उद्देज-
यति', प्रजा इति शेषः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमाणहीनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यद्दण्डयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपाती सन्, 'दण्डं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
कण्टकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॐ ॥

सप्तमः सर्गः ।

कष्टकशोधनशेषमेवात्मजरक्षणमभिधातुं, अरक्षिताः पुत्राः क-
ष्टकीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
‘प्रजात्मश्रेयसे’ प्रजानां आत्मनश्च मङ्गलाय, ‘राजा’ विजिगीषुः, ‘आ-
त्मजरक्षणं कुर्वीत’, । कुतस्तद्रक्षणमिति ‘लोकस्थमानाः’, ‘ते’ पुत्राः,
स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । ‘अभिमानिनः’ अहमेव राज्याहं इत्यभि-
मानसम्भावनया युक्ताः, ‘आतरं’, राज्ययोग्यं, ‘पितरं’, राजानं ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैर्मिति । ‘मदोन्मत्तैः’ अभिहितमदात् जातोन्मादैः,
‘प्रार्थ्यमानं’ अभिषेच्यमाणं, ‘इतस्ततः’ सर्वतः अभियागात्, श्रेष्ठः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरश्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥

राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्मिष्टमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । ‘विनयोपग्रहान्’ विनयो द्विविधः कृतकः सहजश्च । विद्या-
वृद्धसंयोगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सहजः स्वा-
भाविकः । द्विविधविनये उपग्रहो बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
‘उद्वृत्त’ दुःशीलं, ‘दुष्टं’ गजमिव, ‘सुखबन्धनं’, ग्राम्यसुखापरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, ‘कुर्वीत’ । श्रेष्ठः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्बलस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
व्यसन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षणमभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' शिविकादौ, 'ग्रथ्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 'याने' पानीयादौ, 'भोज्ये' 'आहारादौ' 'वस्त्रे' वसनोत्तरीयादौ,
 'विभूषणे' अलङ्कारादौ, 'सर्वत्रैव' आर्यस्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, '*उज्भूत विषदूषित', तं
 आत्मा परिहरेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

विषप्रतीकारार्थमाह, विषघ्नैरिति । 'विषघ्नैरुदकैः' श्वेतपुष्कर-
 पुष्पादन्तादिभिरुत्तैर्जलैः, 'स्नातः', एवंविधजलैः स्नातस्य स्थानं गुप्ता-
 नि सर्वविषाणि न प्रसरन्तीति कौटल्यापदेशात् । 'विषघ्नमणिभूषितः'
 गरुडोद्गारमणिनाऽलङ्कृतः । तथाचोक्तं 'रक्षितो गरुडोद्गारमणि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विषं निर्विषतां व्रजेत्' इति ।
 'परौत्तित', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समञ्जसायात्', राजा 'जाकुलाविद्विष-
 गृहतः' महानुभाववृद्धसिद्धान्ताद्युक्तविषविद्याविशारदविषवैद्यगणैः
 परिहृतो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विषदूषितान्नपरौक्षामभिधातुमाह, भृङ्गराज इति । 'भृङ्गराजः'
 कृष्णपक्षी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ११ ॥

किञ्च, चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहितोक्षपक्षिविशेषस्य, 'विर-
 ल्यते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'क्रौञ्चः' लोहितमस्तकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुवृक्षः', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कोकिलः', मत्तो
 भूत्वा 'स्त्रियते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

अपरश्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यच्च, मयूरेति । 'मयूरपृषतेऽस्यर्गे', मयूरः प्रसिद्धः, पृषतः चित्र-
 मृगविशेषः, भवनं तथोक्तस्य सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रतीतं ॥ १४ ॥

अपरञ्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥

विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाञ्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह,
धृमेति । । ‘वज्रेः’, ‘धूमार्चिर्नीलता’ धूमस्यार्चिषां च नीलता, ‘शब्द-
स्फोटश्च’, ‘स्फुटं’ जायते, शेषाद्धं सुगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अस्त्रिन्नतेति । ‘अस्त्रिन्नता’ तोत्रेण वज्रि-
नापि स्त्रिन्नता न भवतीति, ‘मादकत्वं’ मदजनकता, *‘आयु श्रैत्य’
सत्वरमुष्णतापगमः, विवर्णता’ श्यामता, ‘अन्नस्य’ शाल्यादेः, ‘विष-
दिग्धस्य’, ‘उष्णा’ वाष्पः, ‘स्निग्धमेचकः’ नीलोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

विषदृषितव्यञ्जनस्य स्वरूपमाह, व्यञ्जनस्येति । ‘कथने’, अग्निं विना,
शेषः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषदृषितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, कथयेति । ‘रसे’ क्षीर-
जलादौ, ‘काया’ दोषः, †अधिका ‘होना वा’ ‡‘राजदुर्द्ध’ दोषिम-
ञ्चिरस्त्रं, ‘फेनमगुलमेव, च’, दृश्यते ॥ १९ ॥

विषदृषितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-
धातुमाह, रसस्येति । ‘रसस्य’ इक्ष्वादिरसस्य, शिष्टं प्रतीतं ॥ २० ॥

आर्द्रस्येति । ‘आर्द्रस्य’ हरितस्य अन्नफलानां, ‘प्रस्नानभावः’,
हन्तप्रदेशे । ‘पाकं विना §कायविलीनभावः’ अपक्वशुष्कता, शेषः
सुगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । ‘विषोपदेहात्’ विषसम्पर्कात्, ‘शुष्कस्य’ ‘स-
र्वस्य’ कटकादेः, ‘विशीर्णता’ स्नानता, ‘अशुचिवर्णता च’, भवति ।
‘स्पष्टमुत्तरार्द्धं’ ॥ २२ ॥

अपरञ्च, प्रावारेति । ‘प्रावारान्तरङ्गानां’ प्रावरङ्गानि कम्बुजानीनि
आन्तरङ्गानि सरोमकार्यासतृणकादीनि तेषां, ‘श्यामैः’ मलिनैः,

* आयु श्रैत्यमिति मु० ।

† अतिरिक्तेति मु० ।

‡ राजदुर्द्धेति मु० ।

§ कायविलीनभाव इति मु० ।

‘मण्डलेः’ ‘आर्कीर्णता’ व्याप्तता, *‘तरूणां’ तरुत्वग्रचितानां, ‘पक्षिणां’ विंशत्यष्टिलोमनिर्मितानां, ‘लोम्नां’ अविलोमविरचितानां †‘भंशः’ शतनं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लाहानाश्चति । ‘लाहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मणोना’ प्रवालादीनां, विषोपदेहात् ‘मलपङ्कापदिग्धता’ कलङ्ककीटलिप्तता । ‘प्रभावः’ वीर्यं, ‘स्नेहः’ स्निग्धभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्णः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘बधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्कृतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लाहमणीनां प्रभावो विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेन विषदायिनामपि लिङ्गान्यभिधातुमाह, संशुष्कति‡ । ‘संशुष्कस्यामवक्लृप्तं’ खदोषदण्डभावनया मुखस्य शुष्कत्वं विवर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘§वाग्मङ्गः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘जृम्भगं मुञ्जः’, सुभाषितस्यैव भवति । ‘स्खलनं’ समेऽपि मार्गे गतिभङ्गः, ‘वैपथ्यः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘खेदः’, प्रवातेऽपि ‘आवेगः’ उद्दिग्धता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्बिलोकनं’, दण्डप्रणेष्टपुरुषागमनशङ्कया । अपिच, स्वकर्मणीति । ‘स्वकर्मणि’ स्वपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘स्वभृता’ स्वीयगृहादी, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थित इति सङ्कल्पेन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतिषेधार्थमाह, औषधानि चेति । ‘औषधानि’, ‘तत्कल्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्कल्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिष्ठाद्याखादं ग्राहयित्वा, ‘भोजनानि प्राप्नोयात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रसाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* तक्षूनामिति मु० ।

† भंश इति मु० ।

‡ मुखस्य ग्रामवर्णत्वं इति मु० । § लग्भेद इति मु० ।

विनिपनमात्यादि । 'यत्किञ्चित्' अन्यदपि वस्तु, 'तत्सर्व्वं', 'सुपरीक्षितमुद्रितं', मन्त्रादिभिः 'परिचारकाः' संवकाः, 'उपनिन्युर्नरेन्द्राय', नान्यथा ॥ २८ ॥

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्ताः, स्पष्टमन्यत् ॥ २९ ॥

किञ्च, यानमिति । पूर्व्वार्द्धं सुगमं । 'अविज्ञातेन', स्वयमनुचरैर्वा 'सङ्घटेन' अविस्तीर्णन, 'मार्गण', 'न व्रजेत्', परकृताभिसन्धान-प्रतिषेधार्थं ॥ ३० ॥

परप्रयुक्तोत्तरभसादिप्रतिषेधमाह, वीक्षितादृष्टेति । 'वीक्षितादृष्टकर्मणां' स्वामिना वीक्षितमप्यदृष्टं दुष्कर्म यस्य तं, 'आप्तं' विश्वासयोग्यं, 'वंशक्रमागतं' पित्रपैतामहं, 'संविभक्तं' कृतजीविकासंविभागं, 'जनं', 'आमन्नवर्त्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्व्वति', ॥ ३१ ॥

ये आसन्नवर्त्तिना न कर्त्तव्यास्तानभिधातुमाह, अधार्म्मिकाश्चेति । 'अधार्म्मिकाः' पापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षीकृतशस्त्राविरुद्धाचाराः, 'निराकृताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परिभ्याऽभ्यागताः' शत्रुसमीपतः समागताः, ये तान् 'एतान्', सर्व्वान् 'दूरादेव विवर्जयेत्', ॥ ३२ ॥

जलपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्रतां' महावातेरस्थिरतरां, 'अपरीक्षितनाविकां' अज्ञाननाविकां, '*अन्यनोप्रतिबद्धान्तां' अन्यनोसक्तान्तां, 'आतुरां' दुर्घटितत्वादनवस्थितां, 'नोपेयात्' नाराहेत् ॥ ३३ ॥

जलक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परितापिच्छिति । 'परितापिषु' परितापवत्सु ग्रीष्मबहुलेषु, 'पश्यन्', स्वयमित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

* अन्यनोप्रतिबद्धा वा इति मु० ।

वनविहारमभिधातुमाह, गहनानीति । ‘गहनानि’ जतास्तम्बस-
ङ्गतानि वनानि, ‘वियुजं, शस्त्रिभिर्बहिरन्तश्च कृतशोधनं, ‘उद्यान-
वनं’, ‘मधुरं वयोऽनुरूपश्च’, यथा भवति तथा ‘विहरन्’ विलसन्,
‘न माद्येत्’, मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगयायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । *‘सुविनीतसुवेशपृष्ठयानः’
सुशिक्षितशोभनवेशबद्धहस्त्यश्वपृष्ठयायी, ‘सुखगम्यां’ सुप्रवेशां, ‘उचि-
तां’ उपयुक्तां, ‘लक्ष्यसिद्धौ’ लक्ष्यसिद्धर्थं, ‘सुपरोक्षितरक्षितान्तसीमां’
सुविज्ञातप्रान्तभागां, ‘मृगाटवीं’ शरव्यजीवबद्धलामरण्यानीं, ‘लघु-
कोष्ठः’ क्षिप्रहस्तः, मृगयू राजा ‘उपेयात्’, ॥ ३६ ॥

परमहृदप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । ‘आदौ’
प्रथमे, ‘भवनशोधनं कारयेत्’, तीक्ष्णादिनिरासार्थं । †‘मातुरन्ति-
कमप्युपविविद्धः’ जननीसन्निधिमपवेष्टुमिच्छुः, ‘आप्तशस्त्रानुगतः’ विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, पांशूत्करोति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । ‘सम्यगाविष्कृ-
तान्नतिः’, शरीरसौख्यप्रदर्शनार्थं, ‘समन्ततः’ सर्वतः, ‘प्रात्सारित-
जनं’ अपसारितलोकं, ‘राजमार्गं गच्छेत्’, इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

यात्रोत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननिषेध-
मभिधातुमाह, यात्रेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निशीथप्रतिधीनमभिधातुमाह, निषेवित इति । ‡‘वर्धवरैः’ वराहैः,
‘कञ्चुकोष्णोषधारिभिः’ वारवाणशरीरेवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरामात्यै राजनर्त्ताभिधातुमाह, नीचैरिति । ‘नीचैः’, बौद्ध-
त्यमपहाय ‘अन्तःपुरामात्याः’ अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, ‘शुचयः’

* सुविनीतसुवेशपृष्ठयानः इति दु० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविचुरिति सु० ।

‡ वर्धवरैरिति सु० ।

कामोपधाविशुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राग्निविषवर्ज', यथा भवति तथा, अपायहेतुत्वात् ते वर्जनीया इत्यर्थः, । 'नर्मयेयुः' क्रोडयेयुः, 'महीपति', ॥ ४२ ॥

अन्तर्विशिक्तसैन्यस्य राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्विशिक्तसैन्य' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'समृद्ध' गृहीतशस्त्रसन्नाहं, 'साधुसम्मत', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननिपुणं, 'वृषं' रक्षेत्, अन्येषां तत्रानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधशोचक्षानाधिकारमाह, आशीतिकाश्चेति । 'आशीतिकाः, पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्णपञ्चाशद्वर्षाः, 'योधितः', उपशान्तरागत्वादिप्रवो न भवतीति 'बन्धेरन्', 'अवरोधाना' अन्तःपुराणां, 'शौचं' शुचिभाक्तां, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

पण्यस्त्राणां राजसवामभिधातुमाह, रूपेति । रूपसंवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पण्यस्त्रियः, 'स्नाताः' राजस्नानावसरे कृतमञ्जनाः, 'परिवर्त्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्त्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विशुद्धस्वग्विभूषणाः', रसधूपाङ्गप्रलेपशृङ्गानिदृश्यर्थ ॥ ४५ ॥

कुहकादिभी राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्रजालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शैवादिभिः, 'मुग्धैः' मुग्धितमुग्धैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासीजनैः' वंश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न क्वचिद्रच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विषप्रवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'अभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारी' द्वारस्थविज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारण्येनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

* अन्तर्विशिक्तं इति मु० । † चति मु० । ‡ आयुक्तकुशलमिति मु० ।

साङ्कामिकथाधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । 'अनुजीविनं' भृत्यं 'अकल्यं' व्याधितं, 'पृथिवीपतिः', व्याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं 'न पश्येत्', 'अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात्', यदि मुखोऽनुजीवी अत्ययकारिणा रोगेणाभिभूयते तदा पश्येत् आत्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं शिष्टं ॥ ४८ ॥

कस्मादित्याह, स्नात इति । राजा 'स्नातः' शुद्धकायः, 'अनुलिप्तसुरभिः' कुङ्कुममृगमदादिभिः सौरभवान्, 'स्रग्वां' मालत्वादिसुरभिपुष्पमालाधारी, 'रुचिरभूषणः' भास्वराभरणशाली, सर्व्वथा देवीनां मनोहरो भूत्वा तच्चित्तराधनार्थं 'देवीं *पश्येत्', खानुरागच्छत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४९ ॥

परामिसन्धाननिवारणार्थमिदमाह, नहीति । 'नहि' नैव, 'आत्मीयात् सन्निवेशात्' स्वीयवासभवनात्, 'देवीमृहं रिरंसया गच्छेत्', अन्यत् सुबोधं ॥ ५० ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीकृतविनाशमाह, देवीमृहति । 'देवीमृहगतं' 'भद्रसेनाख्यं', 'भ्राता', कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनोऽनुरक्तया देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा 'मातुः शय्यान्तरे लीन सौरसः सुतः', कुपितया जनन्या प्रेरितः पुत्रान्तरदत्तराज्यं 'कारुषं' कारुषदे-
शाधिपं, अमारयदित्यनुवर्त्तते ॥ ५१ ॥

अपरञ्च, लाजानिति । देवीदत्तविषदिग्धलाजभक्षणेन रहोगतः काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यञ्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरञ्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तः फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । स्त्रीकार्थः स्पष्ट एव । लोक-
हयमित्यादिना परलोकेऽपि कुलकलङ्गाभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्च अभिधातुमाह, धर्ममिति । 'अनुक्रमात्'

शास्त्रोक्तकमेण, 'वाजीकरखट्वहितः' वाजीकरखेः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः खट्वहितः कृतशुक्रखट्विः, शेषः सुगमः ॥ ५६ ॥

शयनविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णयि, 'कार्या-
वयवान्' अहोरात्रं षोडशधा विभज्याहोरात्रावयवेषु ये कार्यावयवा-
क्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाहृतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषायामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । '†अशस्त्रबन्धेन' अ-
स्त्रबन्धविरहितेन, 'पाणिना' स्वकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'खपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्तं',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । 'परमाप्तरक्षितः',
विश्वस्तान्तर्वेशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नीत्यनुष्ठानेन, 'जा-
यति' अप्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेन्द्रे', सति 'निराधयः'
निःशेषितचित्तपोडाः, उपद्रवकारिणां नियन्त्रादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'सुखं', यथा भवति तथा, 'खपन्ति' निद्रां याप्ति । 'प्रमत्तचित्ते'
विषयासक्तमानसे, '‡खपितरि' तस्मिन् सति, '§असद्व्यात्' दस्यु-
प्रभृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजामरेण', 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजारूपं
'प्रबुध्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

वृत्तपराम्ययोः साधुलक्षणे पूर्वोक्तार्थसम्पत्तिमाह, इति स पूर्व-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
राजपुत्रात्मरक्षणं नाम सप्तमः सर्गः ॥ * ॥

* विसर्ज्येति सु० ।

† आशक्तेति सु० ।

‡ खपितोहेति सु० ।

§ नक्षत्रादिति सु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । 'उपेतः कोषदण्डाभ्यां' पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अवशिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । 'रथी' विजिगीषुः, 'विशुद्धे' मित्रभावापन्ने, 'मण्डले' अरिमित्रादिके, 'चरन्', 'विराजते' । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्वथा मण्डलशुद्धिविधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचते इति । 'रोचते' प्रियो भवति, 'सर्वभूतेभ्यः' वर्णचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यारूपप्रजाभ्यः, *'सम्पूर्णमण्डलः', सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, ताश्च सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशब्देनोच्यते । विजिगीषुणा सर्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाव्यमिति भावः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अमात्येति । 'एताः' पञ्च, 'प्रकृतयः' 'विजिगीषोः', भोग्यत्वेन 'उदाहृताः', इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । मित्रराजभ्यां सह अनन्तरौक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

किञ्च, कौलोन्मिति । 'स्थूललक्षिता' दानावसरे स्थूलं बद्ध एव लक्ष्योक्तरोति स्वल्पं दातुं न जानातीत्यर्थः । 'प्रागल्भ्य' अपरिषद्भी-
रत्वं शेषः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । 'अदीर्घसूत्रता' दीर्घकालं सूत्र्यते पर्यालोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घसूत्रता शोभकारिता, 'अक्षौद्रं' परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविहीनत्वं, 'प्रश्रयः' विनीतभावः, अलुब्धता च, 'स्वप्रधानता' स्वयं प्रधानत्वं, 'देशकालज्ञता' कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, 'दार्ढ्यं' दृढता,

परिहृतापरित्याग इत्यर्थः । 'सर्वक्लेशसहिष्णुता' क्षुत्तृष्णादिसर्व-
सहत्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दास्यं'
आशुकारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संवृतमन्त्रता', इङ्गिताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्धानशोणत्वं,
'शैथिल्यं' अभोरुत्वं, 'भक्तिश्रुत्वं' अनुजीव्यादिकृतभक्तिश्रुता, 'कृतश्रुता'
कृतोपकारमानित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागतेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'स्वकर्मदृष्ट-
+शास्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं स्वकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रञ्च यो
जानाति, तस्य भावः । 'कृतित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रचक्षुषा
सुदूरदेशकालदर्शनशोणत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपराध, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गुणाः विजिगीषोर्विजिगीषुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । स्मार्कार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्राधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वेति । 'सर्वे' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विहीनोऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्सा-
हविशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारक्षणात् । यतः 'प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात् मृगा इव', 'परे' शत्रवः इतरे जना वा,
'वस्यन्ति' बिभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्षन-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्यां । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्योगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, एकेति । 'एकाद्याभिनिवेशित्वं'
एकार्थं भूहिरण्यादिरूपे अभिनिवेशित्वं आत्मसात्करणादयद्वात्
दयोरपि यत्नः, तदेव § 'अखिलक्षयं', तौ परस्परमरी भवतः । तयोरे-

* सदेति म० । † शास्त्रमिति म० ।

‡ प्रतापयुक्ता वस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिवेति म० । § अखिलक्षयमिति म० ।

को 'दाख्यः', अपरः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दाख्यस्तु शत्रुः' विजिगीषुगुणशाली भवति । आत्मनो दुःखोच्छेद्यता विजिगीषुणा सम्पादनीयेति भावः ॥ १० ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लुब्ध इति । 'लुब्धः' अर्थलोभात् दान-शक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरज्यन्ते । 'क्रूरः' अतितीक्ष्णदण्डः, स च उद्देजनीयो भवति । 'अलसः' निरुद्योगः, तस्य प्रकृतयोऽपि निरुद्योगा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यश्रीलः, तच्छ्रीलाः प्रकृतयो भवन्ति इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सङ्ग्रामासमर्थो भवति । 'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सज्यते । 'मूढः' निर्विबेकः, स तत्किञ्चनकारी भवति । 'योधावमन्ता' युद्धविशारदशूरपुरुषावमानकृत्, स च योधविमुक्तः सुखेनैवोच्छिद्यते ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरे, मित्रस्य च लक्षणानि अभिहितानि, इदानीं विजिगीषोः यातव्यं प्रति यियासोः अग्रतः पश्चादासन्नव्यवहितभेदे-नारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, *अरिमित्रमिति । 'अरे' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूम्यनन्तरूपदिग्भागेषु व्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूम्येकान्तरस्थितं, 'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्येकानन्तरं । 'अतः परं' अरिमित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूम्येकान्तरूपमित्रस्यापि भूम्येकान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्यारे-भूम्येकान्तररूपारिमित्रस्य भूम्येकान्तरं । एता अपि तिस्रः प्रकृतयः 'विजिगीषाः', 'पुरः' अग्रतः, '†स्मृताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पश्चाद्व्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्थिव्याह इति । 'पार्थिव्याहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूम्यनन्तरश्च । 'आक्रन्दस्तदनन्तर' तत्पश्चादर्थो विजिगीषोर्भूम्येकानन्तरः । 'अनयोः' पार्थिव्याहा-क्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्थिव्याहस्य च आ-

* अरिमित्रमिति मु० । † स्मृता इति म० ।

सारः स पार्श्व्याहासारः, एवं आक्रन्दासारः, इति पश्चाद्वर्त्तिनो राजानस्त्वारः । पुरस्तात् पश्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति । आसामेव प्रकृतयोऽपि
अग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्राग्रवर्त्तिनोऽरिस्थपदेश एव ।
पश्चाद्वर्त्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्श्व्याहाव्यपदेशः । 'एताः प्रकृतयो मूलं'
इति [७ । १५६ ।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । 'अन्यथाष्टौ स-
माख्याताः, तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रश्चेति । एवञ्च चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति, पश्चाच्च पार्श्व्याहाः,
आक्रन्दः पार्श्व्याहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ
प्रकृतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रकृतेरेव बलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरिश्चेति ।
'अरेः' यातव्यस्यापि, 'भूम्यन्तरं' भूम्यन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति । उभयोररिभा-
वादरित्वमित्रत्वयुक्तं, स च मध्यमः 'संहतयोः' एकीभूतयोक्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कोषदण्डाभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'युक्तयोः' भिन्नयोः, नियमे
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युजे समर्थो न भवतीति । अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितं' इति [७ । १०५ ।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्या भूम्यन्तरः
संहतयोरनुग्रहे समर्थो नियमे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयेत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्बहिर्बदासीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिभिः । 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'बहिः' सान्तरा-
विजिगीषोर्भूम्यन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'बलाधिकः' बलापेक्षया
भवति । स च 'संहतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यस्तानां' तेषां, 'बधे' बधदण्डने, 'च', 'प्रभुः' पूर्ववत् समर्थः । अत्र 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं, 'न तथा अरिविजिगीषुमध्यमानां यः संहतानामनुग्रहे समर्था नियुक्ते चासंहतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति' तद्वाख्यानञ्च ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतय-
स्त्विति । 'एताः' अनन्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाः,
'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां
मूलभूताः प्रकृतयः, कारणप्रयोगसन्निहितत्वात्, * 'प्रकीर्तिताः' कथि-
ताः, † 'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡ 'तन्त्रकुशलः' नीति-
तन्त्रप्रवीणः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । एतदुक्तं मनुनापि
'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिग्राहमध्यमोदासीनानां षष्ठां षड्राजक-
मण्डलत्वं पुलोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्दशराजकमण्डलस्योदासीनमध्यमसंहितस्य द्वादशरा-
जकमण्डलत्वं उशनःसम्मतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अनन्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसंहितस्य द्वा-
दशत्रिकरूपषट्त्रिंशद्राजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह,
द्वादशानामिति । 'षट्त्रिंशत्कं' द्वादशत्रिकं षट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते
च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण
चतुर्विंशतिरिति 'षट्त्रिंशत्कं', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अनन्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं अमात्याद्याः
पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, द्वादशानां
नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां,
'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'अमात्याद्याश्च' अमात्य-

* परिकीर्तिता इति मु० । † आहैवेति मु० । ‡ मन्त्रकुशल इति मु० ।

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः, 'प्रकृतीः', 'आमनन्ति' विगणयन्ति, 'मान-
वाः' मनुशिष्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसङ्ख्याकाः, 'याः', स्वामिप्रकृतयः, 'तथा अमात्याद्याः याश्च',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', *'द्वधिका सप्ततिः' द्विसप्ततिसङ्ख्याका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वे प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ [७ । १५७] इति । मनुवचनस्याख्यानै
कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं । 'आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

बृहस्पतिसम्मतमष्टादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तस्वि-
ति । 'उभयारिः', विजिगीषुयातव्ययोर्भूम्यनन्तरं, एकार्थाभिनिवेश-
मरिक्तक्षणमिति वचनात् । 'तथा सुहृत्' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानः',
एवमष्टादशराजकमण्डलं गुरुर्मन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । अनन्तरोक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एयक् एयक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः' अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्विंशताष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापेक्षया सार्थकानि द्रष्ट-

यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणिताश्चतुःपञ्चाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतन्निगुणितं मण्डलं विशालाक्षमतं ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशतमण्डलं केषाञ्चिन्मतमाह, चतुःपञ्चाशतामि-
ति । अनन्तरोक्तानां 'चतुःपञ्चाशतां राज्ञां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशतमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिचक्षते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
*'एते' विजिगीष्वरिमध्यमाः 'एथक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षावाह, अमात्याद्या इति, । 'भूपतेः' अनन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्संख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । समानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमध्यामाः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मैत्राः'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एथक्त्रैः सहा-
चक', एथक् एथक् मित्रसहिताः सन्तः अष्टकं भवति । तदेन 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तैः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्गुणितमित्यर्थः । 'जग-
त्पक्षरसम्मित' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोगताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । आख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

षष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्काभिधं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'नेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरः' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरो दौ,
'*पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरसंज्ञौ दौ,
विजिगीषुणा सह पञ्चकं भवति । 'तेषां एथक् अमात्याद्याः', षट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोस्तथा शत्रोरनन्तरोक्तन्यायेन पञ्चकं त्रिंशत्कञ्चेति
योज्यमित्याह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परासरसम्भते हे प्रकृती न्याये इत्याह, हे एवेति । 'न्याये'
न्यायोपपन्ने, 'अभियोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽन्या
याऽभियुज्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतेरित्यत्रमाह, परस्परिति । 'परस्पराभियोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽरिः एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुज्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणात् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाचार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बद्धमस्मित्वापनार्थं अयं ग्रन्थविस्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वृत्तत्वेन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्भूज'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलानि यस्य

* पश्चिमे चेति म० ।

† तथा न्यायोऽभियुज्यत इति म० ।

स तं । 'अष्टशाखं' उक्तानां चतूणां मूलानां प्रत्येकमरिमित्रे इत्य-
 द्यौ राजानोऽष्टौ शाखा यस्य स तं । 'षष्टिपत्रं', विजिगीष्वादिद्वा-
 दशष्टपाणां प्रत्येकममात्याद्याः पञ्च पञ्च प्रकृतय इति द्वादशानामित्यन-
 न्तरोक्त [२५] स्त्रोकोक्ता याः षष्टिसंख्याः प्रकृतयः ता एव पत्राणि यस्य
 स तं । 'द्वये स्थितं' दैवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
 'षट्पुष्पं' सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षट् गुणाः सन्ति ते
 पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तषाड्गुणस्य फलभूता उत्तमा मध्यमा
 अवराः क्षयस्थानवृद्धादयो ये साभास्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
 मूलमण्डलवृत्तं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गुणप्रयोगमभिधातुमाह, पार्ष्णिग्राह इति । 'विजि-
 गीषोः' यातथ्यं प्रति गच्छतः, 'पार्ष्णिग्राहः' पार्ष्णिग्रहणेन विघ्नविधायी
 एलतो भूम्यनन्तरः, '*तदासारः' पार्ष्णिग्रहस्यैव भूम्येकान्तरः, एतौ
 द्वावपि शत्रुमित्रे प्रकीर्त्तिते । एते शत्रोर्यातथ्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
 क्रन्दः' पार्ष्णिग्राहस्य भूम्यनन्तरः, विजिगीषुणा पार्ष्णिग्राहवियग्रहणार्थ-
 माक्रन्द्यते आह्वयते इति । 'तदासारः', आक्रन्दस्य भूम्येकान्तरः,
 आपदि परिचाणार्थमासरतीति । द्वावेतावपि 'विजिगीषोः', या-
 तथ्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्त्तते ॥ ४३ ॥

अपरञ्च, पुरो यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'यायात्', यातथ्यं प्रति,
 'विष्टस्यैव' वियग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
 'पश्चिमौ' एलस्यौ, 'अरी' पार्ष्णिग्राहमित्रे । 'पश्चिमाविव' एलस्या-
 वरीव, 'पूर्वाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरिं', यातथ्यं अरिमित्र-
 मपि यातथ्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातथ्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
 तस्य पुरोवर्त्ति तच्च 'कृतकृत्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
 चितशक्तिना, 'संस्तभ्य' निरुद्धघेष्टं कृत्वा गन्तव्यमित्रं स्तम्भितं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विशेषेण किमित्यसौ स्तम्भयति इति चेत् विजिगीषुणा कृतकृत्यः कृतइत्येवं कत्वा, ‘पञ्चादृच्छेन्नरेश्वरः’, नात्येति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदेव समर्पयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अनन्तरोक्तेन, ‘आत्मना च’, ‘पार्ष्णिप्राह्’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभाजिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्ष्णिप्राहासारं, प्रपीडयेदित्यनुवर्त्तते ॥ ४६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादवस्थितेन, ‘आत्मना’ स्वेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातव्यस्य, ‘उद्धरणं’ उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखमित्रेण’ स्त्रियमित्रेण सह वर्त्तमानेनारियातव्येन, ‘रिपुमित्रं’ यातव्यमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ४७ ॥

अपरश्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातव्यमित्रमित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एथिवीपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वाक्तेन, ‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ४८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अनन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’ सर्वदाद्यमशाली, ‘अहितं’ सर्वदापकारिणं ‘शत्रु’ भूम्यनन्तरं ‘मित्राणामन्तरन्तरां’ मित्रभूम्यनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’, ॥ ४९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीडमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमोत्क्रमं व्यवस्थितः, ‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीडमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्नो भवति, ‘तद्वशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

सपरोभयमित्रस्यात्मसात्करणार्थमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वोपायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण हि समित्रेणेति म० । † चेति म० ।

‡ सर्वोपायेनेति म० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारणं 'कुर्वीत', । 'हि' यस्मात् * 'सुखोच्छेद्याः', निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्', 'उच्छिन्नाः' विस्त्रेहिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, † कारणैस्त्रैवेति । 'कारणैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'शत्रवः', 'जायन्ते', । शेषार्थं स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेव जगति मित्रत्वेन स्थापयेत् क्षुद्रकानपीति दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पक्षन-ग्रामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च प्रजाः' समस्ता वर्णाश्रमादिलक्षणाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानु-रूप्येणानुरञ्जयेत् । "अनुरागे हि सार्वगुण्यं" इतिवचनात् 'तासां संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरञ्जनात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी' सर्वावयवसम्पन्ना 'अयं' विभूतिं 'अप्नुते' भुनक्ति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्थयन्नाह, दूरेचरानिति । 'दूरेच-रान्' अतिथ्यवहितान्, ‡ 'मण्डलिनः' अनन्तरोक्तद्वादशराजकादीन्, तथाऽन्यान् बहिर्भूतांश्च, 'दुर्गवासिनः' आटविकान्, तथाऽरिमि-त्रादीनपि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्राणाः' मित्रप्राणाः, 'इह' जगति, 'मण्डलं' अनन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'ऊर्जितबलः' शक्तित्रयसम्पन्नः, 'मध्यमः', अनन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजि-गीषुः 'तदा' तदानीं, 'एकीभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातथ्येन सह कृतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् '§ सन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्' कोशादिभिर्दपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेद्या इति मु० । † कारणैस्त्रैवेति मु० ।

‡ साखलिकानिति मु० । § सन्धिमानिति मु० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, *वि-
जिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति',
सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वध-
र्मेण', वक्ष्यमाणलक्षणो, 'सह', 'तिष्ठेयुः', 'अशक्तयः', 'प्रणमेयुः',
आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्धिधर्मे व्याख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'कृच्छ्रेषु'
महाव्यसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकीभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये',
'आपत्प्रतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति
स्मृतः' तत् सर्ववृत्तमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ २ ॥

अरिप्रकारकथनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्दत्तमभिधातुमाह, सहज
इति । 'सहजः' स्वकुलोत्पन्नो दायादादिः, 'कार्यजः' एकार्थाभि-
निवेशित्वात् कार्ये जायते इति, 'द्विविधः शत्रुरच्यते' ॥ ५६ ॥

शत्रौ विजिगीषुवृत्तस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचया-
विति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं,
‡'पोडनकर्षणे', वक्ष्यमाणलक्षणो, 'काले' अनुकूलसमये, 'इति' एतत्,
'विद्याविदः' दण्डनीतिज्ञाः, 'शत्रौ', विषयभूते 'वृत्तं' शीलं, 'चतु-
र्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोरित्यर्थः, 'प्राजः' ॥ ५७ ॥

कर्षणपोडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'को-
शदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्षणा-
दधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेदलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीने इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्ग मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मश्च तिष्ठेयुः प्रणमेयुरशक्तयः ॥ ५५ क्रोडः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

‡ आपत्प्रतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ क्रोडः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं मु० पृ० नास्ति ।

‡ पोडनं कर्षणमिति मु० ।

विहीनः' दुर्गमित्रबलरहितः, 'भूम्यनन्तरः' विजिगीषुभूम्यनन्तर इति
अरेर्विशेषणं ॥ ५६ ॥

यैर्धर्म्मैररिः सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *लुब्ध इति । एवम्भूत-
याऽरिसम्यदा युक्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [क्रोडः] ॥

कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षणं' तनू-
करणं, 'पीडनं' कर्षणादप्यधिकदुःखोत्पादनं महामात्रवधादिकं,
'काले', सर्वथानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'आश्रयमानिनः'
समाश्रयाभिमानिनः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वाक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णवाणी सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्त्रराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदपहरणशीलत्वात् हेतोः, निजो रिपुरुच्छेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, किंमिति । 'किं' र-
क्षाशैथिल्यादि, '‡मर्म' यत्राभियुक्तमात्रो म्रियते । '§वीर्यं' बलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । असौ 'अन्तर्गतः' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्त्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वैर्मध्यवर्त्ति भूत्वा, '॥अरिपक्षपातेन', 'वर्त्तते' विश्वस्ते
विजिगीषौ अपकरोमीति कृताध्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्द्यात्',
'वक्षीव त्रिशिरसं' इन्द्र इव त्रिशिरोनामकदेवविशेषं, 'कृतत्वरः'
अकृतविषम्यः । त्रिशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* लुब्धः क्रूरोऽलसोऽत्यक्तप्रमादो भोवरस्थिरः ।

मूढो योगावमन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ क्रोडः ।

† कर्षणमिति मु० । ‡ कर्म सौति मु० । § विजिमिति मु० ।

॥ पक्षपातेनिति मु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्ध इति वक्षिणा निहत इति पौराणिकी कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । 'बलिना' बलवता, '*द्विषता' शत्रुणा, 'विगृहीतस्य' विग्रहकारिणः, 'क्षुब्धवर्त्तिनः' सङ्कटापन्नस्य, 'शत्रोः', †'उपचयं कुर्वीत', 'आत्मोच्छित्तिविशङ्कया', भूम्यनन्तरादरावुच्छिन्ने बलिर्भूम्यन्तरो भवति बलवत्त्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्द्यात् इति शङ्कया, भूम्यनन्तररूपे ऽरावप्युपचयः कार्य एवेति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' भूम्यनन्तररूपे ऽरौ, 'एनं' स्वशत्रुं, 'स्वगोचरं कुर्वीत' भृत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं ॥ ६५ ॥

अपरञ्च, वंशागत इति । 'वंशागतः' स्वकुलप्रभवः, 'यो रिपुः', 'विचक्षेत्' एकार्थाभिनिवेशित्वात् व्यभिचरति, यतः सः 'दुरवग्रहः' कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, 'तस्य संश्रमनाय' तद्मनार्थं, 'तत्कुलीनं' तदायादं, 'आशु समुन्नयेत्' सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार इति ॥ ६६ ॥

क्षिप्त्वा, विषमिति । 'विषं', 'विषेण' स्थावरविषेण, 'व्यद्यते' निर्वीर्यं क्रियते नान्येन, 'वक्षं वक्षेण भिद्यते', 'दृष्टसारेण' परिचितबलेन पोषितेनेत्यर्थः । श्रेष्ठः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरञ्च, मत्स्य इति । विभीषणसूचितमर्मप्रहारैरावण उच्छिन्न इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन् कर्मणि कृते', 'मण्डलसंक्षोभः' मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य संक्षोभोऽमर्षादक्षमा भवति, 'मेधावी', विजिगीषुः, 'तन्न कुर्यात्', 'प्रकृतीः' एकादशापि

राजप्रकृतीः, तदीयाश्च अमात्यादिकाः प्रकृतीः, 'अनुरञ्जयेत्', एवं कृते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६९ ॥

स्वपरविभागेन प्रकृतिषूपायप्रयोगमाह, सास्त्रेति । 'आत्मीयाः' मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-पूजया, 'अनुरञ्जयेत्', * 'परकीयास्तु' शत्रुतन्मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' हन्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं कादाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, आकीर्ण-मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्त्तिक्षेत्रं, 'सर्वं' निरवशेषं, 'आकीर्णं' व्याप्तं, 'मित्रैः', 'अरिभिः', 'एव च', भूम्यनन्तरभूम्येकान्तरतया तत्र मण्डले 'सर्वः' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति पुरुषो लोके यः श्रियं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभयमानास्तु नरेन्द्रं पथ्युपासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थाभिनिवेशित्वादरित्वमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव । 'कुतो मध्यस्थता क्वचित्' क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वाणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्', 'अत्यन्तं विकृतं', चेत् 'हन्यात्', 'पापीयान्' निहृत्यतरः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

हितहितवर्त्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्य-पीति । 'उपचयावहान्' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं 'मित्राणि', कुर्वीत । 'शेषार्द्धं सुगमं' ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बन्धुरपीति । 'बन्धुरपि' सोद्वर्त्योऽपि, 'अहिते युक्तः' अहितकारी, स 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं शेषार्द्धं ॥ ७४ ॥

* परकीयाश्चेति मु० ।

† बन्धुरप्यहिते युक्तः शत्रुत्वं परिवर्जयेदिति टीकासम्मतः पाठः ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
‘बहुशः’ वारं वारं, ‘ज्ञातदोषं’ सुविदितापराधं, ‘विचार्य’ निचाय्य,
‘परित्यजेत्’, नान्यथा । ‘हि’ यतः, ‘अभूतदोषं’ अज्ञतापराधं, ‘त्यजन्’,
‘*सः’ विजिगीषुः, ‘धर्म्मार्थौ’, ‘उपहन्ति’, मित्रसाध्यस्वार्थस्तत्यागे
स उपहन्यत एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्वेषित्वमाह, स्वयमिति । सुगमं ॥

॥ ७६ ॥

यतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥

मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन ज्यायोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
मित्राणामिति । ‘कर्म्मणि’ उपकरणानि, ज्यायः कर्म उपकार-
लक्षणं यत् करोति तत् ज्यायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्षणं यत्
करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्षणं यत् करोति
तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । स्नाकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मित्राभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥

विजिगीषुणा मित्रारिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । ‘प्रायोगिकं’ भेदाद्युपाय-
रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः कृतकृत्ययो-
र्भेदं कर्त्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो क्षमन्त्यते त्वमिव प्रभुः” ॥ [म०पृ० ६७]

इत्यादि । ‘मात्सरिक’ मत्सरभवं, यथा तत्रैव नैपथ्ये चाणक्योक्तिः,
“आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । ‘माध्यस्थ्यं’
इच्छादेवराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सुहृ-
त्तमः न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” [पृ० १४] ।

‘प्राप्तपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाङ्गितां अङ्गुरीयकमुद्रां अङ्गुल्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्तः” [८०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य आर्थस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्यतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य “किं यं जायादि
अज्जो, जहा अनुचिदो उच्यारो सहिष्यस्य परिहृवादेो वि
महन्तं दुःखमुप्यादेदि, ता इहज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उववि-
सामि” इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मदिधैः सह
भवतस्तदुपविश्यतामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उवज्जिस्वदम-
येण किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [८०२३] ।
“सानुशयं”, अनुशयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीं—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिदक्षिप्यतां,

दारेषु द्विरदैः परदिपघटाभेदक्षमैः स्वीयतां ।

मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले,

ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभोष्टं यशः ॥

विराधः, अमात्याणमावेगेन, वृत्तमिदं वर्णयते । राक्षसः सलज्जं
“कथं वृत्तमिदं मया पुनर्ज्ञातं स एव काणो वर्तते” इति [८०४१।४२।]
एतत् सर्वं सानुशयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगीषोर्मित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘स्वयं’, वि-
जिगीषुः, ‘सहृदा’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षयहर्ष’ स्पष्टतः एकपक्ष-
पातं, ‘न कुर्व्यात्’, परन्तु ‘एषां’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'आशु' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥

॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्य्यस्येति । 'कार्य्यस्य' एषिवी-
पालनादेः, 'गरीयस्वात्' गुह्यतरत्वात्, 'नीचानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'कालवित्' मित्रसाध्यकार्य्यकालक्षः, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

बहुमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मित्राणि', 'सर्व्ववस्थानि' उत्तमाधममध्यमानि, स्नेच्छाटविकपुलि-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्व्वीत', 'हि' यतः, 'बहु-
मित्रः' मित्रबाहुल्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्थापयितुम्' वशी-
कर्त्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तत्रेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मण्डलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पालयितुम्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', शेषः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मण्डलं तच्छोधनश्चाभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

विशुद्धमण्डलस्य राज्ञः प्रजाह्लादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मण्डलयेर्पुनिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ * ॥

अथ नवमः सर्गः ।

विशुद्धमण्डले षाड्गुण्यप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामेव तावदाह, *बलवद्विगृहीत
इति । 'बलवद्विगृहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्वभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमित्रादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्कटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते वियद्वावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥

॥ १ ॥

षोडशविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेष्टुमाह, कपाल इति । अट्टकनर
इति, स्कन्धोपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीष्वोः शक्तिसाम्ये
कोशदण्डायुपनतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिस्तस्मात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यशपथादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते स
कपालसन्धिरुच्यते यथेष्टं, व्यभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्पदानात्'
कोशदण्डादीनां सम्पदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धिद्वयलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
रिकादानपूर्वकः' कन्यासम्पदानकृतो यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन अभेद्यत्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकद्वयेनाह, यावदिति । संगत इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीष्वाः आयुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्द्वयोरपि अर्थः समानः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कोशस्त्वदीयो मदीय एव, मदीयस्त्वदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु धर्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः काचिदस्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रकृतत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकार्थ-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्याद्यर्थस्य या सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलेः', उपन्यासचातुरीविद्धिः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृह्णा-
णाहमपि गत्वा तामेव भूमिं यक्षीष्यामीति उपन्यासपूर्वकं, 'यः'
सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ६ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थां' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनमित्यर्थः । '†यात्रां' 'सम्यगुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिलक्ष्य, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तन्नामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, आवयोरिति । 'सन्धिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'पणः' प्रतिज्ञा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुणे-
त्यर्थः, यत् 'आवयोः', 'योधमुख्याभ्यां', प्रधानयोर्द्वयपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां
'‡सदर्थः' भूमिजाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

* प्रकृतत्वादात मु० ।

† क्रियामिति मु० ।

‡ सदर्थ इति म० ।

अदृष्टनरसन्धिसखरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । ‘अदृष्टपुरुषः’, विजिगीषोः कश्चन पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

आदिष्टसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । ‘यत्र’ सन्धौ, ‘उर्जितः’ प्रबलः, ‘रिपुः’, ‘भूम्येकदेशेन पणेन’ भूम्येकदेशदानप्रतिज्ञया, ‘सन्धीयते’, सः ‘सन्धिर्विद्धिः’ सन्धिधर्मविशारदैः, ‘आदिष्टः’ तन्नामकः सन्धिः, ‘उच्यते’, ॥ १५ ॥

आत्माभिषसन्धिसखरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन त्विति । ‘स्वसैन्येन’ सहितेन सैन्येन, यत् ‘सन्धानं’, सः ‘आत्माभिषः’ तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, ‘स्मृतः’, यतः ‘प्राणरक्षार्थं’ सर्वदानादुपयहः क्रियते, सकल-भूहिरण्यादिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपयहोतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्रयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । ‘कोषांशेन’ कोषस्य तृतीयचतुर्थभागेन, ‘कुप्येन’ सुवर्णरजतभिन्नेन, उक्तलक्षणेन ‘सर्वकोषेण वा’ अथवा कोषसाकल्येन, ‘शेषप्रकृतिरक्षार्थं’ कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः ‘परिक्रयः’ तन्नामकः, सन्धिः ‘उदाहृतः’, ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरद्रव्याख्यसन्धिदयलक्षणमाह, भुवामिति । सार-भूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । ‘सर्वभूम्युत्थितफलादानेन’, ‘*परद्रव्यः’ तवैतत्सर्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः कृत इति परोऽत्र दृष्यते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्त्वन्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । ‘परिच्छिन्नं’ इयत्तया कृतसङ्गां, ‘फलं’ हिरण्यादि, ‘यत्र’ सन्धौ, ‘†स्त्वन्धस्त्वन्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परद्रवणस्तु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्त्वन्धः स्त्वन्धेनेति मु० । प्रतिस्त्वन्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सङ्ख्यकं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'स्वनोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिं', तज्ज्ञा बदन्ती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सुस्मिष्टसन्धिलक्षणं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुग्रीव-
योरिव यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपचरितेन यो भवति ।
'सम्बन्धजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कोषाद्याक्रियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकसौवोपहारस्य प्रकृतसन्धित्वमस्मत्सम्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्वेऽन्ये', त्रयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्ध्यन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'बली' शक्त्यादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलब्ध्वा न निवर्त्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपञ्चकेनाह, वाच्य इति । विरक्तेति ।
देवेति । अदेशस्य इति । *एतैरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहोऽत्रोद्योगस्तच्छक्तिहीनत्वात्, 'वृद्धः', विग्र-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'स्त्रैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयेत', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

सर्वज्ञातिबहिष्कृतस्यासन्धेयत्वमाह, सुखोच्छेद्य इति । स्पष्टं ॥
॥ ३० ॥

भीरुभीरुकजनयोरसन्धेयत्वे कारणमाह, *भीरुरिति । श्लोकार्थः
सुगमः ॥ ३१ ॥

लुब्धलुब्धानुजीविकयोरसन्धेयत्वं प्रतिपादयन्नाह, लुब्धस्येति । 'लु-
ब्धस्य', 'असंविभागित्वात्' असम्यगवृत्तिविधायित्वात्, 'अनुजीविनः'
योद्धृपुरुषादयः, 'न युध्यन्ते', 'लुब्धानुजीवितैः', 'दानभिन्नैः' दानेनै-
वानायत्तैः, †'विह्वल्यते', विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विरक्तप्रकृतिकविषयातिसक्तिमतोरसन्धेयत्वप्रतिपादनायाह, स-
न्धन्यत इति । पूर्वार्द्धं सुगमं । ‡'विषयेष्वतिसक्तिमान्' स्त्रीस-
म्भागमद्यपानाद्यासक्तचित्तः । प्रतीतमन्यत् ॥ ३३ ॥

अनेकचित्तमन्वस्यानवस्थितचित्तत्वादसन्धेयत्वमाह, अनेकेति ।
स्पष्टं ॥ ३४ ॥

देवब्राह्मणानिन्दकदैवोपहतकयोरसन्धेयत्वमाह, §सदाऽधर्ममिति ।
'अधर्मवर्णीयत्वात्' देवब्राह्मणवृथानिन्दाजनितपापप्रभावात्, 'सदा',
¶'विशीर्यते' विनश्यति, **'स्वयं ह्येव' विजिगीषुणाऽभियुक्तः किल ।
'दैवोपहतकस्तथा' दैवोपहतकोऽपि, जन्मान्तराचरितपापादेव वि-
नश्यो भवति ॥ ३५ ॥

दैवचिन्तकरूपदैवपरस्यासन्धेयत्वमाह, सम्पत्तेस्तेति । 'आत्मना
न विचेष्टते', यथोपनतेऽपि भोजने दैवपरो विपद्यत एव तथेत्यर्थः ॥
॥ ३६ ॥

* वीरोऽपि भीरुपुरुषैः संपासे हि प्रमुच्यते इति संगतिलब्धः पाठः ।

† निह्वल्यते इति मु० । ‡ विषयेष्वतिसक्तिमान् मु० । § सदा धर्ममिति मु० ।

¶ विशीर्यन् इति मु० । एतत् क्रियापदानुसारेण कर्तृपदमात्रं बहुवचनान्नं
वर्धते किन्तु देशानुसारेण न तत् समोचनमिति । ** स्वयं चेति मु० ।

दुर्भिक्ष्यसनिबल्यसनिनोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, दुर्भिक्षेति ।
दुर्भिक्ष्यसनी', अन्नाभावेन भोजनाभाववान् । 'बलव्यसनसक्तस्य'
अमानितादिसङ्गुलस्य । शेषः सुगमः ॥ ३७ ॥

अदेशस्यस्यासन्धेयत्वमाह, अदेशस्य इति । 'अदेशस्यः' खयोग्य-
देशेतरदेशस्यः, 'खल्यकेन' क्षुद्रेण, 'रिपुणा', *'अभिजीयते', । दृष्टा-
न्तेन समर्थयति, ग्राहेति, स्पष्टं ॥ ३८ ॥

बद्धरिपोरसन्धेयत्वमभिधातुमाह, बद्धमित्रस्त्विति । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

अकालयुक्तस्यासन्धेयत्वमाह, †अकालयुक्तस्त्वचिरादिति । 'अका-
लयुक्तः' स्वसामर्थ्याननुगुणकालवर्त्ती, 'कालयोधिना', खानुकूल-
कालयुद्धकारिणा, 'अचिरात्' सत्वरं, 'कौशिकेन' दिवाभीतेन पेच-
केन, 'निशोथे हतज्योतिः' रात्र्यन्धः, 'वायस इव', हन्यते ॥
॥ ४० ॥

सत्यधर्मव्यपेतस्यासन्धेयत्वमाह, सत्यधर्मेति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

सप्तानां सन्धेयानामुद्देशमभिधातुमाह, सत्येति । सुगमं ॥ ४२ ॥

सत्यार्थयोः सन्धेययोः स्वरूपमाह, सत्यश्चेति । 'अनार्थतां न
याति' त्यक्तमर्थ्यादो न भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

धार्मिकस्य सन्धेयतामभिधातुमाह, धार्मिकस्येति । धार्मिकाभि-
योगे सर्वाभियोगः सम्पद्यते, यतः स प्रजानुरागधर्म्भतो दुरुक्त्या
भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अनार्थ्यणापि सन्धिः कर्त्तव्य इत्याह, सन्धिरिति । 'अनार्थ्यणापि'
दुःशीलेनापि, 'सन्धिः कार्यः', यतः ‡'सः', 'द्विषः' शत्रून्, 'प्राप्य',
'उत्सादयेत्' विनाशयति । 'रेणुकायाः' जमदग्निपत्न्याः, 'सुतः', पर-
शुरामः 'इव', 'समूलेष्वपि', 'न तिष्ठति' । पिष्टवधामर्षजनित-

* हन्यत इति मृ० । † अकालयुक्तमन्यमिति मृ० ।

‡ सम्प्राप्योत्सादयेद्वि म इति मृ० ।

कोपपराधीनेन परशुरामेण क्षत्रियागर्भजातेन एकविंशति वारान्
पृथिवी निःक्षत्रिया कृतेति पौराणिकी कथा ॥ ४५ ॥

भाट्टसंघातवतः सन्धेयत्वमभिधातुमाह, संघातवानिति । स्पष्टं ॥
॥ ४६ ॥

बलिना सन्धिः कर्त्तव्य एवेत्याह, समाक्रान्तस्येति । बलवता समा-
क्रान्तस्य केनाप्युपायेन निस्तारो नास्तीत्यर्थः । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च, ईषदिति । 'ईषदायच्छ्रमानः' किञ्चिन्मात्रमादातुमुद्यतः,
'बलवान्' मत्तद्विपघाती सिंह इव, 'हिनस्ति' निहन्ति, 'तस्मात्',
'शिवं' श्लोकुश्लं, 'इच्छता', स 'सन्धेयः', एव, इति ॥ ४८ ॥

अपरश्च, बलिनेति । स्पष्टं ॥ ४९ ॥

किञ्च, बलीयसीति । सुगमं ॥ ५० ॥

अनेकयुद्धजयिनः प्रशंसापूर्वकं सन्धेयत्वमाह, अनेकेति । अनेक-
युद्धजयिनः सन्धेयत्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह, जमदग्नेरिति । सुप्र-
तीतं ॥ ५१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अनेकेति । स्पष्टं ॥ ५२ ॥

सन्धिरपि सर्वथा न विश्वसनीय इत्याह, न जात्विति । * 'संहितः'
कृतसन्धानः, 'बुद्धिमान्' सूचतुरः, 'जातु' कदाचित्, 'विश्वासं' न
गच्छेत् न विश्वसेत् । 'हि' यतः, † 'अद्रोहे' द्रोहाकरणविषये, 'सम-
यं' प्रतिज्ञां, 'कृत्वा', 'इन्द्रः', 'पुरा' पूर्वस्मिन् काले, 'वृत्रं' तन्नाम-
कमसुरं, 'अबधीत्' ॥ ५३ ॥

राज्यं विकारोत्पादीत्याह, विकारमिति । ‡ 'राज्यालीढः' राज्य-
लक्ष्म्याऽलङ्घितः, 'पुत्रोऽपि', 'तथा पिता', 'विकारं' विकृतिमद्भावं,
'याति' प्राप्नोति । 'तत्' तस्मात्, 'लोकवृत्तात्' लोकचरितात्, 'नृपतेः',
'वृत्तं', 'अन्यत्' विजयक्षयं, 'प्रचक्षते', स्मृतिकारा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

* सन्धित इति कु० । † अद्रोहसमयमिति सु० ।

‡ राज्यालीढ इति कु० ।

यत्र बलवान् सन्धिं नेच्छेत् तत्र विधेयमाह, अभियुक्त इति ।
स्पष्टं ॥ ५५ ॥

बलीयस्तराभावे विधेयमभिधातुमाह, *स्वशक्त्यात्साहमिति ।
स्वशक्तयः प्रभुमन्त्रोत्साहजक्षणा इत्युत्साहः शक्तित्वेन पठितोऽपि पुन-
रुपादीयते शौर्यस्याधिकारप्रदर्शनार्थं । 'तं' उत्साहं, 'उदीक्ष्य'
आत्मनि दृष्ट्वा, 'महत्तरं' आत्मनो ज्यायांसं, 'केशरीव द्विपं' केशरी
द्विपापेक्षया महत्तरो न भवति किन्तु स्वशक्त्या उत्साहयुक्तस्तमेव
निहन्तीत्यर्थः । 'विगृह्णीयात्', 'इति', भारद्वाजसम्मतमित्यर्थः ।
मतान्तरप्रदर्शनं गत्यन्तराभावे ज्यायसाऽपि विग्रहो भवति नान्यथे-
त्येवमर्थं ॥ ५६ ॥

एतदेव दर्शयति, एकोऽपीति । सुगमं ॥ ५७ ॥

ज्यायसा सह विग्रहगुणमाह, †ज्यायांसमल्पसैन्यस्येति । ज्यायां-
सं शक्त्यधिकं, 'अल्पसैन्यस्य' उत्साहशक्त्यैवाधिकस्य, 'बलादिकस्य',
'निप्लुतः' व्यापादयतः, ‡'प्रतापसिद्धाः' विग्रहं विना प्रतापेनैव वशी-
भूताः, 'अपरे रिपवो भवन्ति', स्पष्टं ॥ ५८ ॥

विजयसन्देहे समेनापि सन्धिः बृहस्पतिसम्मत इत्याह, सन्धिमि-
च्छेदति । स्पष्टं ॥ ५९ ॥

निःसन्देहप्रवृत्तिर्नीतिविदामभिप्रेतेत्याह, §आसम्प्रवृद्धेरिति ।
'आसम्प्रवृद्धेः' सम्यक् प्रवृद्धवृद्धिपर्यन्तं, ¶'अभिवृद्धिकामः', विजिगीषुः,
'इह' पृथिव्यां, 'समेन सन्धानमुपगच्छेत्', व्यतिरेकेणैतद्वृत्त्यन्तयति
'अपक्वयोः' आमयोः, 'घटयोः' 'समसन्निपातः' तुल्याघातः, 'अन्यो-
न्यभेदो' उभयोः परस्परभेदकारी भवति ॥ ६० ॥

* स्वात्साहशक्तिमिति मु० ।

† ज्यायांसं । ह समैन्यस्येति मु० ।

‡ प्रतापसिद्धौ इति मु० ।

§ तत्सम्प्रवृद्धेरिति मु० ।

¶ अतिवृद्धिकाम इति मु० ।

एतदेव दर्शयन्नाह, नाना इति । 'सुन्दोपसुन्दौ' तन्नामकदानवौ तिलोत्तमाभिलाधात् समुपजातविरोधौ सोदर्थ्या, 'समवीर्या' तुल्य-
पराक्रमौ, 'युधि किं हतौ न' अपि तु हतावेवोभावित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६१ ॥

न केवलं समो हीनोऽपि सन्धेय इति दर्शयन्नाह, *अतिहीनो-
ऽपीति । 'अतिहीनोऽपि' दुरवस्थोऽपि, 'रिपुः', 'व्यसने' सङ्कटे,
†'आगते' †'सन्धेयः', 'हि' यतः, तदानीं सः, 'पतन्' आक्रामन् 'क्षते',
'तोयविन्दुरिव', 'मनः', 'दुनोति' दुःखितं करोति ॥ ६२ ॥

सन्धिमनिच्छतो हीनस्य बधोपायमाह, न सन्धिमिति । §'हीनः',
'चेत्' यदि 'सन्धिः', ||'न' गच्छेत्, 'तत्र', कश्चित् 'असंशयः', 'हेतुः'
कारणं विद्यत इत्यनुमीयते इति शेषः । तत्र सामादिभिस्तथा वि-
धेयं यथा विग्रम्भो भवति । अनन्तरं 'तस्य', 'विग्रम्भ' ॥ 'आलक्ष्य'
स्थिरीकृत्य, **'प्रहरेदतिनिष्ठुरं' यथा स समूलो नश्यतीति भावः ।
शेषः सुगमः ॥ ६३ ॥

संशयवृत्तेर्हीनतरसन्धिमभिधातुमाह, बलीयसेति । 'बलीयसा'
ज्जायसा, सह, दगडादिभिरुपनतः हीनतरः 'अभिसन्धाय' सन्धिं
कृत्वा, ††'तमनु' तमनुप्रविश्यानुजीविवृत्त्यादिना, ‡‡'प्रतियत्नवान्'.

* विहीनोऽपीति मु० ।

† आगतः इति मु० ।

‡ सुप्रस्थोऽपीति मु० । एतस्य तृतीयपादे हिमवदित्यस्य स्थाने हि मनः इति ।
चतुर्थपादे च चित्तावत्यस्य चेत इति पाठः टीकाकृत्यम्मतः ॥

§ हीनोऽपीति मु० ।

|| नेच्छेदिति मु० ।

● आलक्ष्येति मु० ।

** प्रहरेत्तं गतस्मिन् इति मु० ।

†† तं प्रविश्येति मु० ।

‡‡ प्रतापवान् इति मु० ।

अतिसन्धेयो भूत्वेत्यर्थः । * 'तथा', 'असौ', बलीयान्, 'अनुगन्तव्यः' सेवनीयः, 'यथा', 'विश्रम्भं' विश्वासं, 'आप्नुयात्', इति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयति, विश्रम्भीति । 'विश्रम्भी' लब्धविश्वासः, 'नित्य-मुद्युक्तः' सदा सावधानः, 'निगूढाकारचेष्टितः' समाचरिताकारच-याविपर्यासः, 'प्रियाणि' जयजीवित्यादिकानि, 'एव' केवलं, 'अभि-भाषेत', किन्तु 'यत् कार्थ्यं' विनाशादिकं, 'तत्', कार्थ्यं, सम्पादनायं, 'एव' अवश्यं ॥ ६५ ॥

विश्रम्भफलं दर्शयन्नाह, विश्रम्भादिति । इतिगर्भसमुत्पन्ना दैत्या मत्प्रतिबला भविष्यतीति शङ्कया 'देवेन्द्र' देवराजः, 'दिते' दैत्यजन-न्याः, 'गर्भे', 'अपातयत्', स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

ज्यायम्यभियोक्तुरभिधेयमाह, युवराजेनेति । 'प्रधानपुरुषेण' मन्त्रिपुरोहितसंन्यापत्यादिना, 'सन्ध्याय' दृढतरं सन्धिं कृत्वा, 'अन्तःप्र-कापं' परस्परविरोधं, 'जनयेत्' कुर्यात्, 'अभियोक्तुः', 'स्थिरात्मनः', अपि तथा ॥ ६७ ॥

प्रधानपुरुषस्यार्थदृघणोपायमाह, अर्थ्यात्मर्गणेति । 'महता' प्रच-रणा, 'अर्थ्यात्मर्गण' हिरण्यादिधनदानेन, 'अपि च', 'अर्थसंहतेः' मुद्राराक्षसोक्तन्यायेन भेदप्रतिपादकार्थसंहतेः, 'लेखे', 'प्रधानपुरु-षस्य', अनन्तरोक्तस्य, 'आत्मदृघणं', 'प्रकुर्वीति', शेषः सुगमः ॥ ६८ ॥

दृघणफलमभिधातुमाह, दृषिते इति । 'धीमता' विजयीयुणा, 'दृषिते' सम्पादितदोषे, 'महामात्रे' प्रधानामात्ये संन्यापत्यादिके, 'रिपुः' शत्रुः, 'उग्रोऽपि' बलवत्तरेऽपि कूरोऽपि, 'स्वपत्ते' आत्महि-तपत्ते, 'अविश्वासं', 'याति', 'इत्यमृतः' एवम्प्रकारोऽभियोक्ता, 'निष्क्रयः' अभियोगक्रियारहिता भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

* तथा साध्वनगन्तव्य इति सू० ।

† अर्थसंहतीति सू० ।

‡ स्वपत्तयस्य निश्चय इत्यमृतमिति सू० ।

अरिसाधनस्यावश्यकत्वं तदुपायश्चाभिधातुमाह, अरेरिति ।
 ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘अमात्यान् सन्धाय’, *‘तदारम्भं’ तत्कृतप्रतिकू-
 लताचरणोद्योगं, †‘श्रमं’ उपश्रमनं, ‘नयेत्’ प्रापयेत् । ‘भिषग्भेदेन’
 उल्कोचादिद्वारा वैद्यभेदं समुत्पाद्य, ‘वा’ अथवा, ‘रसदानेन’ विष-
 प्रयोगेन ‘शत्रुं’, ‘साधयेत्’ मारयेत् ॥ ७० ॥

किञ्च, अरेः सर्व्वेति । ‘सर्व्वप्रयत्नेन’ अत्यादरेण, ‘अरेः’ ‘पश्चात्’,
 ‘कोपं’ कोपस्थानीयं, विषये वा कोपं कलहं, ‘प्रकल्पयेत्’ निष्पादयेत्,
 ‘अथ’, ‘पश्चात्कोपं’, ‘आतिष्ठन्’, विजिगीषुः, ‘अनुस्मृत्य’, ‡‘प्रधर्ष-
 येत्’ हन्यात्, ॥ ७१ ॥

उपायान्तरमाह, §तद्देशेति, ‘तद्देशकृतसंवासैः’ तद्देशवासिभिः,
 तद्देशवासिनो हि प्रात्ययिका भवन्ति । ‘चारैः’ गृहपुरुषैः, ‘नैमि-
 त्तिकैः’ ज्योतिषिकयज्ञनेः, ‘अरेः’ अभियोक्तुः, ‘उपोढ्यसनादेशं’
 उत्पातसूचितमहाभयङ्करापदादेशं, ¶‘सिद्धलक्ष्यैः’, करणभूतैः,
 ‘कारयेत्’ विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

अभियोगत्यजनाथं भूयोऽपि निषेधं दर्शयन्नाह, क्षयेति । ‘क्षयः’
 प्रधानपुरुषादिबधरूपः, ‘व्ययः’ धान्यहिरण्णादीनामुपक्षयरूपः, ‘आ-
 यासः’ शीतोष्णवर्षदुःखसहनरूपः, ‘बधः’ युद्धे शस्त्रादिना मरणरूपः,
 ‘आदि’ शब्देनाङ्गवैकल्यादि ‘दोषाः’, विग्रहे भवन्तीति ‘व्यपेक्षया’ स-
 म्भावनाया, ‘अवेक्षितसाधुकृत्यः’ स्थिरीकृतभद्राभद्रनिश्चयः, विजि-
 गीषुः, ‘कामात्’, कामतः, निरुपायपक्षे वरं, ‘काञ्चित् पीडामपि’,
 कोशादिप्रकृतैरित्यर्थः, ‘इच्छेत्’, ‘हि’ यतः, ‘दोषाः’, पूर्व्वोक्ताः,
 ‘तत्प्रभावा’ विग्रहेत्यत्राः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

* तदवस्थमिति मु० ।

† समुद्रयदिति मु० ।

‡ प्रसाधयेदिति मु० ।

§ उद्देशेति मु० ।

¶ साधुलक्ष्यैरिति मु० ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह, कलत्रमिति । 'कलत्रं' प्रेयसी स्त्री, 'आत्मा' सुसंस्कृतस्वकायः, 'सुहृदः' बान्धवाः मित्राणि च, 'धनानि' चतुर्विधानि रत्नानि, 'वृथा भवन्ति' निरर्थकानि जायन्ते, शस्त्रप्रहारैः गत-जीवितस्य तत्कार्यासम्पादनात् 'निमेषमात्रात्', * 'एव' निश्चितं, 'मु-ज्जमुज्जः' वारंवारं, विग्रहे सति, 'तानि' पूर्वोक्तानि, कलत्रादीनि, 'आकुलितानि' भवन्ति, 'तस्मात्', इत्यादि स्पष्टं ॥ ७४ ॥

अन्याये असंग्रामे स एव दोष इति दर्शयन्नाह, सुहृदिति । प्र-तीतं ॥ ७५ ॥

विजिगीषोरभिगुज्यमानस्य सामाद्युपायत्रयेण सन्धौ अभियोक्तृ-स्थापनमभिधातुमाह, सामेति । 'साम्ना' गुणसम्बन्धापाख्यानपरस्पर-रोपकारदर्शनायतिप्रदर्शनात्मोपनिधानरूपेण पञ्चविधेन कौटल्यो-क्तेन उपायविशेषेण, 'प्रदानेन' अपूर्वदानगृहीतप्रतिदानगृहीता-नुवर्त्तनग्राहमोक्षरूपेण तदुक्तेन चतुर्विधेनोपायविशेषेण, 'विभेद-नेन' शङ्काजननाशाजननरूपेण द्विविधेनोपायविशेषेण च, 'अभि-युज्यमानः', विजिगीषुः, 'सन्धित्सुः', यदि भवति, 'अपेतसन्धि' अकृतसन्धि, 'अस्य' अभियोक्तुः, 'सैन्यचक्रं' सैन्यसमूहं, 'सीमान्तं' सीमान्तभूम्यनन्तरं, 'आयान्तं' आगच्छन्तं, 'साधु', यथा भवति तथा, 'संस्थापयेत्' सन्धौ योजयेत् ॥ ७६ ॥

अभियोक्तरि विधेयमाह, सुगुप्तिमिति । 'सुगुप्ति' आत्मनः सम-परिच्छदस्य रक्षां, 'आधाय' कृत्वा, 'सुसंहतेन' अभेदेनैव सान्द्रीभू-तेन, 'बलेन' चतुरङ्गेन सारतरेण, 'धीरः' धैर्यवान्, 'विचरन्' विविधं परतः पश्चात् सर्वतः चरन् विविधाचारप्रचारं कुर्वन्, 'अराति', सन्धिमनिच्छन्तं, 'सन्तापयेत्' उद्वेजयेत्, 'येन सुसम्पत्तः', भवतीति शेषः । यथा 'तप्तेन' तप्तलोहेन, 'तप्तः' सन्तप्तलोहपिण्डः,

*‘सन्धानं’ सम्मेलनं, ‘उपैति’ प्राप्नोति, ‘नातप्तं’ लोहं तप्तेन सन्धत्ते
इति कौटल्योक्तं ॥ ७७ ॥

उपसंहारमाह, इतीति । ‘इति’ एवमुक्तप्रकारेण, ‘सन्धिवित्तमाः’
अतिशयेन सन्धिविदः, ‘सन्धिं’, अनन्तरोक्तं, ‘बभाषिरे’ प्रोक्तवन्तः,
†‘पूर्वतमाः’ शुक्रबृहस्पतिप्रभृतयो महर्षयः, ‡‘बलात्’ बलादाक्रम्य,
‘तत्’ तस्मात्कारणात्, ‘एनं’ सन्धिमनिच्छन्तं अरिं, ‘विनयेत्’ विशे-
षेण प्रापयेत् अविकारयेदित्यर्थः । ‘समीक्ष्य’ प्रज्ञया दृष्ट्वा, ‘कार्यं’,
‘गुरु’ गौरवशालि, §‘च’ एवं, ‘इतरत्’ लघु, ‘द्विधा’ द्विप्रकारं इति
॥ ७८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
सन्धिकल्पो नाम नवमः सर्गः ॥ * ॥

* सन्नापमिति मु० ।

† पूर्वतरा इति मु० ।

‡ तदतदेवं विजयब्रह्मेश्वरः इति तृतीयपादः मु० पु० । बलान्तेन विजये-
ब्रह्मेश्वरमिति टीकासम्मतस्तृतीयपादः ।

§ चेति तद्विधा इति मु० । चेतरेतद्विधेति टीकासम्मतः पाठः ।

अथ दशमः सर्गः ।

सन्धिविकल्पान्तरं विग्रहविकल्पमभिधातुं विग्रहकारवान्नेव
नामदाह 'अमर्षोपगृहीतानाम्' इति । परस्परपकारविवक्ष्यो-
ऽमर्षो मन्वुश्च विग्रहकारणमिति भावः । श्लोकार्थः सुप्रतीतः ॥ १ ॥

न क्षेत्रज्ञत्वं चामर्षादिकं विग्रहकारणम् आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षापी-
त्याह, 'आत्मनः' इति । 'आत्मनः' सस्य, 'अभ्युदयाकाङ्क्षी', समु-
येच्छुः, 'पीडमानः परेण वा' प्रचुषा कृतापकारः, 'देशकालबन्धो-
पेतः' देशः विपक्षवशीकृतात्, पर्वतादेर्वा युद्धप्रतिबन्धकाङ्क्षितो देशः ;
कालः युद्धोपयोगिप्ररदादिरूपः ; बन्धं सैन्यं, तैरुपेतः । यदा देश-
कालयोर्बन्धेन उपेतः । * 'प्रारभेत', 'इह', 'विग्रहं' नान्यथा इत्यर्थः ।
ततश्च सस्य उन्नतीत्याह, परकृतापकारश्चेतत् इयमपि युद्धकारण-
मिति ॥ २ ॥

विग्रहोत्पत्तिकारणान्यभिधातुमाह, 'राज्य' इति । 'राज्यस्त्री-
ज्ञानदेशानां' राज्यं प्रसिद्धं ; स्त्री सीतादिज्ञाया, स्थानं जनपदादि,
देशः राष्ट्रैकदेशः, तेषाम् । 'यानं' हस्त्यन्वादि वाहनं, 'धनस्य'
रत्नादेः, एतेषां प्रत्येकमपहारः, तथा 'मदः' शौर्यादिजनितो दर्पः,
'मौनः' अहङ्कारः, अहमपि रावणो भयात् सीतां प्रत्यर्पयामि !
इत्येवंरूपः ; 'तथा', 'वैधयिकी', जनपदरूपविषयसम्बन्धिनी, 'पीडा
च', विग्रहयोनिरिति, सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अपराध्यपि विग्रहयोनित्वेन प्रसिद्धानीत्याह, 'ज्ञानार्थ' इति
वाक्याम् । ज्ञानविघातः ज्ञानस्य ज्ञानकारणीभूतोपाध्यायादेर्विघातः ।
अर्थस्य भूमिहिरण्यमिन्नरूपस्य विघातः । धर्मविघातः धर्मस्य सा-
माजिकनियमस्य विघातः । प्रतियोगिघातः प्रभुमन्त्रोत्साहप्रत्तीनां
विघातः, विघातशब्देनात्र सामान्यतयाऽसङ्काच एव यावत् । 'देव'

* प्रारभेत इति मु० पु० पा० ।

जन्मान्तरकृतं शुभाशुभनिष्कम् । 'मित्रार्थं' मित्रसहायतारूपप्रया-
जनम् । 'अपमानं' मान्यानामवमानना । 'तथा बन्धुविनाशनम्' ।
'भूतानुग्रहविच्छेदः' भूतेषु प्राणिषु योऽनुग्रहस्तस्य विच्छेदः, स्वेन
दत्ताभयं प्राणिनं प्रत्यपरस्याक्रमणम् । 'तथा', 'मण्डलदूषणं' मण्डलस्य
राज्यस्य प्रकृतीनामिति यावत् । दूषणं विरागः विद्रोहप्रवृत्तिः ।
'एकार्थाभिनिवेशित्वम्' एकस्मिन् विषये उभयोरानुग्रहः । 'इति'
एवंप्रकाराणि अन्यान्यपि परीवादस्तेयादीनि । 'विग्रहयोनयः'
विग्रहस्य हेतवः भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कारणाभावात् कार्याभावं मन्यमानो विग्रहकारणानामुत्पन्नानाम-
प्युपशमार्थमाह, 'राज्यस्त्री' इति । राज्यादीनाम् उक्तप्रकाराणां प्रा-
धान्यादपहतानामपि 'दानेन' प्रत्यर्पणेन, * 'दमेन' उपशमेन, 'च',
'विग्रहस्य' 'सम्पत्प्रशमनं', 'युक्तिज्ञैः' युक्तिविशारदैः, 'स्मृतम्' ॥ ६ ॥

विषयभेदेन विग्रहस्य व्यवस्थापनमाह, 'एतदेव' इति । 'स्वार्थधर्म-
विघातजे', स्वार्थविघात-धर्मविघाताभ्यां जाते विग्रहे, 'एतदेव', पूर्वोक्तं
प्रशमनम् एव । 'विषयध्वंसजे' शत्रुकृतविषयविनाशजनिते पुन-
र्विग्रहे, 'शत्रोः' 'विषयप्रतिपौडनं', प्रशमनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भिन्नविषयकस्य विग्रहस्य, प्रशमनोपायमाह, † 'धनापहार' इति ।
'धनापहारसम्भूते' भूहिरण्याद्यर्थविघातजे, 'ज्ञानशक्तिविघातजे'
उपाध्यायप्रभुशक्त्यादिविघातजनिते, 'च', विग्रहे, ‡ 'शमः' प्रशमनं,
§ 'तदर्थत्यागेन', 'क्षान्त्या' क्षमया, 'उपेक्षणेन', अन्यदीयादनुक्षानात्
समुद्भवेन अस्वाभाविकेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मित्रनिमित्तविग्रहे प्रशमोपायमाह, 'अधर्म' इति । 'मित्रजाते'
मित्रहृन्दे अधर्मद्रोहसंयुक्ते सति मित्रार्थं समुत्पन्ने विग्रहे 'उपेक्षणं'
प्रशमनं भवति । ॥ 'आत्मवन्निवर्गार्थम्' कौटिल्योक्तमित्रगुणरूपात्म-

* मदेन च इति मु० पु० पाठः । † यानापहारेति मु० पु० । ‡ सम इति
मु० पु० । § तदर्थत्यागेनेति मु० पु० । ॥ आत्मवान्निवर्गं तु इति मु० पु० ।

विशिष्टमित्रवन्दे सति तु 'प्राणानपि परित्यजेत्', का कथा उपेक्षणा-
दिष्वित्यर्थः ६ ॥

अवमाननाजनिते अविमानसम्भूते च विग्रहे प्रशमनोपायमाह,
'अपमानात्' इति । सुगमम् ॥ १० ॥

बन्धुनाशसमुद्भवे विग्रहे प्रशमोपायं तावदाह, * 'रहस्येन प्रयो-
गेण रहस्यकरणेन वा । 'विग्रहम्' इति । 'रहस्येन' गोपनेन
'प्रयोगेण', सामादोनामिति शेषः । 'रहस्यकरणेन' रहस्यानि
क्रोधापशमन-मोहन-मारणादीनि आभिचारिकाणि तेषां करणेन
'वा', । 'बन्धुनाशसमुद्भवं', विग्रहं शमयेदित्यन्वयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एकविषयाभिनिवेशजनिते विग्रहे प्रशमनोपायमाह, 'येन' इति ।
'येन', अर्थत्यागेन, 'पीडा' प्रभुशक्त्यां क्षीणत्वं, 'न जायेत', 'वि-
चक्षणाः', 'एकार्थाभिनिवेशजे' तुल्यविषयवासनामूलके विग्रहे, 'ता-
दृशम्', 'अर्थपरित्यागं', 'कुर्यात्', न सर्वमिति तात्पर्यार्थः ॥ १२ श्लो० ॥
॥ ११-१२-मु० ॥

कोशापहारजनिते विग्रहे तदपहारसहनमेव शमनोपाय इत्याह,
'धनापहारजाते तु विरोधम्' इति । † 'धनापहारजाते', कोशाप-
हारजनिते विग्रहे सति, 'तु' पुनः, 'विरोधं' द्वन्द्वं, 'न समा-
चरेत्' । कस्मादित्याह, 'कदाचित्' इत्यादि स्पष्टम् । तस्मात्, धना-
शापहारः सोढव्य इति ॥ १३ श्लो० ॥ १२-१३-मु० ॥

एभिरेव कारणैः, बह्वभिः सह समुत्पन्ने विग्रहे प्रशममाह, 'महा-
जन' इति । 'महाजनसमुत्पन्नं' बह्वजनेः सह समुत्पन्नं 'विग्रहं'
‡ 'दृष्ट्यापन्यासयुक्तेन' प्रलोभनसहकृतेन, 'भेदेन', 'सामदानादिकेन

* "रहस्येन प्रयोगेण रहस्यकरणेन वा" इत्येतद्भेदकपूर्वाहं मु० पु० नास्ति ।
सुतरामेतस्मात् मुद्रितपुस्तकेन सह संख्याङ्कव्यवस्थानवैपरीत्यं जानाम् ।

† धनापहारजाते तन्निरोधम् इति मु० पु० ।

‡ दृष्ट्यापन्यासयुक्तेन सामदानादिकेन चेत्येतदुत्तरार्हं मु० पु० नास्ति । साम-
दानादिकेन च अत्र सम्प्रदानादिकेन च इति क्वचित् पाठः ।

च' उपायविशेषेण, 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १४ स्तो० ॥
॥ १३ मु० ॥

भूतानुग्रहविच्छेदजे दैवजे च विग्रहे प्रशमनमाह, * 'भूत'
इति । भूतानुग्रहविच्छेदः अनन्तरोक्तः, तदुजातस्य विग्रहस्य
'अन्तं' शेषं 'वशी' विजितेन्द्रियः 'व्रजेत्', नान्य इत्यर्थः । शिष्टं
प्रतीतम् ॥ १५ स्तो० ॥ १४ मु० ॥

मण्डलदूषणजे विग्रहे प्रशमनमाह, 'मण्डलक्षोभ' इति । 'मण्डल-
क्षोभः' प्रकृतीनां विरागः विद्रोहः इति यावत् । 'उपायैः' सामा-
दीनां धेन-केनचिदपि उपायेन इत्यर्थः ॥ १६-स्तो० ॥ १५-मु० ॥

इदानीं वैरस्य प्रभेदमाह, 'सापन्नम्' इति । सपन्नः शत्रुस्तज्जं
'सापन्नं' 'वास्तुजं' भूम्यादिहरणविषयकविरोधजनितं, 'स्त्रीजं'
स्त्रियां खेतरप्रणयघटितं, † 'चारजं' चारैरुत्पादितं, 'अपराधजं'
स्वापराधजनितम्, एतत् 'पञ्चविधं' 'वैरं', वैरप्रभेदनिपुणैः
वैरापनोदनकुशलैः, 'स्मृतम्' ॥ १६-१७-स्तो० ॥ १५-१६-मु० ॥

प्रकारान्तरेण वैरं चतुर्विधमित्याह, सार्द्धश्लोकेन, 'जातम्' इति ।
द्विविधवास्तुजवैरवैरयोर्मध्ये 'भूम्यपरोधेन जातं' भूमेराक्रमणेन उद्धूतं
प्रथमम्, अन्यपरोधेऽपि 'भूम्यनन्तरजातं' भूमेरनन्तरं अव्यवधान-
त्वेन जातं सीमाविवादजनितं यावत् तत् द्वितीयम् । 'तथा', 'शक्ति-
विघातजं' प्रभुमन्त्रोत्साहादिविघातजनितम् । 'तथा', 'मण्डल-
क्षोभजं' दादशराजकरूपमण्डलक्षोभेण जनितम्, एवं 'चतुर्विधं'
'वैरजातं' † 'वल्गुदङ्गीसुतः' इन्द्रो मन्यते, दुष्प्रतिविधेयमिति शेषः ।
वाग्जातपराधजस्तु सप्रतिविधेय एव ॥ १७-१८ स्तो० ॥ १६-१७ मु० ॥

सामान्यतो वैरं पुनर्द्विविधमित्याह, 'कुलापराधजे' इति । 'कुला-

* "भूतानुग्रहविच्छेदजातस्यान्तं व्रजं वशी" इत्ययम् का० पु० पाठः । 'भूता-
नुग्रहविच्छेदे जाते तत्र वदेत् प्रियम्' इति मु० पु० पाठः ।

† वाग्जातजमिति मु० पु० । ‡ वल्गुदङ्गीसुत इति मु० पु० ।

पराधजं' कुलजम् अपराधजश्च, तत्र कुलजं पैटकवैरानुबन्धेन जातं
चिरसपत्नजमित्यर्थः, तत्तु निष्कारणकं, अपराधजन्तु सकारणकं
'मानवा मन्यन्ते' ॥ १९-स्रो० ॥ १८-मु० ॥

इदानीं षोडशविधविग्रहान् न कुर्यादिति वक्तुं तानेव षोडश-
विधान् विग्रहान् आह, 'किञ्चित्फलं' इति । 'किञ्चित्फलं' स्वल्प-
फलकम् । 'निष्फलं' फलरहितम् । 'सन्दिग्धफलं' संशयितफलम् * 'एव
वा' । † 'तदात्वे' विग्रहसमकाले एव, 'दोषजननं' मित्रविरोध-
मण्डलक्षोभादिकरम् । 'आयत्यां' परिणामे, 'निष्फलं' फलरहितम् ।
स्यष्टमन्यत् ॥ १९-२०-स्रो० ॥ १८-१९-मु० ॥

'अपरिज्ञात' इति । 'अपरिज्ञातवीर्येण' अनधिगतसामर्थ्येन सह ।
'वा' अथवा, 'दुष्टेन' अपरेण कपटिना, ‡ 'स्तोभितः' विग्रहे
ग्राहितविग्रहप्रवृत्तिः सन्, विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः । 'परार्थं'
परस्यार्थसम्पत्तये । 'स्त्रीनिमित्तं' एकार्थाभिनिवेशित्वेन स्त्रीलाभाय
च । 'दीर्घकालं' बहुकालव्यापिनम् । 'द्विजोत्तमैः' ब्राह्मणैः, महा-
पातकसम्बन्धात् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २०-२१-स्रो० ॥
१९-२०-मु० ॥

• 'किञ्च', 'अकाले' इति । 'अकाले' विग्रहायोग्यकाले वर्धादौ । 'दैव-
युक्तेन' दैवशक्तिसम्पन्नेन सह । § 'बलोद्धतसखेन' बलगर्वितमित्रादि-
सहितेन वैरिणा च सह । 'तदात्वे' तत्काले फलजनकमपि उत्तर-
काले फलविवर्जितम् । उत्तरकाले फलजनकमपि आपाततो वि-
फलम् विग्रहं न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ २१-२२ स्रो० ॥ २०-२१ ॥

पूर्वोक्तं षोडशविधं वैरं नानुष्ठेयम् इत्याह, 'इतीमम्' इति ।
(किञ्चित्फलं, निष्फलं, सन्दिग्धफलं, इति त्रयम् । संग्रामसम-

* एव च इति मु० पु० । † एतस्य श्लोकस्यानन्तरं 'आयत्यां च तदात्वे च
दोषमंयमनं तथा' इति का० पु० पाठः । ‡ स्तोभित इति मु० पु० ।

§ बलोद्धतसखेन इति मु० पु० ।

समयमेव अनिष्टकरं चतुर्थम् । आयत्यां निष्फलम् पञ्चमम् ।
 अवरोधकेनापि अपरिज्ञातवीर्येण सह षष्ठम् । दुष्टेन सह विग्रहं
 सप्तमम् । परार्थम् अष्टमम् । स्त्रीनिमित्तं नवमम् । दीर्घकालयापिनं
 च दशमम् । ब्राह्मणेन सह एकादशम् । असमये द्वादशम् ।
 दैवबलसम्पन्नेन भूपतिना सह त्रयोदशम् । बलगर्वितबन्धुसहायेन
 च सह चतुर्दशम् । तत्कालं फलदायकमपि आयत्यां फलविवर्जितं
 पञ्चदशम् । उत्तरकाले फलजनकमपि तत्कालं फलहीनम् षोडशं
 विग्रहम्) 'इतीमं' 'षोडशविधम्' 'एव' 'विग्रहं न कुर्यात्' ॥
 २३-स्रो० ॥ २२-मु० ॥

विग्रहकरणकालमाह, 'तदात्वायति' इति । 'तदात्वायतिसंशुद्धं'
 वर्तमानोत्तरोभयकाले श्रेयस्करम् । 'विचक्षणः आरभेत, विग्रहमिति
 शेषः ॥ -२३ स्रो० ॥ -२२ मु० ॥

येन कर्मणा तस्मिन् काले उत्तरकाले च श्रेयो भवेत् तदालम्बने न
 दोष इत्याह, 'तदात्वायतिशुद्धानि' इति । तदात्वे तत्काले कार्यानु-
 स्थानसमये इत्यर्थः । आयत्याम् उत्तरकाले च फलजनकं कर्म
 'आतिष्ठन्' अनुतिष्ठन् 'नैव' 'वाच्यतां' निन्दनीयतां यातीति वाक्य-
 शेषः ॥ २४ स्रो० ॥ २३ मु० ॥

उभयलोकाविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवानुरागभाजनं भवती-
 त्याह, 'साधु' इति । 'साधु' शोभनं; लोकद्वयग्राहि, इहलोक-
 परलोकसम्पादकं कर्म । अर्थलोभेन परलोको नापेक्षणीय इत्याह,
 'परित्यजेत्' इति । 'अर्थलेशोपलोभितः' यत्किञ्चिदर्थलाभोपहतः ॥
 २५ स्रो० ॥ २४ मु० ॥

परलोकविरुद्धं कर्म कुर्वन् सर्वेषामेवाविश्वासभूभिरित्याह,
 'परलोकविरुद्धानि' इति । आगमः शास्त्रं प्रमाणं यस्य तत्, तस्य
 भावस्तस्मात् । अन्यत् स्युष्टम् ॥ २६ स्रो० ॥ २५ मु० ॥

विग्रहस्य कालमाह, 'यदा' इति । 'मतिमान्' हिताहितविवेक-

शक्तिमान् राजा 'यदा स्वकं बलं हृष्टपुष्टं' 'परस्य च विपरीतम्'
अहृष्टपुष्टं 'मन्येत' अवगच्छेत्, 'तदा' 'विग्रहम् आचरेत्' अनु-
तिष्ठेत् ॥ २७ श्लो० ॥ २६ मु० ॥

अपरं विग्रहकालमाह 'स्फीतम्' इति । प्रकृतिमण्डलं प्रजावर्गः ॥
॥ २८ श्लो० ॥ २७ मु० ॥

अपरमपि विग्रहकालमाह 'भूमिः' इति । 'भूमिः मित्रं हिर-
ण्यञ्च' एतत् 'त्रयं विग्रहस्य फलम्' । 'यदा एतत्' त्रयं भूहिरण्यादि
नियतम्' असंशयमेव 'भावि' लभ्यं, 'तदा विग्रहम् आचरेत्' ॥
२९ श्लो० ॥ २८ मु० ॥

विग्रहनिदानभूतानां भूहिरण्यादीनां हेयोपादेयतापरिज्ञानाय
तारतम्यमाह 'गुरु वित्तम्' इति । 'विभूतयः' राज्यसम्पदः, 'बन्धु-
सहृद्व्याः' पुत्रपौत्रादिरूपसम्बन्धादिवतः सुहृदः । अन्यत् सुगमम् ॥
३० श्लो० ॥ २९ मु० ॥

तुल्यबलं प्रतिपक्षं कौशलेनैव जयेदित्याह, 'सर्वसम्पत्समे' इति ।
'बुधः' पण्डितः 'सर्वसम्पत्समे' सर्वसम्पदा समकक्षे 'शत्रौ' 'उपा-
यान्' निक्षिपेत्' तं कौशलेन जेतुं यतते इति भावः । 'समे'
तुल्यबले शत्रौ 'अतिव्यूढैः' अतिदृढैरव्ययैरिति यावत् 'उपायैः'
कौशलैः 'दण्डोऽपि शस्यते' प्रशस्यते ॥ ३१ श्लो० ॥ ३० मु० ॥

अनियतौ हि जयपराजयौ, अतः सत्युपायै न विग्रहं कुर्यात्
इत्याह 'आगतम्' इति । 'विद्वान्' राजनीतिविशारदः, 'आगतम्'
उपस्थितं 'विग्रहम्' 'उपायैः' सामदानादिभिः, 'प्रशमं' शान्तिं
'नयेत्' प्रापयेत् । उपस्थितं सङ्ग्रामानलं सामाद्युपायरूपसंश्लि-
सेचनेन निर्वपयेदिति भावः । 'विजयस्य हि अनित्यत्वात्' अनियत-
तया 'रभसेन' हठात् 'न सम्पतेत्' नाकामेत् ॥ ३२ श्लो० ॥ ३१ मु० ॥

बलवता समाक्रान्तौ नरपतिर्वैतसीं वृत्तिमेव समाश्रयेदित्याह,
'समाक्रान्तः' इति । 'श्रियं' राजलक्ष्मीम् 'अभंशिनो' प्रच्युतिरहितान्

स्थिरां 'काङ्कन्' अभिलषन् राजा 'बलवता' प्रबलेन शत्रुणा 'समाक्रान्तः' सन् 'वैतसीं' वेत्रलतासम्बन्धिनीं 'वृत्तिम्' व्यवहारम् अवनतिम् इत्यर्थः, 'आश्रयेत्' 'न' तु 'भौजङ्गीं' भुजङ्गसम्बन्धिनीं वृत्तिम् औदत्यं 'कथञ्चन' आश्रयेत् । "रक्षोबधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः, स वैर-प्रतियातनाय । अमर्षणः शोणितकाङ्कया किं पदा स्पृशन्तं दशति दिजिङ्गा ? ॥" इत्यत्र भुजङ्गस्वभावः प्रकटितः ॥ ३३ श्लो० ॥ ३२ मु० ॥

वैतसभुजङ्गवृत्त्योः क्रमेण फलमाह 'क्रमात्' इति । स्पष्टमेतत् ॥ ३३ श्लो० ॥ ३३ मु० ॥

अनवधान इव कालं प्रतीक्षमाणोऽवश्यम्भावि फलमवेक्ष्य प्रहरेत् इत्याह 'मत्तप्रमत्तवत्' इति । 'पण्डितः' 'मत्तप्रमत्तवत्' मत्तः मद्योप-योगनिमित्तभ्रष्टबुद्धिः । प्रमत्तः उन्मादरोगग्रस्तः । (अनवधानः) इव 'स्थित्वा' क्षिद्रमन्विध्यन् कश्चित्कालं गमयित्वा इति तात्पर्यम् । 'क्रमप्राप्ते' क्रमेण उपयुक्तकाललाभे 'मृगेन्द्रवत्' सिंह इव 'ऊतञ्जत्य' सहसा आक्रम्य 'अपरिभ्रश्यमानं' अस्त्रलितसामर्थ्यमपि 'ग्रसेत्' स्त्रायत्तं कुर्यात् ॥ ३५ श्लो० ॥ ३४ मु० ॥

यदात्मानं हीनबलं पश्येत् तदा बलवतः शत्रोः सकाशात् आत्म-रक्षामेव कुर्यात् न त्वभिघेणयेत्, प्राप्ते तु काले क्षिद्रमासाद्य प्रहरेत् इत्याह, 'कूर्मसङ्कोचम्' इति । कूर्मा हि प्रहारकाले पृष्ठास्थिरूप-दुर्गान्तर्गता भवन्ति, अन्यदा निःसरन्ति तद्वत् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३६ श्लो० ॥ ३५ मु० ॥

प्राप्तकालस्तु प्रहरेत् इत्याह, 'काले' इति । 'काले' यथासमर्थं कदाचित् 'गिरिवत्' 'सहिष्णुः', कदाचित् 'वज्रिवत्' 'असहिष्णुश्च' भवेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ श्लो० ॥ ३६ मु० ॥

प्रोतिप्रदर्शनपूर्वकं कियत्कालं स्थित्वा शत्रोरभ्यन्तरं प्रविश्य प्राप्त-काकक्षावदुत्पतेदित्याह 'प्रसादवृत्त्या' इति । हितस्य प्रियकारिणो लोकस्य वृत्तमिव वृत्तं चरितं यस्यां तथा 'प्रसादवृत्त्या' कृत्रिमप्रोत्सा

‘निरन्तरं’ निरवकाशं दुष्प्रवेशमिति यावत् । ‘शत्रोर्हृदयं प्रविश्य’ प्रभावोत्साहशक्त्यादिकं ज्ञात्वेत्यर्थः । ‘काले’ यदा फलमवश्यम्भावि-
तत्समये ‘उच्छ्रितः’ उत्पतितः सन् ‘नयाग्रहस्तेन’ नीतिरूपेण दक्षिण-
कराग्रेण वा ‘प्रसह्य’ सहसा ‘श्रियः कचग्रहं कुर्वीत’ राजलक्ष्मीं
स्वायत्तां कुर्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

कीदृशः शत्रुर्दुर्जय इत्याह ‘कुलोद्गतम्’ इति । ‘कुलोद्गतम्’ कु-
लेन उन्नतम् । ‘सत्यं’ सत्यनिष्ठम् । ‘स्थिरम्’ अचञ्चलम् । ‘ऊर्जितं’
तेजस्विनम् । अन्यत् सुगमम् ॥ ३८ ॥

कीदृशं शत्रुं सुतेनोन्मूलयितुं शक्यते इत्याह, ‘असत्यता’ इति ।
‘अकृतज्ञता’ कृतस्य उपकारस्य अस्वीकारः प्रत्युपकाराकरणञ्च ।
‘अतिदीर्घद्वन्द्वता’ अवश्यकर्तव्यकर्मकरणे कालक्षेपः । ‘अक्षतः’ द्यूत-
क्रीडा । अन्यत् सुगमम् ॥ ३९ ॥

यानकालमाह ‘इति स्म’ इति । ‘विद्वान्’ नीतिशास्त्रज्ञः ‘इति स्म’
पूर्वाक्तप्रकारेण ‘दोषान्वितम्’ असत्यतादिदोषयुक्तं ‘विद्विषं’ शत्रुं
‘विशक्तियुक्तः’ स्वयं प्रभावोत्साह-मन्त्ररूप-शक्तित्रययुक्तः सन् ‘आशु’
‘विजिगीषया’ जेतुमिच्छया ‘व्रजेत्’ अभिगच्छेत् । ‘अतोऽन्यथा’
कुर्वन् इति शेषः । ‘आत्मनः उपघातं करोति’ इति ‘साधुजनस्य’
‘सम्मतम्’ अभिमतम् ॥ ४० ॥

उपसंहरति, ‘समन्वितः’ इति । ‘राज्यपदोन्निनीषया’ राज्यञ्च
पदञ्च, तथोन्निनीषा समुन्नतिकरणेच्छा, तथा ‘समन्वितः’ युक्तः ।
‘चरेत्क्षणेः’ चारुचक्षुषा ‘वीक्षितमण्डलक्रियः’ वीक्षिता पथवेज्जिता
मण्डलानां क्रिया चर्चा येन सः । ‘स्थिराद्यमः’ दृढाद्योगः ‘नृपः’ ‘इमं’
‘विग्रहमार्गं’ संग्रामपद्धतिम् ‘आस्थितः’ आश्रितः सन् ‘मिद्वये’
स्वाभीष्टसाधनाय ‘सम्ययतेत’ ॥ ४१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
वियहकस्यो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

सप्रपञ्चं विग्रहकल्पमभिधाय तदुपयोगितया मन्त्रविकल्प-नामै-
कादशं सर्गमभिधितुः प्रथमं तावत् सप्रभेदं यानम् आह । 'उत्कृष्ट-
बलवीर्यस्य' इति । 'विजिगीषोः' यथोक्तलक्षणस्य । 'जयैषिणः' इत्यस्य
विजिगीषोरित्यनेनैव प्राप्तेः पुनरुपादानं यानस्य जयैकोद्देश्यताप्रति-
पादनार्थम् इति । 'गुणानुरक्तप्रकृतेः' राजनोति-वंशीकृत-मन्त्रिवर्ग-
प्रजस्य । 'यात्रा' गमनविशेषः ॥ १ ॥

यानभेदान् आह, 'विगृह्य सन्धाय' इति । विगृह्य-यानं स-
न्धाय-यानं, सम्भूय-यानं, प्रसङ्ग-यानम्, उपेक्षा-यानं चेति यानं
पञ्चविधम् ॥ २ ॥

तानि क्रमेण विशिनष्टि । 'विगृह्य याति' इति । युयुत्सूनाम्
आभिगमिकादीनां शत्रूणाम् अभिभवार्थं यानं प्रथमं विगृह्य-
यानम् इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

द्वितीयम् आह 'अरेमित्राणि' इति । क्वचित् 'अतिमित्राणि सर्वा-
णि सुमित्रेः सर्वतो बलात्' इति पाठः । शत्रु-मित्राणाम् अभिभवार्थं
यानं द्वितीयं विगृह्य-यानम् इति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४ ॥

सन्धाय-यानमाह 'सन्धायान्यत्र' इति । 'अन्यत्र' शत्रुन्तरपरा-
भवार्थायां 'यात्रायां' 'पार्ष्णिग्राहेण' (८।१७ श्लो०) एष्टवर्त्तिना
'शत्रूणां' सह 'सन्धाय' यत् यानम् इति शेषः । क्वचित् 'सन्धाय-
न्यत्र यद् यानम्' इत्येव पाठः । एष एव पाठः सुसङ्गतः । 'सन्धाय-
गमनं' सन्धाय-यानम् । 'फलार्थिनः' प्रकृत-शत्रुन्तरपराभवरूप-
फलमपेक्षमाणस्य । प्रबलशत्रुपराभवार्थं एष्टशत्रूणां सह सन्धाय यत्
यानं तत् सन्धाय-यानम् इति फलितोऽर्थः ॥ ५ ॥

सम्भूय-यानम् आह 'एकीभूय' इति । 'एकीभूय' ऐकमत्येन 'ए-
कत्र' एकस्मिन् यातव्ये, 'सामन्तैः' प्रान्तवर्त्तिभूपैः । 'सामवायिकैः'*

* साम्यराधिकेरिति सु० पु० पाठः । युद्धनिपुणैरिति तस्यार्थः ॥

समवायेन प्रत्यंशयहेण वयन्ति ये तैः । 'शक्तिशैचहितैः' इति क्वचित् पाठः ॥ ६ ॥

द्वितीयं सम्भूय—यानम् आह 'उभयोरपि' इति । 'उभयोः' अरि-विजिगीषोरिति शेषः । अरिरिह उपारिः । प्रकृतिर्ह नूमतो मुख-मण्डलं सूर्यस्य च आदित्यमण्डलं, तन्नाशने उपस्थिते सूर्या हनूमता सन्ध्याय राज्ञं जेतुं गत इति पौराणिकी वार्ता ॥ ७ ॥

तृतीयं सम्भूय—यानम् आह 'अन्यसारानुपादाय' इति । 'अन्य-सारान्' अन्यः सारः शक्तीनां वीर्यं विभक्तः सामन्तान् । 'प्रतिज्ञाय फलोदये' जाते फले तव इदं भविष्यतीत्युक्ता—* परं यातव्यम् । प्रथमे सर्वेषां जिते राज्ये तुल्यं स्वाम्यम्, अत्र तु यत्किञ्चिदेकस्येति विशेषः ॥ ८ ॥

प्रसङ्ग—यानम् आह 'अन्यत्र प्रस्थितः' इति । 'अन्यत्र' अन्यं यात-व्यम् उद्दिश्य । 'सङ्गात्' प्रसङ्गात् । 'अन्यत्र' पूर्वमनुद्दिष्टमपरं प्रति । 'निदर्शनम्' दृष्टान्तः । दुर्योधनं यातव्यम् उद्दिश्य प्रस्थितस्य दुर्यो-धनेनोपकारैरात्मसात्कृतस्य शल्यस्य युधिष्ठिरो यातव्यः संवृत्त इत्याहुः पौराणिकाः ॥ ९ ॥

उपेक्षा—यानम् आह 'रिपुं यातव्य' इति । 'बलिनः' बलवतो विजिगीषोरित्यर्थः । 'आविष्कृतं' प्रकटितं 'फलं' विजयरूपम् । 'सम्प्राप्य' प्रतिलभ्य । 'उपेक्ष्य' विजितं पलायमानम् आसन्नमपि शत्रुं हित्वा इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपेक्षा—यानस्य दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचघ्न' इति । 'निवात-कवचान्' तन्नामक—प्रचण्डदानवान् । धनुस्त्रयनाक्रम्य पराभूतान् पातालतलं प्रति पलायमानान् आसन्नानपि निवातकवचान् उपेक्ष्य तन्मित्राणि हिरण्यपुरवासिनो दानवा निपातिता इति पौराणिकी वार्ता ॥ ११ ॥

* फलोदयम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।

अतः परं त्रयोदश श्लोकाः प्राचीन-टीकाकारसम्मतता मुद्रित-
पुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिः समुद्धृत्य क्रमशो व्याख्यायन्त ।
यथा—

“इतीमं षोडशविधं न कुर्यादेव विग्रहम् ।

तदा त्वायतिसंशुद्धम् आरभत विचक्षणः ॥”

इति । विजिगीषोर्यानस्यायविधतया तन्निष्ठस्य विग्रहस्य अय-
विधता, तत्तद्विशुद्धस्य विग्रहस्यापि तावत्परिमितता सिध्यति ।
ततश्च विग्रहः षोडशविधः । अन्यत् सुगमम् । प्राचीनटीकाकृन्मता-
नुसारेण द्वादशः श्लोक एषः ॥

“तदा त्वायतिसुद्धानि सर्वकर्मणि चिन्तयेत् ।

तदा त्वायति सन्तिष्ठेत् नेति नेतीति वाच्यताम्” ॥

‘सर्वकर्मणि’ संग्रामादीनि लाभपालनादीनि च । प्रतीतमन्यत् ।
टीकाकृन्मते त्रयोदशः श्लोक एषः ।

“साधु लोकद्वयग्राहि विद्वान् कर्म समाचरेत् ।

परीत्य परलोकार्थं पीडनं नैव चाचरेत् ॥”

इति । ‘परलोकार्थं’—सर्गलाभार्थम् । ‘परीत्य’ परिगम्य उभयलोक-
शुभसम्पादकं कर्म इति शेषः ॥ प्राचीनटीकाकृन्मते चतुर्दशः श्लोक
एषः ॥

“परलोकविरुद्धानि कर्मणि दूरतस्त्यजेत् ।

इत्यागमप्रमाणत्वात् साधु कल्याणमाचरेत् ॥”

इति । इत्यागमप्रमाणं ‘साधु कल्याणम् आचरेत्’ अन्यमपि पुरुषं
परलोकविरुद्धानि कुर्वन् दूरतस्त्यजेदिति प्रतीत इत्युक्तेन क्रमेण
कल्याणम् आचरेत् । परलोकाभिगमे आगमसंज्ञं प्रमाणमस्तीति
“वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्” इति प्रमाणबलात् सर्वदोष-
लोकाविरुद्धमातिष्ठेदिति ॥ प्रा. टी. पञ्चदशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहस्यानकूलं कालम् आह—

“यदा मन्येत मतिमान् हृष्टपुष्टं स्वकं बलम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥ इति ।

‘हृष्टपुष्टम्’ हृष्टं सम्मानादिभिः, पुष्टं भक्तवेतनादिभिः । ‘स्वकं बलम्’ आत्मीयं सैन्यं ‘परस्य’ प्रतियोगिनः शत्रोः ‘विपरीतम्’ अहृष्टपुष्टं च ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ जयस्य अवश्यम्भावित्वात् । प्राचीनटी-
काकृत्यम्मतः षोडशः श्लोकोऽयम् ॥

“नोपतापि यदा देवं सुव्यक्तमुपलक्षितम् ।

परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘यदा देवं न उपतापि’ न प्रतिकूलम् इत्यर्थः ॥ प्रा. टी.
सप्तदशः श्लोकोऽयम् ॥

“मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ।

परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

इति । ‘मित्र’ भूम्येकान्तरवर्ती भूपालः । ‘विषयानन्तर-
शत्रुर्मित्रमतः परम्’ अमरः । ‘आक्रन्दः’ पार्श्विग्राह-विषयानन्तर-
वर्ती राजा । ‘आसारः’ आक्रन्दस्य पश्चादेव भूम्येकान्तरं मित्रम्
(८ स. १७ श्लो०) एते त्रयोऽपि यदा विजिगीषां ‘दृढभक्तयः’
अभिचलानुरागा भवन्ति । ‘परस्य’ यातव्यस्य ‘विपरीता’ मित्रा-
क्रन्दासाराश्च वीतभक्तयः । ‘तदा विग्रहम् आचरेत्’ ॥ प्रा० टी०
अष्टादशः श्लोकोऽयम् ॥

विग्रहफलम् आह—

“भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

यदैतत् नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत्” ॥

प्रतीतमेतत् ॥ टी० उनविंशः श्लोकोऽयम् ॥

फलत्रये गुरुलाघवम् आह—

“गुरु वित्तं ततो मित्रं तस्मात् भूमिर्गरीयसी ।

भूमेर्विभूतयः सर्वा—स्ताभ्यो बन्धुमुदुर्जनाः” ॥ इति ।

‘वित्तं’ सुवर्णादि, तद् गुरु, तन्मूलत्वाद् व्यवहाराणाम् । ततोऽपि गुरु ‘मित्रं’ मित्रसाध्यत्वाद् वित्तस्य । ‘तस्मात्’ मित्रादपि ‘भूमिर्गरी-
यसी’ । ‘भूमेर्विभूतयः सर्वाः’ वित्तादिकाः । ‘ताभ्यो बन्धुसुदुर्जनाः’
विभूतिसाध्यत्वात् तेषाम् इति । टी. विंशः श्लोकोऽयम् ॥

समेनापि न विग्रहे विधेय इत्येतदेव समर्थयन् आह—

“सर्वसम्पत्समे शत्रौ उपायान् नित्तिपेद् बुधः ।

उपायैरप्रतिब्यूढैः समे दण्डः प्रशस्यते” ॥ इति ।

‘सर्वसम्पत्समे’ सर्वाभिः सम्पद्भिः प्रभुमन्त्रेणाह्लादिभिः समे
समकक्षे ‘शत्रौ’ ‘उपायान्’ सामदानादीन् ‘नित्तिपेत्’ प्रयु-
ञ्जीत । ‘बुधः’ नीतिपण्डितः । ‘उपायैः’ सामादिभिः ‘अप्रतिब्यूढैः’
अनिप्यादितकार्थैः सामादिषु उपायेषु विफलतामुपगतेषु इति
भावः । दण्डोऽपि प्रशस्यते, गत्यन्तराभावादित्यर्थः । टी० एकविंशः
श्लोकोऽयम् ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“आगतं विग्रहं विद्वान् उपायैः प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसेन न सम्पतेत्” ॥ इति ।

परतोऽपि ‘आगतं विग्रहम्’ ‘उपायैः’ अनन्तरोक्तैः ‘प्रशमं नयेत्’ ।
कुत इत्याह ‘विजयस्य हि अनित्यत्वात्’ विग्रहे विजयो नित्यं न
भवति, ह्रीनैरपि ज्यायांसा विजिता दृश्यन्ते, तस्मात् ‘रभसेन न
सम्पतेत्’ सहसाकमणपरो न भवेदित्यर्थः ॥ टी० २२ श्लो० ॥

उपायैः परिहर्तुमशक्ये विग्रहे समाश्रयणीयां वृत्तिं प्रदर्शयन् आह—

“समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्भ्रंशिनीं श्रियम् ।

अयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन” ॥ इति ।

‘समाक्रान्तः’ सर्वतो निरुद्धचेष्टः ‘अभ्रंशिनीम्’ अविनश्वरां ‘वैतसीम्’
अनुप्रवेशस्वरूपां गत्यन्तराभावात् । श्रेष्ठं सुगमम् ॥ टी० २३ श्लोकः ॥

एतदेव समर्थयन् आह—

“क्रमाद्वैतसदृष्टिस्तां प्राप्नोत्यभ्रंशिनीं श्रियम् ।

भुजङ्गदृष्टिराप्नोति बधमेव तु केवलम् ॥

इति । सुगमम् ॥ टी० २४ श्लो० ॥

संश्रयदृष्टिं दर्शयन् आह—

“... .. ।

प्रमत्तमभवत् स्थित्वा यसेतोत्प्लव्य पण्डितः” ॥

इति । प्रथमपादद्वयमस्माभिर्नासादितं विलुप्तं वा ॥ तत्तु “अन्तर्बलं समासाद्य शत्रोरन्तः प्रविश्य च ।” इत्येवं भवितुमर्हति इति ॥ टी० २५ श्लो० ॥

यानभेदानभिधाय यातव्यलक्षणम् अभिधातुं व्यसनिन एव यातव्य-
तया व्यसनम् आह ‘स्त्रियोऽथ पानं मृगया तथाक्षाः’ इति ।
‘अक्षाः’ द्यूतानि । ‘दैवोपघातः’ दैवी आपत । ‘बहुप्रकारः’ दुर्भिक्ष-
मारकादिः । स्त्रीव्यसनं, पानव्यसनम्, अक्षव्यसनं, दैवोपघातव्यसन-
श्चेति चतुर्विधं व्यसनमत्रोक्तम् । एवमन्यदपि व्यसनम् ऊहनीयम् ।
‘अनेन’ व्यसनेन ‘समन्वितः’ सम्यगाक्रान्तः ‘सुगम्यः’ यानेन सुसाध्यः ।
‘स गम्य’ इति मु० पाठः ॥ ११ सर्गस्य २६ श्लो० ॥ १२ ॥

एवं यानमुक्त्वा आसनम् आह ‘परस्परस्य’ इति । ‘सामर्थ्यविघा-
तात्’ बलशक्तिङ्गासात् । समाख्य—विजिगीषस्य परस्य च सामर्थ्य-
विघातात् इतरेतरस्य या अवस्थितिस्तदासनम् इति फलितार्थः ।
‘सामर्थ्याविघातात्’ इति मु० पाठे तु उभयोरपि सामर्थ्यस्य अवि-
घातात् ङासाभावात् इत्यर्थः । ‘तत् पञ्चविधम्’ यथा विगृह्यासनं,
सन्ध्यायासनं, सम्भूयासनं, प्रसङ्गासनम्, उपेक्षासनम् इति ॥ ११ स०
२७ श्लो० ॥ १३ ॥

पञ्चविधेषु आसनेषु प्रथमं तावत् विगृह्यासनम् आह ‘अन्योन्या-
क्रान्तिकरणम्’ इति । अरिविजिगीषाः ‘अन्योन्याक्रान्तिकरणं’ यत्
परस्परं चेष्टाविघातविधानम् तत् ‘विगृह्यासनम्’ । विग्रहान्तःस्थयो-

रेव सामर्थ्यविधाते सति यदासनं तत् विगृह्यासनम् । एवमेकं शत्रुं विगृह्यापि कारणान्तरापेक्षया यदवस्थानं तदपि विगृह्यासनम् इत्यर्थः ॥ ११ स० २८ श्लो० ॥ १४ ॥

विगृह्यासनस्य कालम् आह 'यदा दुर्गस्थितः' इति ॥ 'आसार-
वीवधौ' आसारो मित्रबलं, वीवधः साहाय्यदानार्थं जनपदेभ्यः समा-
गच्छतां बलानां पश्याः, तौ 'क्वित्वा' । आसारपक्षे क्कंदो विनाशः,
वीवधपक्षे क्कंदोऽवरोधः । 'यदा दुर्गस्थितः' इत्यत्र 'यथा दुर्गगतः' इति
क्वचित् पाठः । 'आसारवीवधौ' इत्यत्र 'आसारवीवधान्' इति मु०
पाठः । ११ स० २९ श्लो० ॥ १५ ॥

एवं कृते किं भवति ? इत्यत्र आह 'विच्छिन्नवीवधासारम्' इति ।
'प्रक्षीणयवसैन्यव' क्षीनवेगाश्वम् । अत्र सैन्यवपदं बलसामान्यस्य
उपलक्षणम् । 'विभज्यमानप्रकृति' एतद्भूतराज्यसाधनम् । विभज्य-
मानप्रकृतिम् इत्यत्र विगृह्यमानः प्रकृतिम् इति मु० पाठो न सङ्ग-
च्छते ॥ ११ स० ३० श्लो० ॥ १६ ॥

सन्ध्यायासनम् आह 'अरेख' इति । स्पष्टम् । सन्ध्याय यदवस्थानम्
इत्यत्र सन्ध्याय समवस्थानम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३१ श्लो० ॥
॥ १७ ॥

अत्र दृष्टान्तम् आह 'निवातकवचैः' इति । निवातकवचैः सह-
रावणस्य विग्रहे सति रावणस्तैराकान्तो ब्रह्माणं गोत्रगुरुम् अन्तरे
प्रतिभुवं कृत्वा शत्रुरावणोऽपि रावणः सन्ध्यायासनमास्थितः, यथा न
निवातकवचैर्विनाश्यते इति पौराणिको वार्त्ता । सार्द्धम् इत्यत्र सा-
कम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३२ श्लो० ॥ १८ ॥

सम्भूयासनम् आह 'उदासीने' इति । उदासीन-मध्यमौ पूर्वं
कृतलक्षणे (८ स० १८ । १९ श्लो०) 'उदासीने मध्यमे' इति विषये
सप्तमी । तैः सहेति फलितोऽर्थः । 'समानप्रतिशङ्कया' अयं मम
तुल्यबलः कदाचिदभियुज्यादिति शङ्कया व्यवस्थानम् अवस्थितिः,

सम्भूयासनम् उच्यते । एकीभूय व्यवस्थानम् इत्यत्र एकीभूय समुत्थानम् इति म० पु० पाठो न साधुः । ११ स० ३३ श्लो० ॥ १६ ॥

सम्भूयासन-प्रसङ्गेन सम्भूयारिनिग्रहम् आह 'उभयारिर्हि' इति । 'उभयारिः' पूर्वोक्तमध्यमविशेषः (८ स० १८ श्लो०) 'उभयोः' विजिगीष्वाः । 'एनम्' उभयारिम् । 'प्रतिकृष्टेत्' प्रतिबलयेत् । 'अधिकं' बलवत्तरम् । 'सङ्गधर्म्मणा' सङ्गवृत्तिमवलम्बमानेन । बलभिर्मिलित्वा एककार्यकरणं सङ्गवृत्तिः । सम्भूयेनम् इत्यत्र सम्भूयेन इति, सङ्गधर्म्मणा इत्यत्र तत्त्वधर्म्मणा इति च म० पु० पाठः ॥ ११ स० ३४ श्लो० ॥ २० ॥

प्रसङ्गासनम् आह 'यियासोः' इति । 'अन्यं' प्रति 'यियासोः' 'अन्यत्र' 'केनचित्' 'प्रसङ्गेन' 'यत्' 'आसनम्' व्यवस्थानं 'तत्' 'अर्थज्ञैः' शास्त्रवेदिभिः 'इह' 'प्रसङ्गासनम् उच्यते' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ३५ श्लो० ॥ २१ ॥

उपेक्षासनम् आह 'आस्ते' इति । 'अरिम्' 'अधिकम्' अधिकबलं 'प्रेक्ष्य' यत् 'आस्ते' उपेक्ष्येति शेषः । तत् 'उपेक्षासनम् उच्यते' इत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तम् आह 'उपेक्षाम्' इत्यादिना । एकदा रुक्मिणी-सत्यभामासन्निधौ वासुदेवाग्रतो नारदः पारिजातमञ्जरीम् अदृश्यमानश्चक्षेप । अथ वासुदेवकरस्थितायां तस्यां मञ्जर्यां समकालमेव भार्याद्वयेनाभ्यर्च्यतम् । पारिजातमञ्जरी तु रुक्मिण्यै दत्तेति सत्यभामयाभिमानपरीतया तया निगदिता गदाधरा यस्येयं मञ्जरी तेन वक्ष्य विना मदन्तिकं नागन्तव्यं भवतेति । अथ सत्यभाम्याभिमानविनोदनाय पारिजातहरणार्थं वासुदेवेनाधिकबलेनाभियुक्तो देवराजः पश्यन्नपि भव्यमानं प्रियतमं नन्दनवनम् उपेक्षासनमङ्गीचकारेति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २२ ॥

द्वितीयम् उपेक्षासनम् आह 'उपेक्षितस्य' इति । 'अन्येन' खंहादिरूपेण 'केनचित्' 'कारणेन' 'उपेक्षितस्य' उपेक्षा जाता अस्य,

उपेक्षां कुर्वन्तः इत्यर्थः । वासुदेवेन रुक्मिणीहरणे क्रियमाणे परिभ-
वादिकम् अङ्गीकृत्य स्नेहात् रुक्मिणीभ्राता रुक्मिणा उपेक्षासनं कृत-
मिति पौराणिकमतिवृत्तमत्र निदर्शनम् ॥ उपेक्षितस्य चान्येन इत्यत्र
उपेक्षितस्य चान्यैस्तु इति मु० पाठस्तु न समीचीनः ॥ ११ स० ३७
श्लो० ॥ २३ ॥

इत्युपासनम् अभिधाय द्वैधीभावं गुणसमिधातुमाह 'बलिनोः'
इति । 'बलिनोः' शक्तिप्रभृतिगुणसम्पन्नयोः । 'वाचा' वाङ्मात्रं गैव
न तु कर्मणा । 'आत्मानं समर्पयन्' अहं त्वदीयो, यन्मम किञ्चित् तत्
त्वदीयमेव इति वाक्येनैव प्रत्येकं बलिनं प्रति आत्मसमर्पणकारीति
समुदितार्थः । अतएव सः 'अलक्षितः' नायं कार्यतो मन्मित्रम् इत्युभा-
भ्यामपि बलिभ्याम् अपरिज्ञातः, 'द्वैधीभावेन' आत्मरक्षार्थम् उक्तरूप-
वाङ्मात्रात्मसमर्पणादिरूपभावेन 'वर्त्तेत' ईदृशात्मसमर्पणे न मित्रता,
नापि शत्रुतेति द्वैधीभाव इत्युच्यते । 'काकाक्षिवत् अलक्षितः' काका-
क्षिगोलकमेकमेव अलक्षिततया उभयोरिव चक्षुषोरधिष्ठाय दर्शना-
नुकूलं भवतीति कविसमयप्रसिद्धम् ॥ ११ स० ६८ श्लो० ॥ २४ ॥

द्वैधीभावमङ्गीकुर्वन्तः कर्त्तव्यम् आह 'यापयेत्' इति । 'तयोः'
बलिनोर्मध्ये 'सन्निहृततरं' बलिनं 'यापयेत्' एष करोमि, इत्याशा-
प्रदर्शनेन कालमतिवाहयेत् । 'उभयोरपि' विश्वासाभावात् 'स-
म्प्राप्ते' 'बलवत्तरं' चाणार्थं 'सेवेत' इति । सन्निहृततरम् इत्यत्र सन्नि-
हृतमरिम् इति केचित् पठन्ति ॥ ११ स० ३६ श्लो० ॥ २५ ॥

द्वैधीभावपरिज्ञाने इतिकर्त्तव्यताम् आह 'यदा दावपि' इति ।
'यदा दावपि' अरी 'जातसंविदौ' वक्षकोऽयमिति जाताविश्वासौ
'संश्लिष्टं' सन्धिं 'नेच्छेतां' तदा 'तच्छत्रुं' तथारुभयोरपि शत्रुम् अपरम्
'उपसर्पेत्' तदभावे आत्मत्राणार्थम् 'अधिकं' बलवत्तरं संश्रयेत् ॥
अधिकं वापि संश्रयेत् इत्यत्र संश्रयेद् बलवत्तरम् इति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४० श्लो० ॥ २६ ॥

द्वैधीभावस्य आश्रयभेदाद् भदमाह 'द्वैधीभाव' इति । 'द्वैधीभावो' गुण आचार्येण 'द्विधा प्रोक्तः' एकः स्वतन्त्रः, अपरः परतन्त्रः । तयोः 'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' स्वाधीनपराधीनयोर्मध्ये 'स्वतन्त्रः' 'उक्तः' पूर्व-
श्लोकेः कथितः । स्वतन्त्रं स्ववशं यथा तथा यत्र रक्षा सम्पद्यते तत्रैव
यातीति स्वतन्त्र-द्वैधीभावः । 'अन्यन्त' परतन्त्रः, यः स्यात् उभयवेतनः,
स्वामिद्वयस्य वेतनं गृह्णन् भूयादिः । स्वतन्त्रस्य द्वैधीभावः, परतन्त्रस्य
च द्वैधीभाव इति द्वैविध्यम् ॥ यः स्यादुभयवेतन इत्यत्र यः स्यादु-
भयचेतन इति मु० पाठः ॥ ११ स० ४१ श्लो० ॥ २७ ॥

संश्रयगुणमभिधातुम् आह 'उच्छिद्यमानः' इति । 'बलिना' उप-
चितशक्तिमता, 'उच्छिद्यमानः' अभियुक्तः । 'निरुपायप्रतिक्रियः'
उपायेन प्रतीकारेण च रहितः । यदा तु उपायप्रतिक्रियाभ्यां
विरहितः स्यात् तदैव संश्रयवृत्तिरिष्यते "महादोषो हि विशिष्ट-
बलसमागमो राज्ञाम्" इति वचनात् उपायान्तरे विद्यमाने संश्रयो
नेष्यते बुधेरिति भावः । 'कुलोद्भूत' कुलीनम् । कुलीनस्य हि मतिः
कदापि नाकार्यं प्रवर्त्तते । 'सत्यम्' अमृषावादिनम् । 'आर्थं' सदा-
शयं 'बलोत्कटम्' अभियोक्तृपेक्षया बलाधिकम् 'आश्रयेत' रक्षार्थं
'शरणं' व्रजेत् ॥ कुलोद्भूतम् इत्यत्र कुलोद्भूतम् इति मु० पाठः ॥ ११ स०
४२ श्लो० ॥ २८ ॥

एवमाश्रये जने आश्रितस्य विधेयमाह 'तद्दर्शनेोपास्तिकता'
इति । 'तद्दर्शनेोपास्तिकता' तद्दर्शने आश्रयभूपस्य दर्शने उपास्ति-
कता साष्टाङ्गप्रणिपातपूर्विका आराधनशीलता । 'नित्यं तद्भाव-
भाविता' तथा चोक्तमेतल्लक्षणम्,

“यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरः ।

अन्तः प्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति तत्कारिता चैतत् वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम् ॥” इति ।

इत्युक्तरीत्या तदभिप्रायानुसारिकार्यकरणेन आत्मवशकारिता । 'तत्-

कारिता' तस्य कार्यकारिता । एतत् एवं 'संश्रयिणः' 'वृत्तं' विधेयं
'स्मृतम्' इत्यन्वयः ॥ ११ स० ४३ श्लो० ॥ २६ ॥

अतः परम् एकादशसर्गस्य पञ्चदश, द्वादशसर्गस्य च सप्त श्लोका
मुद्रितपुस्तके न लभ्यन्ते । ते चास्माभिरुद्धृत्य व्याख्यायन्ते ।

विनीतवत् तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।

तत्सङ्गात् परिपूर्णः सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ इति ।

'तत्र' आश्रये 'गुराविव' संश्रितः 'विनीतवत्' न तु परमार्थतो
विनीतः । कश्चित् 'कालं गमयित्वा' समयमतिवाह्य 'तत्सङ्गात्'
आश्रयसहवासात् 'रिपूर्ण' अभ्युक्कृतः सन् 'क्रमेण स्ववशो भवेत्'
तच्चित्तमेवाराधेत्यर्थः ॥ परिपूर्ण इत्यत्र पूर्णशक्तिरिति पाठान्तरम् ॥
११ स० ४४ श्लो० ॥

उक्तगुणसम्पन्न-संश्रयाभावे विधेयमाह,

ददद् बलं वा कोषं वा भूमिं वा भूमिसम्भवम् ।

आश्रयेताभियोक्तारं विसन्धिमनपाश्रयः ॥ इति ।

गत्यन्तराभावे तु 'अनपाश्रयः' न आश्रयविहीनस्तिष्ठन् । 'बलं वा
कोषं वा भूमिं वा' अथवा 'भूमिसम्भवं' राजस्वं 'ददत्' समर्पयन्
सन् 'विसन्धि' सन्धिभङ्गकारिणम् 'अभियोक्तारम्' एव 'आश्रयेत'
इत्यन्वयः । विसन्धिरिति क्वचित् पाठः ॥ ११ स० ४५ श्लो० ॥

आत्मजीवनरक्षार्थं सर्वस्वमपि दद्यात् इत्याह,

सर्वाणि चेतान्यार्तः सन् दद्यात् चाणार्थमात्मनः ।

युधिष्ठिर इवेत्यन्ते पुनर्जीवन् वसुन्धराम् ॥ इति ।

'आर्तः' प्रपीडितः 'सन्' 'आत्मनस्त्राणार्थम्' आत्मजीवनरक्षार्थं
'सर्वाणि' बलकोषभूषादीनि दद्यात् । 'जीवन्' 'पुनः' 'युधिष्ठिर
इव' 'अन्ते' 'वसुन्धराम्' 'एति' प्राप्नोतीति सम्भावना, न तु निश्चयः ॥
युधिष्ठिरो जिगायादौ पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इति पाठस्तु सङ्ग-
च्छते ॥ युधिष्ठिर इवेत्यादि पुनर्जीवन् वसुन्धराम् इत्येवं पाठः

प्राचीनटीकाकारसम्मतोऽपि न सहृदयहृदयग्राही ॥ ११ स०
४६ श्लो० ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह,

कल्याणी वत गायेयं लौकिकी प्रतिभासते ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्धयतादपि ॥ इति ।

स्पष्टम् ॥ ११ स० ४७ श्लो० ॥

सर्वथा आत्मरक्षा कर्त्तव्येति प्रकारान्तरेण कथयति,

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं विचार्य पृथिवीं त्यजेत् ॥ इति ।

‘विचार्य’ आत्मनाशसम्भावनायां विविच्य उपायान्तराभावे ‘पृथि-
वीम्’ अपि ‘त्यजेत्’ । प्रतीतम् अन्यत् ॥ ११ स० ४८ श्लो० ॥

धनदानादिना अभियोक्तुः परितोषमुत्पाद्य संश्रितस्याभियुक्तस्यान-
न्तरकर्त्तव्यताम् आह,

निष्पतेदात्मलाभे वा व्यसने वा रिपोः श्रितः ।

प्रहरेद् वा बलीयस्या सैह्या वृत्त्या बलं रिपुम् ॥ इति ।

अभियोक्तुरि विनीतवत् कश्चित्कालं गमयित्वा ‘आत्मलाभे’ आत्मी-
त्वर्यं सति ‘निष्पतेत्’ तमभियोक्तास्माकामत् । ‘वा’ व्ययवा ‘रिपोः’
‘व्यसने’ स्त्री-द्युतादिव्यसने समुपस्थिते सतीति शेषः । ‘बलीयस्या
सैह्या वृत्त्या बलं’ ‘श्रितः’ सन् ‘रिपुं’ ‘प्रहरेत्’ इत्यन्वयः ॥ ११ स०
४९ श्लो० ॥

कारणं विना प्रतिबन्धिभूमेन न संगन्तव्यम् इत्याह,

नाकारणात् सङ्गमेयात् व्यायसा चेतरेण वा ।

‘क्षयव्ययकृतात्’ दोषात् विग्रहभ्रोजादपि ॥ इति ।

‘कारणात्’ विना ‘व्यायसा’ विशिष्टबलेन ‘इतरेण’ हीनबलेन ‘वा’
सह ‘सङ्गं’ ‘न’ ‘श्यात्’ नागच्छेत् । कस्मादित्याह, ‘क्षयव्ययकृतात्’
‘विग्रहभ्रोजादपि’ ‘दोषात्’ । क्षयः पुरुषवाहनादिविनाशः,

ययः धान्यहिरण्यादीनामपचयः । तज्जनितात् दोषात् । विश्वम्भ-
त्रोहो विश्वासघातकता । तथाचोक्तं, “विश्वम्भमागतं साधं द्रुह्यन्ते
वा असाधवः” । इति । ११ स० ५० श्लो० ॥

एतदेव समर्थयन् आह,

संयोगहेतुना गत्वा विश्वसेन पितर्यपि ।

विश्वासमागते साधौ प्रायो द्रुह्यन्त्यसाधवः ॥ इति ।

एतत् सुगमम् ॥ ११ स० ५१ श्लो० ॥

उपसंहरन् आह,

इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यमिति चक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ॥ इति ।

‘इति षाड्गुण्यम्’ इतिसिद्धान्तः । यानम् आसनञ्च पञ्चविधं ‘विग्र-
हस्य रूपम्’ । ‘परम्’ अवशिष्टं द्वैधीभावादिकम् इत्यर्थः । ‘सन्धेः’
रूपं ‘स्मृतम्’ इत्यर्थः । ‘अन्ये तु द्वैगुण्यम्’ इति चक्षते’ कथयन्ति ।
यानमासनञ्चाग्रेषं विग्रहस्य रूपम्, द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपम्
अपरम् इति द्वैविध्यम् ॥ ११ स० ५२ श्लो० ॥

एतदेव व्याख्यातुमाह,

स हि गच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ।

अतो यानासनं प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ॥ इति ।

‘स हि’ अभियोक्ता ‘गच्छन्’ अभियानगुणमातिष्ठन्, ‘तिष्ठन्’ आ-
सनगुणमातिष्ठन् ‘यतः’ यस्मात् ‘विग्रहं कुरुते’ अतः यानासनं
प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः’ इति स्पष्टम् ॥ ११ स० ५३ श्लो० ॥

यानमासनञ्च विग्रहस्य रूपमित्युक्तम्, अधुना द्वैधीभावसंश्रययोः
कथं सन्धेरूपता इत्याह,

असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावः संश्रयः ।

ततो दावपि तौ प्राज्ञैः रूपं सन्धेरुदाहृतम् ॥ इति ।

‘यतः’ ‘असन्धाय’ सन्धिमकृत्वा संश्रयसहितो ‘द्वैधीभावे’ नास्ति’

‘ततो दावपि तौ’ द्वैधीभावः संश्रयश्च, ‘प्राज्ञेः’ ‘सन्धेः’ ‘रूपम्’
‘उदाहृतं’ कथितम् इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५४ श्लो० ॥

केषाञ्चिन्मते द्वैगुण्यमाह,

सन्धयेति च यत् प्रोक्तं तत् सन्धेरूपमिष्यते ।

विगृह्येति च यत् प्रोक्तं विग्रहस्य तदुच्यते ॥ इति ।

‘सन्धाय’ शत्रुणा सह मिलित्वा ‘यत्’ कार्यं ‘प्रोक्तं’ करणीयमिति
कथितं ‘तत् सन्धेः रूपम् इष्यते ।’ ‘विगृह्य’ ‘यत्’ कार्यं कर्तव्यमिति
‘प्रोक्तं’ ‘तत्’ ‘विग्रहस्य’ रूपम् उच्यते इत्यर्थः ॥ ११ स० ५५ श्लो० ॥

तदेवाह,

सन्धिश्च विग्रहश्चैव द्वैगुण्यमिति चत्तते ।

एतौ च संश्रयश्चैव द्वैगुण्यमिति चापरे ॥ इति ।

• द्वैगुण्यवादिनः संश्रयं सन्धेरेव रूपं कथयन्ति, द्वैगुण्यवादिनस्तु
संश्रयं सन्धेः पृथक् कुर्वन्तीति मतद्विविध्यम् ॥ ११ स० ५६ ॥

संश्रयस्य सन्धिरूपत्वे वृहस्पतिमतमाह,

“यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो बलीयसा ।

तत् सन्धिः, संश्रयो ह्यन्य इत्युवाच वृहस्पतिः ॥ इति ।

‘बलीयसा’ बलवता भूपाणिन ‘बाध्यमानः’ पीड्यमानः सन् ‘यस्मात्
अन्यं’ बलवत्तरं संश्रयते ‘तत्’ तस्मात् ‘संश्रयः’ ‘अन्यः’ ‘सन्धिः’
‘वृहस्पतिः’ ‘इति उवाच’ इत्यन्वयः ॥ ११ स० ५७ श्लो० ॥

गुरुमतप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहरन् आह,

न्याय्यो गुणो विग्रह एव सन्ध्या-

ऽऽदयस्तदुत्थाः प्रभवान्ततोऽन्ये ।

अवस्थया भेदमुपागतं सत्

षाड्गुण्यमित्येव गुरोर्मतं नः ॥ इति ।

‘न्याय्यः’ न्यायेन विचार्यमाण एको, ‘विग्रह एव’ ‘गुणः’ । ‘सन्ध्या-
दयः’ ‘अन्ये’ गुणाः तदुत्थाः तत्प्रभवाः, विग्रहानन्तरं व्यपदिश्यन्ते

इत्यर्थः । 'ततः' कारणात् 'प्रभवाः' कथ्यन्ते इति शेषः । 'अवस्थया'
 विगृह्य-यानं विगृह्यासनम्, सन्धाययानं सन्धायसनम्, सम्भूययानं
 सम्भूयासनम्, प्रसङ्गयानं प्रसङ्गासनम्, उपेक्षायानम् उपेक्षासनम्,
 इति यानासनं पञ्चविधम् । द्वैधीभावादिकं सन्धेरूपमेकम् इति
 षड्भिरवस्थाभिर्विग्रहस्य रूपं 'भेदम् उपागतं सत्' 'षाड्गुणम्'
 उच्यते इति शेषः । 'इत्येव' 'नः' अस्माकं 'गुरोः' विष्णुगुप्तस्य 'मतम्'
 इत्यर्थः ॥ ११ स० ५८ श्लो० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसा-
 रिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण यानासनसंश्रयद्वैधीभावतिकल्पो
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ० ॥

एकादशः सर्गः ।

चसल्लिखितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः ।

घाङ्गुणस्यानन्तरं मन्त्राधिकारं दर्शयन् आह—

घाङ्गुण-निश्चितमति-गुह्यं गूढप्रचारवान् ।

मन्त्रयेदिह मन्त्रज्ञो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ॥

इति। घाङ्गुणे पूर्वोक्ते, निश्चिता निसन्दिग्धा मतिर्यस्य सः 'घाङ्गु-
णनिश्चितमतिः' कृतघाङ्गुणतत्त्वविनिर्णय इत्यर्थः । गूढं प्रचरन्ति
ये ते गूढप्रचाराः, स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा अलक्षित-सञ्चारभेदाभिज्ञाः ।
ते विद्यन्ते यस्येति 'गूढप्रचारवान्' । 'मन्त्रज्ञः' घाङ्गुणानां मध्ये
कस्मिन् गुणे स्थितस्य मे वृद्धिरवृद्धिर्वा भवेत्, केनोपायेन मे धन-
धान्य-हस्त्यश्व-बल-खनिज-द्रव्यादीनामुपचया भवेत्, केनोपायेन वा
परस्येतानि उपहन्तुं शक्नोमि, केनोपायेन लब्धविषयस्य परिरक्षण-
मलब्धस्य च लाभो भवेत्, केन च प्रकृतिरञ्जनं स्यात्, इत्यादि-विषयकं
गुप्तभाषणं मन्त्रः । तं जानातीति मन्त्रज्ञः । विजिगीषुः 'मन्त्रज्ञः'
'मन्त्रिभिः' 'सह' 'इह' अलब्धलाभ-लब्धपरिरक्षणादि-विषये 'गुह्यं'
गोपनीयं कार्यं 'मन्त्रयेत्' ॥ १२ स० १ श्लो० ॥

मन्त्रार्थकुशलो राजा सुखं भूतिं समश्नुते ।

विपरीतस्तु विदद्भिः स्वतन्त्रोऽप्यवभूयते ॥

वक्ष्यमाण-पञ्चाङ्गस्य मन्त्रस्य याऽर्थः, वृद्धिरवृद्धिः, तत्सम्पादने कुशलः
'मन्त्रार्थकुशलः राजा' प्रकृतिरञ्जनादिना 'सुखम्' अनायासेन 'भूतिं'
अयं 'समश्नुते' आकम्प्य भुङ्क्ते । 'विपरीतस्तु' मन्त्रार्थाकुशलः 'स्वतन्त्रो-
ऽपि' स्वाधीनोऽपि 'विदद्भिः' पण्डितैः 'अवभूयते' परिभूयते इत्यर्थः ।
अवधूयते इति पाठे तु 'अवधूयते' राज्यात् प्रभंशितो भवति इत्येव-
मर्थः ॥ १२ स० २ श्लो० ॥

दुर्मन्त्रमेनं रिपवो यातुधाना इव क्रतुम् ।

समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥

इति । 'यातुधानाः' राक्षसाः दुःप्रयुक्त-वैदिकमन्त्रं 'क्रतुं' यज्ञम् 'इव' 'रिपवः', दुर्मन्त्रं दुष्टो मन्त्रो यस्य तम् । मन्त्रस्य दुष्टत्वन्तु शास्त्रविरुद्धत्वम् । 'एनं' नृपतिं 'समन्ततो विलुम्पन्ति' । 'तस्मात्' 'मन्त्रपरो भवेत्' यथोक्तमन्त्रपर एव स्यात् इत्यर्थः ॥ १२ स० ३ श्लो० ॥

कीदृग्गुणेन मन्त्रिणा मन्त्राणं कर्तव्यम्, इत्याह—

मन्त्रयेतेह कार्याणि सहाप्तेन विपश्चिता ।

आप्तं मूर्खमनाप्तञ्च पण्डितं वर्जयेदिह ॥

इति । यो हि षड्गुणैर्निरन्तरं व्याप्यते स तस्य आप्त इत्युच्यते । 'इह' मन्त्रविषये 'आप्तेन' 'विपश्चिता' नीतिशास्त्र-पण्डितेन 'सह' 'कार्याणि' 'मन्त्रयेत' । आप्तोऽपि भूत्वा यदि विपश्चित् नीतिशास्त्र-पण्डितो भवति, तेन सह मन्त्रयेत् । एतत् गुणद्वयमेकत्र यस्मिन् न विद्यते, तेन सह न मन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १२ स० ४ श्लो० ॥

मन्त्रश्च शास्त्रोक्तक्रमेणैव कार्य इति दर्शयन् आह—

मार्गं सन्मार्गगतिभिः सिद्ध्ये सिद्धकर्मभिः ।

पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत् ॥

इति । 'सिद्ध्ये' सिद्ध्यर्थं 'सिद्धकर्मभिः' 'सन्मार्गगतिभिः' सन्मार्ग-
जैव गतिर्येषां तः । 'पूर्वैः' राजादिभिर्वृहस्पत्यादिभिश्च 'सद्भिः'
सत्पुरुषैः 'आचरितं' 'शास्त्रीयं' 'मार्गं' 'न परित्यजेत्' मन्त्रविषये
इति शेषः ॥ सिद्ध्ये सिद्धकर्मभिः इत्यत्र मन्त्रेण सिद्धकर्मभिः इति
केचित्, पक्षोक्तं सिद्धकर्मभिः इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
५ श्लो० ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रं विलङ्घयतो दोषं दर्शयन् आह—

उच्छास्त्रपदविन्यासः सहसैवाभिसम्पतन् ।

शत्रु-खड्गमुखयासमगत्वा न निवर्त्तते ॥

इति । शास्त्रेषु यः पदविन्यासः शास्त्रपदविन्यासः । उच्छङ्कितः शास्त्र-

पदविन्यासो येन सः । शास्त्रापदेशं विलङ्घयन् इत्यर्थः । 'सहसैव'
मन्त्रालोचनं विनैव 'अभिसम्पतन्' शत्रूणाम् अभिमुखं गच्छन् 'शत्रु-
खड्गमुखग्रासम्' अगत्वा न निवर्तते' खड्गमुखं धारैव तद्ग्रासम् ।
खड्गधाराग्रासो मरणम् । तत् अप्राप्य न निवर्तते इत्यर्थः । अतो
मन्त्रपूर्वं प्रवर्तितव्यम् इति भावः ॥ अभिसम्पतन् इत्यत्र अभिसम्प-
तेत् इति, शत्रुखड्गमुखग्रासम् इत्यत्र शत्रुखड्गमुखग्रासम् इति च
पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६ श्लो० ॥

मन्त्रशक्तेः प्राधान्यं दर्शयन् आह—

प्रभावात्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।

प्रभावात्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥

इति । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिः । शौर्यममर्षो दाक्ष्यं चातसाह-
शक्तिः । ताभ्यां 'प्रभावात्साहशक्तिभ्यां' 'मन्त्रशक्तिः' एव गरीयसी ।
अत्र तावदतिहासं दर्शयति । 'प्रभावात्साहवान् काव्यः' शुक्रः 'देव-
पुरोधसा' बृहस्पतिना मन्त्रशक्त्या इति वाक्यशेषः । 'जितः' । पुरा
किल देवासुरसंग्रामे मृतानसुरान् शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विधया जीव-
यति, देवा मृता मृता एव । ततश्च शुक्रः अमामान्यप्रभावात्साहसम्पन्नः
समजनि । ततश्च तदभिसन्धानार्थं मन्त्रशक्तिसम्पन्नेन बृहस्पतिना,
स्वसुतः कचः शिष्यत्वेन प्रणिहितः । कचैनं च शुक्रस्य प्रियसुता देव-
यानी वशीकृता । तदेवेत्यं देत्यभिसन्धानभयात् कचो विपन्नः
शुक्राय भक्तितुं प्रदत्तः । अथ शुक्रसुतया देवयान्या प्रार्थितेन तेन का-
व्येन उदरस्थ एव कचो मृतसञ्जीवन्या पुनः सञ्जीवितः । उदरस्थस्यैव
तस्य उपदिष्टा मृतसञ्जीवनी विद्या । व्याजमखासो गुरुणा शुक्रेण,
विदार्यादरं निर्याय त्वं मामनयेव विधया जीवयेति । कचस्तु तथैवाक-
रोत् । अथ गुरुकुलात् प्रतिनिवृत्ते च कचं समरे मृता देवाः पुनः
सञ्जीवन्ति । तदनया च मन्त्रशक्त्या सुरगुरुणा जितः काव्यः इति
पौराणिकी वार्ता ॥ १२ स० ७ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘अशिक्षितनयः’ इति । अशिक्षितो नयो नीतिशास्त्रं येन स तथोक्ता मन्त्रशक्तिरहित इत्यर्थः । ‘सिंहः’ ‘केवलं बलात्’ सामर्थ्यात्, केवलोत्साहशक्त्या इत्यर्थः । ‘इभं’ ‘हन्ति’ । ‘मतिमान्’ ‘धीरो नरः’ मन्त्रशक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘तम्’ इभं ‘तेषां’ सिंहानां ‘शतानि च’ अनेकानि च ‘जयेत्’ कूटकपटादिभिः स्ववशे स्थापयेन्मारयेद्वा इत्यर्थः । अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीभम् इत्यत्र अशिक्षितनयः सिंहो हन्तीमम् इति मु० पाठस्तु न सुसङ्गतः ॥ १२ स० ८ श्लो० ॥ ३० ॥

मन्त्रशक्तेः सामर्थ्यमभिधातुमाह—‘पश्यद्भिः’ इति । ‘दूरतः’ देश-व्यवधानात् कालव्यवधानाद्वा । ‘अपायान्’ विनिपातान् ‘पश्यद्भिः’ प्रमाणबलात् प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । ‘सूपायप्रतिपत्तिभिः’ शोभनसामा-द्युपायैः प्रतिपत्तिर्ज्ञानाज्ञानपूर्विका फलप्राप्तयेषां ते तैः । ‘विद्वद्भिः चिन्तिताः’ सुपर्यालोचिताः ‘क्रियाः’ मन्त्राधिकारोक्ता इति शेषः । ‘फलायैव’ ‘भवन्ति’ निश्चयेन फलन्तीत्यर्थः ॥ १२ स० ९ श्लो० ॥ ३१ ॥

क्रियाचिन्तनमेव दर्शयन् आह—‘उपायपूर्वम्’ इति । ‘उपायपूर्वम्’ सामाद्युपायपूर्वम् ऋष्यम् इच्छेत् । यानमात्रसाध्ये लाभे ‘कालं’ ‘या-त्रानुरूपं’ समयं ‘वीक्ष्य’ निर्णय्य ‘समृत्पतेत्’ यायात् । कस्मादित्याह, ‘विक्रमैकरसज्ञता’ ‘पश्चात्तापाय भवति’ विक्रमः परमोत्साहः शौर्या-तिशयश्च एको रसः तमेव जानातीति तस्य धर्मः । मन्त्रशक्तिरसा-ज्ञानात् देशकालादीनिरपेक्षस्य विपत्तिमूले व्यवसाये विक्रमैकरस-ज्ञता पश्चात्तापाय भवति इत्यर्थः । देशकालबलादिसापेक्षे व्यवसाये तु विक्रमोऽपि मन्त्रसहायतया फलतीति भावः ॥ पश्चात्तापाय भवति इत्यत्र पश्चात्तापाय निर्दिष्टा इति मु० पाठः ॥ १२ स० १० श्लो० ॥ ३२ ॥

मन्त्रसापेक्षतां दर्शयति, ‘शक्याशक्यपरिच्छेदम्’ इति । आदावेव ‘प्रसन्नया’ विशुद्धया अतिनिर्मलयेति यावत् । ‘बुद्ध्या’ शक्यमिदम्

अशक्यं वेति परिच्छेदं 'कुर्यात्' । 'दन्तिनो' दन्ताभ्यां 'शैलताडनं'
दन्तभङ्गायैव भवति इत्यर्थः ॥ १२ स० ११ श्लो० ॥ ३३ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह—

अशकारम्भवृत्तीनां कुतः क्षोषादृते फलम् ।

आकाशमाखादयतः कुतो हि कबलयहः ॥

इति । आरभ्यते योऽसौ आरम्भः कार्यम् । अशक्ये असाध्ये आरम्भे
वृत्तिर्व्यवसायः प्रवर्त्तनं वा येषाम् ते तेषाम् 'अशकारम्भ-वृत्तीनाम्' ।
'क्षोषादृते' क्षोषं विना नान्यत् फलं दृश्यते । तद् यथा—'आकाशम्
आखादयतः' आकाशाखादम् अनुभवामीति यः कबलयहम् आका-
शस्य करोति, तस्य 'कबलयहः' 'कुतः?' आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । एव-
मशकारम्भिणोऽपि कुतः फलमिति भावः । 'आकाशमाखादयतः
कुतो हि कबलयहः' इत्यस्य विनिमयेन म० पुस्तके 'भवन्ति परिता-
पिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः' इत्येवं पाठो दृश्यते । एतच्चरणद्वयन्तु
सार्द्धश्लोकानन्तरं लभ्यम् । १२ स० ११ श्लो० ॥ ३४ ॥

अत्र कतिपयश्लोका मुद्रितपुस्तकानुसारेणान्नाभिः क्रमविपर्ययमा-
पाद्य व्याख्याताः । श्लोकाङ्गस्तु यथाक्रममेव रक्षितः । इहापि पश्चात्
प्रथमं व्याख्यास्यमानं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥

अशकारम्भो न केवलं विफलतामापद्यते अपि तु आत्मविनाशा-
यापि भवतीति दर्शयन्नाह—

नाग्निं पतङ्गवद् गच्छेत् स्पृश्यमेव हि संस्पृशत् ।

किमन्यत स्यादृते दाहात् पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥

इति । यो हि पतङ्गो दीपमिदं दर्शनसुखी स्पर्शसुखमप्यनुभवामीति बुद्ध्या
अग्निं गच्छेत् स तत्क्षणात् दग्धदेहः पञ्चत्वमापद्यते, तदन्न
भवेत् । विजिगीषुपक्षे अग्निशब्देन बलवत्तरो भूपतिर्निरूप्यते । अवि-
विच्छेत्वात्मनो बलवत्तरं भूपतिम् आत्मविनाशाय नाभिगच्छेदिति तात्-
पर्यम् । पूर्वमेवापरिच्छिद्य 'अग्निमृच्छतः' गच्छतः 'पतङ्गस्य' 'दाहा-

दृते' 'किमन्यत्' फलं 'स्यात्?' मन्तरहितस्यापि तथेति भावः ॥
१२ स० २२ श्लो० ॥

एतदेव द्रष्टव्यम्—

मोहात् प्रकुर्वन्तश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।

भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥

इति । 'मोहात्' मन्त्राज्ञानात् 'दुःखलभ्येषु' दुर्लभेषु 'वस्तुषु' 'चेष्टाम्' उद्योगं 'प्रकुर्वन्तः' 'कर्मविपत्तयः' अशुभफलानि 'व्यक्तं' निश्चयमेव 'परितापिन्यः' पश्चात्तापविधायिन्यो 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १२ स० २३ श्लो० ॥

सुसंस्मृतमन्त्रफलं दर्शयन्नाह 'बुद्ध्या बोध्यानुगतया' इति । 'बोध्या-
नुगतया बुद्ध्या' ज्ञेयानुयायिना ज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानं साधनं ज्ञेयं सा-
ध्यम् । साधनं साध्यानुरूपं यदा भवति, तदावश्यम्भाविनी सिद्धि-
रिति भावः । तथा चाक्तम् "प्रत्यक्षादिप्रमाणात्रय-निर्णीतायां फल-
सिद्धौ यथासाध्यं साधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीतिरन्यथा त्वनी-
तिः ।" एवं बुद्धिर्यदा बोध्यानुगता भवति तदा, 'सुविशुद्धपदन्यासः'
सुविशुद्धोऽन्तरायरहितः पदन्यासो यस्य सः, 'उन्नतं' 'पर्वताग्रमिव'
'सम्पदो' लक्ष्म्याः 'पदं' परीयात् प्राप्नुयात् ॥ बोध्यानुगतया इत्यत्र
बोध्यानुगतया इति, पर्वताग्रमिवोन्नतम् इत्यत्र पर्वताग्रमिवोदितम्
इति मु० पाठः ॥ १२ स० २४ श्लो० ॥ ३५ ॥

कस्मान्मन्त्रे महान् यत्न इत्याह 'दुरारोहम्' इति । दुःखेन महता
श्लेष्टेन आरुह्यते इति 'दुरारोहं' 'सर्वलोकैर्नमस्कृतं' महेन्द्रसमानम्
अप्राप्यत्वमिदित्यर्थः । 'राज्ञां पदं' राजत्वं 'सत्येनापि अपचारेण'
मन्त्रभेदादिकेन ब्रह्मण्यमिव सर्वलोकनमस्कृतमपि सन्ध्यावन्दनवच्चन-
मात्रेणापि 'दृश्यति' सदोषं भवतीत्यर्थः ॥ सत्येनापीत्यत्र सत्येनापीति
मु० पाठः ॥ १२ स० २५ श्लो० ॥ ३६ ॥

शास्त्रोक्तमन्त्रफलं दर्शयन् आह, 'प्रारब्धानि' इति । 'यथाशास्त्रं'

नीतिशास्त्रानतिक्रमेण 'प्रारब्धानि' अनुष्ठितानि 'कार्याणि' पृथ्वी-
लाभपालनादीनि । 'आसनबुद्धिभिः' सुपरिज्ञात-पञ्चविधासनैः ।
विस्पष्टमन्यत् । प्रारब्धानीत्यत्र आरब्धानीति केचित् ॥ १२ स०
२६ श्लो० ॥ ३७ ॥

यथानीति समारब्धं कार्यं विफलमपि न परितोषयति, इत्याह—
'सम्यगारभ्यमाणम्' इति । सुगमम् ॥ १२ स० २७ श्लो० ॥ ३८ ॥

यथाशास्त्रमनुष्ठितं कार्यं यदि दैवप्रतिबन्धेन विफलतामेति, तदा
नानुष्ठाता दोषभागित्याह—

यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।

पुमांस्तत्रानुपालभ्या दैवान्तरित-पौरुषः ॥

इति । सुस्पष्टम् । एतीत्यत्र एतत् इति, पुमांस्तत्र इत्यत्र पुमांस्तत्र
इति सु० पाठः ॥ १२ स० १२ श्लो० ॥ ३९ ॥

यथा कुक्ष्येऽपि क्षेत्रे दैवानुकूल्यमन्तरेण फलं नेत्पद्यते, तथा दैव-
पुरुषकारयोरानुकूल्यं विना न फलसिद्धिरित्याह 'द्वयम्' इति । एष
श्लोकोऽस्माभिरपि नासादितः । परन्तु अयं "यथा ह्येकेन चक्रेण न
रथस्य गतिर्भवेत् । तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥" इति
श्लोकेन समानार्थकः ॥ १२ स० १३ श्लो० ॥

द्वयमिति पूर्वोक्तश्लोकेन यद्यपि दैवपुरुषकारयोरानुकूल्ये फलसि-
द्धिरुक्ता, तथापि पुरुषकार एवावलम्बनीय इति दर्शयन् आह 'प्रय-
त्नान्तावदाख्येय' इति । फलसिद्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । 'दैवसमाश्रितं'
प्रतिकूलदैवायत्तमित्यर्थः । 'शेषं' कार्यम् 'अपर्वभङ्गनिपुणम्'
पर्वभङ्गे ग्रथिच्छेदे न निपुणम् न फलोपधायकमिति तात्पर्यम् ।
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बद्धसाधनता" इति
भावः ॥ अपर्वभङ्गनिपुणम् इत्यत्र अपर्वण्येव निपुणम् इति क्वचित्
पाठः ॥ १२ स० १४ श्लो० ॥ ४० ॥

मन्वतत्त्वमभिधातुमाह—'आत्मानश्च परश्चैव वीक्ष्य' इति । 'धीरः'

धैर्यसम्पन्नो विजिगीषुः । 'आत्मानञ्च परञ्चैव वीक्ष्य' आत्मानं शक्तित्रये-
णोपचितं देशकालबलम् अनुकूल-शकुन-निमित्त-ग्रहादिक-सूचित-
विजयञ्च वीक्ष्य निर्णीय, परस्य तद्विपरीतं निरूप्य 'उत्पतेत्' यात्रां
कुर्यात् । 'यत् आत्मपरवेदनम्' मन्त्रे यत् स्वपरबलाबलज्ञानम् 'एत-
देव हि विज्ञानम्' मन्त्रतत्त्वम् ॥ वीक्ष्य इत्यत्र ज्ञात्वेति मु० पाठः ॥

१२ स० १५ श्लो० ॥ ४१ ॥

निधिज्ञानुष्ठानमभिधातुमाह—'निष्फलम्' इति । 'मतिमान्' नी-
तिज्ञः । 'सन्दिग्धफलम्' अनिश्चितफलकम् । महावैरम् अनुबध्ना-
ति यत् तत् 'महावैरानुबन्धि' । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० १६ श्लो०
॥ ४२ ॥

कीदृक् कर्म कर्तव्यमित्याह 'तदा' इति । 'तदा' तत्कालं 'शुचि'
विशुद्धम् । 'आयतिसंशुद्धं' विशुद्धोत्तरकालम् । 'शुद्धक्रमागतं' शुद्धेन
निर्दोषेण क्रमेण मार्गेण आगतम् । 'हितानुबन्धि' उभयलोकहितम्
अनुबध्नाति यत् तत् 'कर्म' सद्भिः सदा प्रशस्यते ॥ शुद्धक्रमागतम्
इत्यत्र शुद्धं क्रमागतम् इति केचित् ॥ १२ स० १७ श्लो० ॥ ४३ ॥

एतदेव समर्थयन् आह—'हितानुबन्धि' इति । 'तदा' तत्का-
लम् 'अकटुकोऽपि' सौख्यरहितोऽपि । शोधं स्पष्टम् ॥ १२ स० १८
श्लो० ॥ ४४ ॥

सर्वत्र नीतिशास्त्रानुसारेण देशकालादेरनुकूलतां विविच्य कार्या-
रम्भः प्रशंसनीयः, क्वचित्तु सिंहवृत्तितापि प्रशस्यते, इत्याह 'बुद्धौवाप-
क्रमः' इति । "फलनिष्पत्तये" फलसिद्ध्यर्थं 'सदा' 'बुद्धौव' ज्ञेयानुग-
तेन ज्ञानेनैवेत्यर्थः । 'उपक्रमः' प्रारम्भः 'श्रेयान्' श्रेयस्करः । कल्याण-
मित्रस्य' कल्याणं मित्रं यस्य, सर्वतः कुशलिन इति यावत् । 'क्वचित्'
कदाचित् समयानुसारेणेत्यर्थः । 'सिंहवृत्तिता' आयामवृत्तिता,
आयामयुद्धेनोपक्रमोऽपीति यावत् । 'शस्यते' फलोपधायिका भवति ॥
क्वचित् कल्याणमित्रस्य इत्यत्र क्वचित् कल्याणमित्येतत् इति, सिंह-

वृत्तिता इत्यत्र सिंहवृत्तिना इति च केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
१८ श्लो० ॥ ४५ ॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः” इत्याह ‘सहसोत्प्लव्य’
इति । ‘सहसा उत्प्लव्य’ देशकालनिरपेक्षया सहसा आक्रम्य
‘दुष्टेभ्यः’ दुरात्मभ्यः सम्पदां धनधान्यादीनां श्रेयसां वा अर्जनम् उपा-
र्जनं ‘दुष्करं’ दुःसाध्यम् । ‘उपायेन’ शास्त्रोक्तेनोपदेशेन ‘मत्त-
दन्तिनां’ मत्तहस्तिनां ‘मूर्द्धि’ ‘पदं’ ‘न्यस्यते’ न पुनः सहसोत्प्लव्य मत्त-
दन्तिनो मूर्द्धि पदन्यासं कर्तुं शक्यते । उपायाश्च मन्त्रेण निर्णीयन्ते
इति भावः ॥ मत्तदन्तिनाम् इत्यत्र मत्तहस्तिनाम् इति मु० पाठः ।

सहसोत्प्लव्य दुष्टेभ्यो यातयेभ्यः सहस्रशः ।

तद्वशाद्दुष्करं कर्तुमनशक्यं यदर्जनम् ॥

इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० २० श्लो० ॥ ४६ ॥

तदेव समर्थयन् आह—‘न किञ्चित्’ इति । ‘इह’ लोके
‘विपश्चितां पण्डितानां’ ‘क्वचित्’ देशे कालेऽपि वा ‘किञ्चित्’ किमपि
सुदर्शभमपीति यावत् । ‘वक्तु’ ‘असाध्यं’ ‘न’ ‘अस्ति’ । ‘अयः’
लोहकनकादि ‘अभयम्’ अपि ‘उपायेन’ तापादिकर्मणा यन्त्र-
पाकादिना वा ‘द्रवताम्’ द्रवद्रव्यत्वम् ‘उपनीयते’ । मन्त्रेणैवति भावः ॥
१२ स० २० श्लो० ॥ ४७ ॥

तदेव द्रवयति—‘वाह्यमानम्’ इति । स्कन्धेन ‘वाह्यमानम्’ अयः-
खण्डम् लोहप्रकलं ‘नैवापि’ ‘स्कन्धं’ ‘कृन्तति’ अगवपि किञ्चिन्तीत्यर्थः ।
उपायरहितत्वादिति तात्पर्यम् । ‘अन्यमपि’ ‘तत्’ लोहप्रकलं
‘धारावत्’ कृतधारं सत् शस्त्रस्थितं तीक्ष्णमित्यर्थः । ‘ईप्सितसिद्धये’
शत्रुस्कन्धच्छेदनादिरूपाभीष्टसाधनाय ‘भवेत्’ ॥ भवेत् इत्यत्र भव-
तीति मु० पाठः ॥ १२ स० २६ श्लो० ॥ ४८ ॥

उपायेन असाध्यसाधनमपि भवति, इति दृष्टान्तेन समर्थयन्
आह—‘लोकप्रसिद्धम्’ इति । ‘वारि’ जलं ‘वज्रे’ अग्नेः ‘नियामकम्’

उपशमकारकम् 'एतत्' 'लोकप्रसिद्धमेव' । तद्वारि 'उपायोपगृह्यो-
तेन तेनैव' वज्जिनैव 'परिशोध्यते' परिशोषम् अपापाद्यते । स्यात्यादि-
संस्थितं वज्जुपशमकारणं सलिलमधःप्रज्वलितेन तेनैव वज्जिना परि-
शोध्यते इति मन्वानुमतेऽपायानाम् असाध्यं किमपि नास्तीति भावः ॥

१२ स० ३० श्लो० ॥ ४६ ॥

अद्वितमपि मन्त्रबलेन हृताय कल्प्यते इति दृष्टान्तेन समर्थय-
माह—

“विषं सुविषमाहारं केवलं मारणात्मकम् ।

तदेव द्रव्यसंयोगात् औषधाय प्रकल्प्यते ॥”

इति । 'विषं' 'सुविषमाहारं' सुविषम आहारो यस्य तत्,
भोक्तुमशक्यं भुक्ते च महानिष्टकरमित्यर्थः । 'केवलं मारणात्मकं'
यत्पाने मृत्युव्यतिरिक्तमन्यत् फलं नास्तीत्यर्थः । 'तदेव' विषमेव
'द्रव्यसंयोगात्' मन्त्रबलेनेत्यर्थः । 'औषधाय प्रकल्प्यते' पीडापशम-
कारणं हितकरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ एष श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥
१२ स० ३१ श्लो० ॥

मन्त्रिकर्माभिधातुमाह—'अविज्ञातस्य' इति । 'अविज्ञातस्य'
अपरिज्ञातस्य देशकालव्यवहितस्येति यावत् । 'विज्ञानं' दर्शनम् ।
ज्ञानचक्षुषेति शेषः । 'विज्ञातस्य च निश्चयः' राज्ञां मन्त्रिमत्संवा-
दात् विज्ञातस्य विनिर्ययो भवतीति भावः । 'अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेद-
नम्' एतत् किमेवं? अथवा किमेवं भविष्यति? इति द्वैधस्य संशय-
च्छेद इत्यर्थः । 'शेषदर्शनम्' एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरित्यर्थः । एत-
च्चतुष्टयं मन्त्रिकर्म इति वाक्यशेषः । तथा च कौटिल्यः “अनुपलब्धस्य
ज्ञानम्, उपलब्धस्य निश्चयो वा अवधानम्, अर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनम्,
एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतदिति विद्वद्भिश्चतु-
र्भिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रयेत्” इति ॥ १२ स० ३२ श्लो० ॥ ५० ॥

“ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ।” इत्याह

‘विदुषाम्’ इति । ‘विदुषां’ नीतिशास्त्रविशारदानां ‘शासन’ शास्त्रा-
नुसारिण्युपदेशे ‘तिष्ठन्’ ‘कच्चन्’ हीनकुलोत्पन्नं निर्धनं मूर्खमपि
‘न अवमन्येत’ । ‘सुभाषितजिघृक्षया’ । गुणवद्वाक्यग्रहणार्थम् । हंसः
क्षीरमिवाम्भस इति भावः । ‘सर्वस्य च उक्तं’ वचनं ‘शृणुयात्’ ।
सर्वस्य चोक्तम् इत्यत्र सर्वस्य चापीति केचित् पठन्ति ॥ १२ स०
३३ श्लो० ॥ ५१ ॥ .

अतः परं श्लोकद्वयं मुद्रितपुस्तके प्राचीनटीकायाश्च न दृश्यते ॥

विजिगीषोः कार्यमाह—

“अलब्धानान्तु यो लाभः लब्धानां परिरक्षणम् ।

इयत्थो विजिगीषूणां वीर्यव्यायामभूमयः ॥”

इति । अलब्धानां लाभः लब्धानां परिरक्षणञ्च एतद्वयमेव विजिगीषूणां
वीर्यव्यायामयोः स्थानम् इति भावः । प्रथमचरणद्वये अलभ्यमानो
लब्धाथं ग्रसनस्तस्य वेक्षणम् । एवमपि पाठो दृश्यते ॥ १२ स० ३४ श्लो० ॥

परान् विजेतुमशक्तस्य औश्वर्थं विडम्बनामात्रमित्याह ।

“शोभा हि कृतकृत्यस्य राज्ञो भोगा विभूतयः ।

अप्राप्तविजिगीषस्य ता एव हि विडम्बनाः ॥”

‘कृतकृत्यस्य’ समाप्त-विजिगीषस्य ‘राज्ञो’ ‘भोगा विभूतयः’ च ‘शोभा’
शोभामात्रम् । ‘अप्राप्तविजिगीषस्य’ विजिगीषाविरहितस्य अस-
माप्तविजिगीषस्य वा ‘ता एव’ भोगा विभूतयश्चैव ‘विडम्बनाः’ वृथे-
वेत्यर्थः । १२ स० ३५ श्लो० ॥

मन्त्रिवचनातिक्रमो दोषावह, इति दर्शयन्नाह—‘मदोद्धतः’ इति ।
‘मदोद्धतः’ अहमेव सर्वं जानामीति ज्ञानमदेन उद्धतः । ‘क्रियामूढः’
कर्त्तव्यतामूढो ‘यो’ ‘मन्त्रिणम्’ ‘अतिक्रामति’ तदपदिष्टस्याकरणात्
‘वृथामन्त्रं’ मन्त्राभासविप्रलब्धं ‘तं’ भूपतिं ‘विद्धिषः’ शत्रवः ‘अचि-
रात्’ अनतिदीर्घकालेनैव ‘अतिक्रामन्ति’ अतीत्य अतिसन्धाय तद्राज्य-
माक्रम्य शृङ्खलीत्यर्थः ॥ १२ स० ३६ श्लो० ॥ ५२ ॥

मन्त्रभेदनिवारणार्थमाह—‘संरक्षेत्’ इति । ‘मन्त्रवोजं’ मन्त्रः वीजम् इव तत् संरक्षेत् । यथान्येषामपरिज्ञायमानं फलजनकं भवति, तथा कुर्यादिति भावः । ‘हि’ यतः ‘मह्यभुजां’ राज्ञां ‘तत्’ मन्त्रवीजमेव ‘वीजम्’ । तस्मात् सुरक्षिता मह्यभुजो भवन्तीति भावः । ‘यस्मिन्’ मन्त्रवीजे भिन्न ‘ध्रुवं’ निश्चयं ‘भेदः’ राज्ञ एव विनाश इत्यर्थः । यस्मिन् ‘गुप्ते’ सुसंरक्षिते ‘अनुत्तमा’ ‘गुप्तिः’ भवेदिति शेषः ॥ यस्मिन् इत्यत्र तस्मिन् इति पाठान्तरम् ॥ १२ स० ३७ श्लो० ॥ ५३ ॥

मन्त्रगुप्तिमेव दर्शयन्नाह—‘सिंहवत्’ इति । सिंहो हि संकुपितः सर्वावयवाबद्धक्रमः परैरलक्षितचेष्टो मार्जारवदकस्माद् यस्य ते इत्येवं ‘सिंहवत्’ चेष्टमानस्य ‘विपश्चितः’ नीतिपण्डितस्य विजिगीषोः ‘काले’ चेष्टानुकूले समये ‘कर्म’ अनुष्ठानम् ‘अस्य’ ‘सकुल्याः’ बन्धवः ‘क्रियमाणां’ ‘परे तु’ ‘कृतं’ निष्पन्नं ‘विदुः’ जानीयुः ॥ अनुष्ठानात् पूर्वं न कोऽपि किमपि ज्ञातुं शक्नोतीति भावः ॥ १२ स० ३८ श्लो० ॥ ५४ ॥

गुणवन्मन्त्रमभिधातुमाह—‘अपश्चात्तापकृत्’ इति । ‘अपश्चात्तापकृत्’ यो हि मन्त्र उत्तरकालं नानुतापं जनयति । ‘सम्यक् अनुबन्धि-फलप्रदः’ अनुबन्धाः फलान्तराणि विद्यन्ते यस्य मुख्यफलस्य तत् न्यनुबन्धि । अनुबन्धिफलं प्रददातीति । ‘अनुरक्तिफलप्रदः’ इति मु० पाठे तु प्रकृतिरङ्गनरूपफलदायकः इत्यर्थः । ‘अदीर्घकालः’ यो हि न सुदीर्घकालव्यापी । ‘अभोष्टः’ भेदाभावाद् वाञ्छितः । ‘प्रशस्यः’ उभयलोकाविराधात् प्रशंसनीयः । ‘मन्त्र इष्यते’ सद्भिरिति शेषः ॥ १२ स० ३९ श्लो० ॥ ५५ ॥

मन्त्राङ्गान्याह—‘सहायाः’ इति । ‘सहायाः’ पुरुषद्रव्यसम्पदाख्य-समुद्भवं प्रथममङ्गम् । ‘साधनोपायाः’ कर्मणां साधने ये उपायाः, कर्मणामारम्भोपायाख्यं द्वितीयमङ्गम् । ‘विभागो दशकालयोः’ अस्मिन् देशे अस्मिन् काले अनुष्ठितं कर्म सिध्यतीति देशकालावभागस्तृतीय-

मङ्गम् । 'विपत्तेश्च प्रतीकारः' विपत्तेर्विघ्नानां प्रतीकारः, विनिपात-
प्रतीकार इति यावत् । अथञ्च चतुर्थमङ्गम् । 'सिद्धिः' फलसिद्धिः पञ्च-
ममङ्गम् । 'मन्त्रः' एवं 'पञ्चाङ्ग इष्यते' इत्यर्थः ॥ तथाच कौटिल्यः
"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः" इति । सिद्धिः पञ्चाङ्ग
इष्यते इत्यत्र मन्त्रः पञ्चाङ्ग उच्यते इति मु० पाठः ॥ १२ स०
४० श्लो० ॥ ५६ ॥

मन्त्रकर्तव्यमाह—'अनुतिष्ठेत्' इति । 'समारब्धं' यदारब्धं दुःसा-
ध्यादिकं कर्म तत् 'अनुतिष्ठेत्' यथा सुसमाप्तिं गच्छति तथा भूयो-
भूयः प्रेरयेत् । 'अनारब्धं' प्रयोजयेत्' यथा प्रारभ्यते तथा कुर्यात् ।
'अनुष्ठितञ्च' निष्पन्नञ्च कर्म 'सदृश्या' शोभनवृत्तिकरणेन 'विशेषेण'
यथा स्थायि भवति तथा 'उपपादयेत्' निष्पादयेत् । तथाच कौटिल्यः,
"अकृतारम्भम्, आरब्धानुष्ठानम्, अनुष्ठितविशेषम्, नियोगसम्पदा
च कर्मणां कुर्युः" मन्त्रिण इत्यनुवर्तते ॥ अनुष्ठितञ्च सदृश्या
इत्यत्र अनुष्ठितञ्च सदृश्या इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ४१
श्लो० ॥ ५७ ॥

मन्त्रप्रयोगमाह—'प्रचारयेत्' इति । मन्त्रिद्वतगृहपुरुषाश्च भवन्ति
मन्त्रिणः । मन्त्रो मन्त्रिद्वतगृहेषु पुरुषेषु यथायथं समर्प्यते इति । तान्
त्रिविधानपि 'मन्त्रविदः' यथासम्भवम् 'अनेकधा' 'कार्यद्वारेषु' पृथ्वी-
पालनादि कार्यम् आयाति यैः द्वारैः तेषु शत्रुमित्रमध्यमादासीनरूपेषु
इत्यर्थः । 'प्रचारयेत्' प्रणिदध्यात् । 'तत्र' 'चेतसां साम्यं' मन्त्रिद्वत-
गृहपुरुषाणाम् एकमन्त्रं 'साधु' सुसंस्मृतं यथा भवति तथा 'तेन
कार्यद्वारेण' यानादिगुणमनुतिष्ठन् 'समृत्येते' आक्रामेत् इत्यर्थः ॥
साधु इत्यत्र शीघ्रमिति मु० पाठः । १२ स० ४२ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदेव द्रष्टव्यं 'यत्र मन्त्रिमनःसाम्यम्' इति । यस्मिन् चिकी-
र्षिते 'मन्त्रिमनःसाम्यम्' 'यत्र चेतो न शङ्कते' कर्तुः शरीराद्यपि

निमित्तानि शुभाशुभान्यदयन्ति । मनःशङ्कायां कार्यसिद्धिस्तु संश-
यितेति मनसि शङ्कारहिते कार्यं विधेयमिति भावः । 'यच्च' 'चिकी-
र्षितं' कर्तुमीप्सितं 'सन्तो न निन्दन्ति' 'तत् परोयात्' गच्छेत्,
कर्तुमिति शेषः ॥ १२ स० ४३ श्लो० ॥ ५६ ॥

सचिवादिभिर्निर्णीतेष्वपि मन्त्रेषु व्यभिचारः सम्भवतीति सर्वथा
न विश्वसनीयं विजिगीषुणेति दर्शयन् आह—'धृतेऽपि' इति । 'मन्त्र-
ज्ञैः' मन्त्राधिकृतैः 'धृतेऽपि' निर्णीय व्यवधारितेऽपि 'मन्त्रे' विजिगीषुः
'स्वयं भूयो विचारयेत्' 'यथा स्वार्थं न पीडयेत्' यथा विजिगीषोः
स्वार्थहानिर्न भवेत् 'मन्त्रज्ञो' विजिगीषुः 'तथा वर्त्तते' दीर्घकालं
व्याप्य विग्रहादौ स्वार्थपीडा भवतीति तत्र सावधानेन विजयिना
भवितव्यम् इति भावः । 'मन्त्रज्ञः' इत्यत्र तत्त्वज्ञः इति मु० पाठः ।
१२ स० ४४ श्लो० ॥ ६० ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह—'मन्त्रिण' इति । स्वार्थ एव तात्पर्यं कारणं
तस्मात् । स्वार्थसिद्ध्यर्थं मन्त्रिणो दीर्घकालव्यापिनं विग्रहमभिलषन्ति
इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ स० ४५ श्लो० ॥ ६१ ॥

मन्त्रिर्निर्णीतकार्यस्य सिद्धिलक्षणान्नाह—'मनःप्रसादः' इति ।
'मनःप्रसादः' चित्तस्य प्रसन्नता, कलुषताराहित्यमिति यावद् ।
'अद्धा च' कार्यसिद्धावत्यायहः । 'तथा करणपाटवं' करणानाम्
इन्द्रियाणाम् एकादृशानामपि पटुता । 'सहायोत्थानसम्पत् च' सहा-
येन सह उत्थानसम्पत् च । एतत् सर्वं 'कर्मणां सिद्धिलक्षणम्'
एभिर्लिङ्गैः सिद्धिरवश्यम्भाविनीति लक्ष्यते इति ॥ सहायोत्थानस-
म्पच्च इत्यत्र सत्त्वायोत्थानसम्पच्च इति मु० पाठः ॥ १२ स० ४६
श्लो० ॥ ६२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—'लघूत्थानानि' इति । 'लघूत्थानानि' लघु अ-
विलम्बितम् उत्थानं येषां तानि । 'अविघ्नानि' विघ्नरहितानि । 'सम्भ-
वत्साधनानि च' सम्भवन्ति साधनानि सम्पदाम् उत्पत्तिनिमित्तानि

च । एतानि 'कारणान्यव' 'पुरः' अग्रतोभाविनी 'सिद्धिं' 'कथयन्ति
अञ्जयन्ति ॥ १२ स० ४७ श्लो० ॥ ६३ ॥

मन्त्रस्तावत् प्रयत्नतो रक्षणीय इत्याह—

“आवर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नवान् ।

अप्रयत्नधृतो मन्त्रः प्रचलन्नप्रिवद्देहेत् ॥”

इति । 'मन्त्रं' 'मुहुः' वारंवारम् 'आवर्त्तयेत्' आलोचयेत् । 'प्रयत्नवान्'
यत्नमाध्यायेत्यर्थः । 'धारयेच्च' संरक्षेच्च । 'अप्रयत्नधृतः' प्रयत्ननासंरक्षितः,
'मन्त्रः' 'प्रचलन्' श्रुतिपरम्परया लोकेषु प्रकाशयतामागच्छन् समुद्र-
तरङ्गेषु तैलविन्दुवत् सर्वत्र विसर्पन् इति यावत् । 'अप्रिवत्' अग्न्या-
धारगृहात् गृहान्तरमासाद्य क्रमशः समस्तनगरदाहकारी वह्निरिव
'देहेत्' मन्त्राधारं विजिगीषुं मन्त्रिणमखिलं प्रहतिमण्डलञ्च इति
शेषः ॥ तथाच कौटिल्यः “मन्त्रभेदाद्ययोगक्षेमावक्षो राजस्तथा
युक्तपुरुषाणाञ्च” इति ॥

“नावर्त्तयेन्मुहुर्मन्त्रं संरक्षेत् तत् परित्यजन् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति म० पाठस्तु न सङ्गच्छते ॥ १२ स० ४८ श्लो० ॥ ६४ ॥

उदेव प्रकारान्तरेण कथयति—

“अप्राप्तसन्ततिर्मन्त्रः संरक्ष्येत परम्परम् ।

अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्पराम् ॥”

इति । 'अप्राप्तसन्ततिः' अप्राप्ता सन्ततिर्लोकेषु विस्तारो येन सः । 'मन्त्रः'
'परम्पर' 'संरक्ष्येत' विजिगीषुणा मन्त्रिणा गृहपुरुषादिना चेति शेषः ।
'हि' यतः 'आप्तपरम्परा' आप्ताः मित्रप्रभृतयः, तेषामप्याप्ता भवन्ति,
तेषामपि, एवमाप्तपरम्परा भवति । 'अरक्ष्यमाणं मन्त्रं' भिनत्ति ।
तथाच कौटिल्यः “मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति, सषा मन्त्रिपर-
म्परा मन्त्रं भिनत्ति” इति ॥ आकाङ्क्षं मुद्रितपुस्तके परित्यक्तः ॥
१२ स० ४९ श्लो० ॥

मन्त्रप्रकाशहारमाह 'मदः प्रमादः' इति । 'मदः' मद्योपयोगजः, तत्परवशो विस्मृत्य मन्त्रभेदं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तं दर्पणकृता—

“सम्भोहानन्दसम्भेदो मद्यो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मद्यो हसति गायति ।

अधमप्रकृतिश्चापि परधं वक्ति रोदिति ॥”

इति । 'प्रमादः' कार्यान्तराशक्तिः । 'कोपः' क्रोधोऽपि प्रवृद्धो मन्त्ररक्षा-
विस्मरणात् भेदक इत्यर्थः । 'सुप्तप्रलपितानि च' "प्रच्छन्नकामिन्यः" तिरो-
हितकामिन्यो वशीकृतभर्तृका इत्यर्थः । अथवा प्रच्छन्नं याः कामयन्ते
ताः 'प्रच्छन्नकामिन्यः' वारनार्यः । तथा 'अवमताः' न किमपि जान-
न्तीति अवज्ञाताः शुकसारिकाबाल-व्याधिप्रपीडितादयः । तथाच
कौटिल्यः “अयते हि शुकसारिकादिभिर्भिन्नो मन्त्रः पशुभिरन्येष्व-
तिथ्यङ्गयोनिभिरवमतैः” इति । कोपश्च इत्यत्र कामश्च इति, कामि-
न्योऽवमता इत्यत्र कामिन्यश्च मता इति मु० पाठः ॥ १९ स० ५०
श्लो० ॥ ६५ ॥

मन्त्रप्रदेशमभिधातुमाह—'निस्तम्भे' इति । 'निस्तम्भे' स्तम्भरहित-
स्थाने 'निर्गवाक्षे' वातायनरहिते । वातायनेन हि शब्दानां वह्नि-
र्मिसरणात् । 'निर्भिन्नान्तरसंश्रये' निर्भिन्नः अन्तरसंश्रयो यत्र
तस्मिन् । प्रच्छन्नश्रोतृणां यत्र संश्रयो नान्ति । 'प्रासादाये' 'अरण्ये'
वा' निर्जने इत्यर्थः । 'अविभावितः' अलक्षितः सन् मन्त्रयेत । तथाच
कौटिल्यः “मन्त्रपूर्वाः सर्वारम्भास्तस्योद्देशः संवृतः कथानामनिखावी
पक्षिभिरप्यनालोक्ष्य स्यात्” इति । निर्भिन्नान्तरसंश्रये इत्यत्र निभ-
द्यन्तरसंश्रये इति मु० पाठः । निर्भिद्यन्तरसंश्रये इति च क्वचित्
पाठः । प्रासादायेऽरण्ये वा इत्यत्र प्रासादोपर्य्यरण्ये वा इति मु०
पाठः ॥ १९ स० ५१ श्लो० ॥ ६६ ॥

तमेवाह—

“निश्चिद्रे निर्जनेऽशङ्के अनिरन्तरसङ्गमे ।

निर्वाते शुचिरस्तम्भे मन्त्रयेत महोदयः ॥”

इति । ‘निश्चिद्रे’ किञ्चरहितगृहे, किद्रेण हि शब्दनिर्गमसम्भवात् ।
‘निर्जने’ जनशून्यस्थाने, ‘अशङ्के’ विपक्षसमागमशङ्कारहितप्रदेशे,
‘अनिरन्तरसङ्गमे’ नास्ति निरन्तरः सङ्गमः जनसमागमो यत्र ।
‘निर्वाते’ प्रबलवायुना हि शब्दो दूरेऽपि नीयते । ‘अस्तम्भे’
स्तम्भव्यवधानेन हि मन्त्रश्रवणसम्भवात् । ईदृशे स्थाने ‘महोदयः’
महान् उदयो यस्य सः । शुचिः शुद्धाचारः सन् । अशुचेर्मनसि
जडता सम्पद्यते, शुचिर्हि प्रतिभावान् भवति इति दर्शनात् ।
‘मन्त्रयेत’ मन्त्रभिः सहेति वाक्यशेषः ॥ श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न
छतः ॥ १२ स० ५२ श्लो० ॥

त्रिचतुःसंख्यमहामन्त्रित्यतिरिक्तं मन्त्रिमण्डलमाह—‘द्वादशेति’
इति । ‘मन्त्रिमण्डलं,’ ‘मनुः’ ‘मन्त्रिणां’ ‘द्वादश’ ‘इति,’ ‘वृहस्पतिः’
‘घोडश इति,’ ‘उशनाः विंशतिः इति’ ‘प्राह’ । मनुमतेन द्वादशमन्त्रि-
परिकल्पितं, वृहस्पतिमतेन घोडशमन्त्रि-परिकल्पितं, उशनसो मतेन
विंशतिमन्त्रि-परिकल्पितं मन्त्रिमण्डलमिति तात्पर्यम् । मन्त्रिमण्डलम्
इत्यत्र मन्त्रिमण्डलम् इति मु० पाठः ॥ १२ स० ५३ श्लो० ॥ ६७ ॥

यदि मन्त्रिगणसम्पन्ना बहवो मन्त्रिणो भवन्ति, तेषां कार्येषु पथ्याप्तं
तदा बहुकल्पितमेव मण्डलमिष्यते । तथाच कौटिल्यः “इन्द्राय हि
परिषदधीणां सहस्रं समभवत्, तच्च तच्चक्षुस्तस्मादिन्द्रं सहस्राक्ष-
माहुः” इति । एतदेवाह ‘यथासम्भवमित्यन्ये’ इति । ‘अन्ये’ ‘यथा-
सम्भवम्’ इति मन्त्रिमण्डलमाहुरिति शेषः । ‘यथाविधि’ विध्यनति-
कमेण ‘तत्’ मन्त्रिमण्डलं ‘प्रविश्य’ ‘आहितमनाः’ सावधानः सन्
‘बुद्धिविवृद्धये’ कर्तव्यविषये ज्ञानवृद्धयं ‘कार्यं’ कर्तव्यं ‘मन्त्रयेत’ ।
‘यथासम्भवम्’ इत्यत्र तथासम्भवम् इति क्वचित्, ‘कार्यं बुद्धिवि-

दृश्ये' इत्यत्र 'कार्यसिद्धिविदृश्ये' इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५४ श्लो० ॥ ६८ ॥

मन्त्रिनियोगरीतिमाह—

“एकत्र पञ्च सप्तापि वैषम्य-क्रियया युताः ।

मन्त्रिणा भूभुजा कार्या इति केचिद् वदन्ति वै ॥” इति ।

‘भूभुजा,’ ‘एकत्र’ एकस्मिन् कर्तव्ये देशविशेषस्य शासने वा विपक्ष-
विशेषेण सन्धिविग्रहादौ वा खनिजद्रव्यानसन्धाने वा करसंग्रहे वा
प्रजानां धनधान्यादिरक्षणे वा ‘वैषम्यक्रियया युताः’ कार्याणामवान्तर-
भेदात् एथक् एथक् कार्यचिन्तने नियुक्ता इत्यर्थः । ‘पञ्च सप्तापि’
अपि शब्दात् अधिका अपि ‘मन्त्रिणः कार्याः’ एकैकस्मिन् कार्यं
भिन्नभिन्नविषयेषु एथक् एथक् मन्त्रिणा नियोज्या इति भावः ।
‘इति केचित् वदन्ति’ । श्लोकोऽयमपि मुद्रिते पुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स०
५५ श्लो० ॥

बहुकल्पिते मण्डले मन्त्रक्रममाह—‘एकैकेन’ इति । ‘सहितान्वेषी’
आत्महिताकाङ्क्षी राजा ‘एकैकेन’ प्रत्येकेन मन्त्रिणा सह ‘कार्याणि’
कर्तव्यानि ‘पुनः पुनः सुविचार्य’ यथाशास्त्रं विविच्य ‘एथक् एथक्’
‘एषा’ मन्त्रिणां ‘मतं’ ‘प्रविशेत्’ प्रणिदध्यात् । तथाच कौटिल्यः “ताने-
कैकशः एच्छेत् समस्तांश्च हेतुभिस्त्रैकैकं मतं प्रविशेत् विद्वान्” इति ।
‘एकैकेन हि कार्याणि सुविचार्य पुनः पुनः’ इत्यत्र अख्यानि
तु कार्याणि सम्प्रधार्य पुनः पुनः ।’ इति मु० पाठः ॥ १२ स०
५६ श्लो० ॥ ६९ ॥

कीदृक् स मन्त्रिणो वचनं कुर्यादिति दर्शयन् आह—‘महापक्षः’
इति । महाप्रमाणः पक्षः बन्धुवर्गो यस्य सः ‘महापक्षः’ । ईदृशो
हि स्वकार्याधिं नाहितमुपदिशतीत्यर्थः । ‘यथाशास्त्रं’ शास्त्रानति-
क्रमेण ‘दृष्टकर्मा’ ‘हितः’ प्रागप्यनुष्ठित-घाङ्गण्याहित-सामिहितः ।
‘सधीः’ प्रज्ञासम्पन्नः । मन्त्री ‘मतारूढः’ इतरमन्त्रिमतारूढः सन्

‘यत् ब्रूयात्’ ‘साधु’ व्यभिचाररहितं ‘तत्’ ‘समाचरेत्’ अनुतिष्ठेत् ॥
१२ स० ५७ श्लो० ॥ ७० ॥

मन्वानन्तरं कालातिक्रमे भेदसम्भावनेति तन्निवारणार्थमाह—
‘नातीयात्’ इति । मन्वानन्तरम् अतिक्रान्ते काले भूयो मन्वयेदिति
भावः । वाक्यार्थस्तु न दुरवगाहः ॥ १२ स० ५८ श्लो० ॥ ७१ ॥

विलम्बे कार्यहानिः स्यादित्याह—‘न कार्यकालम्’ इति । सुदुर्लभः
कार्ये योगः कथञ्चिदेव भवतीति न कार्यकालमतिक्रामेदित्याशयः ।
वाक्यार्थस्तु सुगमः । ‘कार्ये योगः’ इत्यत्र ‘कार्ययोग’ इति पाठान्त-
रम् ॥ १२ स० ५९ श्लो० ॥ ७२ ॥

कार्यन्तु यथाकालमेव करणीयम्, इत्याह—‘सताम्’ इति ।
सुगमम् ।

“तत्सिद्धये प्रयत्नेन रसवत् फलमश्रुते ।

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत् ॥

काले समाचरन् साधु रसवत् फलमश्रुते ॥”

इति । पाठान्तरम् ॥ १२ स० ६० श्लो० ॥ ७३ ॥

आक्रमणकालमाह—‘इति चेति च’ इति । ‘इति च इति च’ इति
‘सम्पश्यन्’ एतत्करणे एतत् फलं भविष्यति, एतदकरणे च इयं हानि-
र्भविष्यति, इत्येवं पर्यालोचयन्, अनुकूलदेशकालसहायसम्पन्नः
‘विशुद्धपार्श्वः’ विजिगीषुः ‘सदस्तु’ आत्महितकरं देशनगरादिकं
‘समाक्रामेत्’ ‘न’ तु असंमये ‘चापलात्’ आक्रामेत् इति शेषः ॥ ‘वि-
शुद्धपार्श्वः सदस्तु’ इत्यत्र ‘विशुद्धपार्श्वशब्दस्तु’ इति, ‘कालदेशसहाय-
वान्’ इत्यत्र ‘काले देशे सहायवान्’ इति च कश्चित् पाठः ॥ १२ स०
६१ श्लो० ॥ ७४ ॥

अविमृष्टकारिताया दोषं दर्शयन्नाह—

“अविचार्य बलाबलं द्विधाम् अहमित्येव समुद्धतो बलात् ।

चपलः स्वमतेन सम्पतन् निपतत्यल्पमना न बुध्यते ॥”

इति । 'द्विषां' 'बलाबलम्' 'अविचार्य' 'अहमित्येव' अहमेव बलवान् इति 'समुद्रतः' चौद्रत्यशाली 'चपलः' 'स्वमतेन' मन्त्रि-
मतनिरपेक्षतया 'बलात्' 'सम्पत्तन्' आक्रामन् 'निपतति' सः
'अल्पमनाः' क्षुद्रमतिः अदृष्टदर्शीत्यर्थः । 'न बुध्यते' पतन्तमात्मानं न
विजानाति । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके न दृश्यते ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥

तदेव समर्थयन् आह 'अहिते हितबुद्धिः' इति । वाक्यार्थस्तु न
दुर्वगाहः । 'अचिरं' वै व्यसनो प्रबुध्यते इत्यत्र 'चिरविघ्नान्तरितः'
प्रबुध्यते इति केचित् पठन्ति ॥ १२ स० ६२ श्लो० ॥ ७५ ॥

मन्त्रबलेन भुजङ्गा इव विपक्षभूपा वश्या भवन्तीत्याह 'इति मन्त्र-
बलात्' इति । 'इति' एवं यो मन्त्रस्तद्बलात् 'नयमार्गमास्थितः' नीति-
मार्गानुसारी 'उद्योगसमन्वितः' उद्योगी 'महोपतिः' 'दुष्टभुजङ्ग-
मान्' इव 'महतो' 'रिपून्' 'वशं' 'विनयेत्' वशीकुर्यात् ॥ १२ स०
६४ श्लो० ॥ ७६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारंटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
कृतायाम् उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
मन्त्रविकल्पो नाम द्वादशः सर्गः ॥ ८ ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशसर्गप्रारम्भः ।

मन्त्रविकल्पानन्तरं दूतप्रचारविकल्पं नाम [त्रयोदश] सर्गमारभते ।

दूतप्रचारमाह, 'कृतमन्त्र' इति । 'कृतमन्त्रः' कृतः मन्त्रो येन सः 'मन्त्रज्ञः' राजा 'मन्त्रिणां' मध्ये 'मन्त्रसम्मतम्' कमपीति शेषः । अथवा 'मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतं' मन्त्रिणां मन्त्रेण अनुमोदितम् । 'दौत्याभिमानिनम्' अहं दूत इत्यभिमानवन्तं सर्वत्रैव निःशङ्क-मित्यर्थः । 'दूतं' दुनोति स्वाचारेण यातव्यम् इति दूतस्तम् । 'यात-याय' गन्तव्यजनसमीपे 'प्राहिणुयात्' प्रेरयेत् । 'मन्त्रसम्मतम्' इत्यत्र 'मन्त्रिसम्मतम्' इति, 'दौत्याभिमानिनम्' इत्यत्र 'दूत्याभिमा-निनम्' इति मु० पाठः ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सत्यसामान्यगुणसम्पन्नत्वे दूतस्य अवश्यम्भाविनो गुणानाह 'प्रगल्भ' इति । 'प्रगल्भः' शत्रुपरिषदि साध्वसहीनः । 'स्मृतिमान्' स्वामि-सन्दिष्टं किमपि न विस्मरति । 'वाग्मी' स्ववचनेन सभां रञ्जयति । 'शास्त्रे' नीतिशास्त्रादिके, 'अस्त्रे' धनुरादिके च 'निष्ठितः' दत्तः । अभ्यन्तं सुशिक्षितं कर्म शास्त्रप्रतिपादितकार्यं येन सः । तादृशो नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति, योग्यो भवति ॥ १३ स० १ श्लो० ॥ २ ॥

दूतस्यापि त्रैविध्यं दर्शयति, 'निष्ठ्यर्थः' इति । निष्ठ्यर्थः नियम-रहितः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य । यथा युधिष्ठिरेण वासुदेव एवमुक्त्वा प्रेषितः—“यद् यदस्मद्भितं कृष्ण ! तत्तद्वाच्यः सुयोधनः” इति । अत्र सन्धिरेव कर्त्तव्यो विग्रहो वति न नियमः । 'मितार्थः' मितः नियमितः निर्दिष्टः अर्थः सन्धिविग्रहादिको यस्य सः । त्वया रिपु-संसदि एवं व्यवहर्त्तव्यं यथा विग्रहो भवति, इत्येवं स्वामिना नियमितो मितार्थः । 'शासनवाहकः' शासनं स्वामिसन्देशं वहति यः सः ।

अयं हि यावद्भाषितमाचष्टे । इत्थं त्रिविधो दूतः सामर्थ्यात् पादतो
हीनः । सामर्थ्यं हि अमात्यानां पञ्चविंशतिगुणरूपम् । निवृत्त्यर्थान्
पादगुणहीनो मितार्थः । ततोऽपि पादगुणहीनः सन्देशहारकः ।
सन्देशवाहक इत्यत्र सन्देशहारक इति पाठान्तरम् ॥ १३ स०
३ श्लो० ॥ ३ ॥

दूतानामितिकर्तव्यतामाह—‘स भर्तुः’ इति । ‘सः’ त्रिविधोदूतः
‘भर्तुः’ विजिगोषोः ‘शासनात्’ ‘स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणाम्’ ‘उत्तरोत्तरम्’
‘इति च इति च इति चिन्तयन्’ ‘गन्तव्यं’ यातव्यं रिपुं गच्छेत् ॥
स्ववाक्यपरवाच्यानामिति चेति च चिन्तयेत् इति पाठे, स्ववाक्यपर-
वाच्यानाम् उत्तरोत्तरम् इति च इति च इति चिन्तयेत् । प्रथमपाठे,
एवं कृते स्वराष्ट्रस्य एवं भविष्यति, एवं कृते परराष्ट्रस्य एवं भविष्य-
तीति उत्तरोत्तरं परिणतिं चिन्तयन्नित्यर्थः । द्वितीयपाठे मया एवं
वक्तव्यं शत्रुभिरेवं कथिते मया एवमुत्तरं दातव्यमिति उत्तरोत्तरं
वचनविन्यासं चिन्तयेदिति भावः । तथाच कौटिल्यः, शासनमेवं
वाच्यः, स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवेति प्रतिसन्धातव्यमित्यधीयानो
गच्छेदिति । १३ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

अन्तपालानिति । स्वमण्डलपरमण्डलानाम् अन्तान् पालयन्तीति
अन्तपालाः, तान् । ‘आटविकान्’ च, सामदानादिभिः यात्रासौकर्यार्थं
मित्राणि कुर्वीत । अन्तःपालान् इति मुद्रितपाठे तु, अन्तः स्वराष्ट्र-
परराष्ट्राणाम् अन्तः अभ्यन्तरं पालयन्ति ये ते तान् । ‘स्वबलसिद्धये
स्वबलानां यात्रासुकरतासम्पादनाय जलस्थलानि जलमयप्रदेशान्
स्थलमयप्रदेशांश्च मार्गान् स्वबलोपयोगिनिरावाधान् पथश्च विद्यात्
जानीयात् आविष्कुर्यादित्यर्थः । विन्द्यात् इति पाठे लभेत इत्यर्थः ।
१३ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

‘नाविज्ञात’ इति । ‘अविज्ञातः’ अविदितदूतान्तः, अथवा शत्रु-
भिरपरिज्ञातः सन् शत्रोः पुरं संसदि च न प्रविशेत् । ‘कार्यार्थम्’

अभिप्रेतकार्यसाधनार्थं 'कालम्' अवसरम् 'ईजेत' । 'अनुज्ञातश्च' शत्रुणानुमतश्च 'निष्पतेत्' शत्रोः पुरे सदसि च प्रविश्य स्वकार्यं साधयेत् । १३ स०-६ श्लो० ॥ ६ ॥

'सारवत्ताम्' इति । यातव्य- 'शत्रोः' राज्यस्य सारवत्तां दुर्गं तद्गुप्तिं दुर्गरक्षां दुर्गस्य क्छिद्रं कोषं मित्राणि बलानि च अनुसन्दध्यात् । १३ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

'उद्यतेषु' इति । यद्योक्तां न भयात् अपलपेत् । शेषं सुगमम् ॥ प्रकृतीनां च भर्त्तरि इत्यत्र दृष्टिवत्त्वविचेष्टितैः इति पाठान्तरम् ॥ १३ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

न ब्रूयात् प्रच्युतिं शत्रोः प्रकृतीनां स्वभर्त्तरि ।

कृत्यपक्षस्य चोपायं कुर्यादनुपलक्षितः ॥ ९ ॥

शत्रोः प्रकृतीनां जनपदकोषदण्डादीनां स्वभर्त्तरि प्रच्युतिं हीनतां न ब्रूयात् न कस्यापि प्रकाशयेत् । शिष्टं सुगमम् । अनुपलक्षित इत्यत्र अनतिलक्षितः इत्यपि पाठः । १३ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

'एच्छमानः' इति । स्वस्वामिनः प्रकृतियुतिं प्रकृतीनां विरागं एच्छमानोऽपि न ब्रूयात् । तत्प्रश्ने किमुत्तरं दद्यादित्याह, ब्रूयादिति । स्वस्वामिप्रकृतियुतिम् इत्यत्र हृद्यवाक् प्रकृतियुतिमित्यपि पाठः ॥ १३ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

चित्तरञ्जनार्थं यत् ब्रूयात् तस्यैवार्थमाह । कुलेन इति । विजिगीषु-पक्ष-विजेतव्य-पक्षयोः चतुर्विध-स्तोत्रं यथा, कुलं विजिगीषोरभ्यर्चितं सेमान्वयायातं, त्वदीयमपि तथैव आदित्यसम्बद्धम् । नाम्ना विजिगीषुः स्थाप्यतरः नाम्ना त्वमपि तथैव । इत्येव विजिगीषुर्नवतिकोटीश्वरः त्वमपि तथैव । मर्ह्यसा कर्मणा विजिगीषुर्ब्रूताताशेषप्रतिपक्षा-धिगतानेकमण्डलस्त्वमपि तथा । इत्येवं चतुर्विधं स्तोत्रं कुर्यात् । मध्यस्थतात्वापनार्थमिति तात्पर्यम् । कुलेन इत्यत्र फलेन इति मुद्रित-पाठे कार्यसाधनेनेत्यर्थः । १३ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

विद्येति । विद्या आन्वोक्षिकीप्रभृतयः । शिल्पम् अस्त्रगृहगृह-
सामग्रीप्रभृतिनिर्माणादौ असाधारणकौशलम् । तदुपदेशेन तत्तद्-
विषयशिक्षादानव्याजेन संश्लिष्य सम्बन्धं घटयित्वा उभयवेतनैः कृत्य-
पक्षं भेद्यपक्षं जानीयात् । तद्भर्त्तुर्यातव्यस्य विचेष्टितमपि बुध्येत
इति । विद्याशिल्पोपदेशेन इत्यत्र तथाविधोपदेशेन इति मुक्तकान्तरस्य
पाठः । १३ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तीर्थेति । तीर्थानि वेणीसङ्क्रमप्रभृतीनि, आश्रमास्तपस्विनां तपो-
वनानि, सुराः सोमेश्वर-भूतेश्वरप्रभृतयः, तेषां स्थानं तत्र शास्त्र-
विज्ञानहेतुना तत्कलेनेत्यर्थः । नियुक्तैस्तपस्विभ्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह
संवदेत् संवादं कुर्यात् । संवदेदित्यत्र संवसेत् इति, तीर्थाश्रमसुरस्थाने
इत्यत्र तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने इति च मुद्रितपुस्तककृतपाठः । १३ स०
१३ श्लो० ॥ १३ ॥

प्रतापमिति । प्रतापः पौरुषं, कुलं श्लाघ्यतरान्वयः, ऐश्वर्यं विभूते-
राधिक्यं, त्यागो वदान्यता, उत्थानसौष्ठवम् उत्साहशक्तिप्रबलत्वम्,
अक्षुद्रता अवशकत्वं, भद्रता कल्याणबुद्धित्वं, भर्त्तुर्विजिगीषाः भेद्येषु
विषये दर्शयेत् । दूरतो भेद्यानात्मसात् कर्त्तुमिति भावः । प्रतापमि-
त्यत्र सन्तापमिति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

सहेत इति । असहिष्णुतया कार्यं नाशयेत्, कामादेरुद्रेको मन्त्रं
भिनन्ति, इति वचनात् । अन्यैः सह एकशय्यायां न शयीत । स्वप्राव-
स्थायां मन्त्रभेदसम्भवादिति भावः । स्वं भावं मन्त्रात्मकमभिप्रायं
रक्षेत् । परस्य विद्यात् भावमित्यनुवर्त्तते । १३ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

काले इति । दीर्घे काले अतीतेऽपि मेधावो दृतः आत्मसिद्धये
स्वकार्यसिद्ध्यर्थं न खिद्येत् । तथाच नानार्थलोभनैः विविधविषयक-
प्रलोभनैः क्षिप्यमाणं कालम् अतिवाह्यमानसमयविवरणं बुध्येत
जानीयात् । नानार्थलोभनैरित्यत्र नानाविलोभनैरिति पाठान्तरम् ।
१३ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

तान्येव कालक्षेपकारणानि दर्शयन्नाह,—एतेष्विति । एतेषु काल-
क्षेपदिवसेषु गच्छत्यु तत्र पृथिवीपतेः विजेतव्यस्य व्यसनं चेत् न
पश्यति, स्वयञ्च विजेतव्यो भूपतिः वक्ष्यमाणस्योक्तं किञ्चित् अन्तः-
प्रकोपप्रशमनादिकं चेत् कर्तुम् इच्छति । न तत्र पृथिवीपतेरित्यत्र
किमस्य पृथिवीपतेरिति पाठान्तरम् । १३ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

स्वयं किं कर्तुम् ईहते इत्याह,—स्वान्तप्रकोपमिति । स्वान्तप्रकोपं
विनेतुं पार्ष्णिग्राहप्रोत्साहनादिकं कर्तुं प्रकृतिविरागं शमयितुञ्च
इत्यर्थः । दुर्गन्तंस्कारं शम्यादेः संग्रहञ्च कर्तुं यदि ईहते इति शेषः ।
१३ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

तदा किं कर्तव्यमित्याह—स्वपक्षेति । स्वपक्षस्य विजिगीषु-पक्षस्य
अभ्युदयाकाङ्क्षी दूतः, देवकालो प्रतीक्षते इति च तर्कयत् । यातव्य इति
शेषः । तत्र विजिगीषु-शायं स्वयं यात्री, यातव्यो यास्यतीति चित्तम्
यात्रास्य समीहते तदनुकूलं चेष्टते, यातव्य इति शेषः । ‘तत्र यात्री
स्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीहते’ इत्यत्र उत यात्रां स्वयं कर्तुमस्मानेव
समीहते इति पाठः समीचीनः । १३ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

तथान्तरमाह,—यात्राकाल इति । यात्राकालस्य अस्मत्प्रभोरनुग-
मस्य ‘क्षयार्थं अतिवाहनाभिलाषो वा चयं यातव्यो विलम्बते काल-
क्षेपं करोति, काले विक्षिप्यमाणे सति इति तर्कयेत् दूत इत्यर्थः ।
१३ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

तर्कस्य विनिर्गमे किं कर्तव्यमित्याह—कार्येति । कार्यकाले विपत्तिं
प्रभोरुपस्थितां विपत्तिं व्यक्तां ज्ञात्वा विनिश्चितेत् स्वशायं समागच्छत् ।
अथवा तत्र तिष्ठन् भर्तुः विजिगीषु-समापे सर्वान् वार्त्ता-
विशेषाणाम् अर्थान् निवेदयेत् ज्ञापयेत् । शेषार्द्धे तिष्ठन् वार्त्ता-
विशेषार्थं भर्तुः सर्वं निवेदयेत् इति वा पाठः ॥ १३ स० २१ श्लो० ॥
२१ ॥

तथान्यदपि दूतकर्माह,—रिपोरिति । रिपोर्यातव्यस्य ये परमार्थ-

शत्रवः तेषां परिच्छेदः विनिर्यायः । सहृदो मित्राणि, बन्धवो मातु-
लादयः, तेषां विभेदनं विभेदमापाद्य आत्मसात्करणं दुर्गकोष-
बलज्ञानं कीदृशानि दुर्गाणि, कियान् कोषः, कीदृक् बलम् एतेषां
परिज्ञानम् । ह्यपक्षोपसंग्रहः इतिकर्तव्यताज्ञानम् । ११ स०
२२ श्लो० ॥ २२ ॥

राष्ट्रेति । राष्ट्रायपेतपालानां राज्यस्थितप्रदेशरक्षकाणाम् आत्म-
सात्करणं वशीकरणम् । युद्धापसारभूज्ञानं केन पथा मम प्रभुः
संग्रामात् अपसर्तुं समर्था भविष्यतीति ज्ञानम्, एतत् सर्व्वं दूतकर्म
कथ्यते । १३ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

चरलक्षणमाह—तर्क इति । तर्क ऊहः, येन अनुक्तमपि ऊह्यते ।
इङ्कितम् आकारस्य लक्षणं तद् जानातीति तर्कङ्कितज्ञः । स्मृतिमान्
अविस्मरणशीलः, स्मृदुः अनियुरवचनः, लघुपरिक्रमः त्वरितगतिः,
क्षेपयाससहः क्षुधादृष्टादिदुःखलक्षणान् बह्वपरिश्रमजनितायासान्
च सहते यः सः । दक्षः कुशलः, शीघ्रकारी च । प्रतिपत्तिमान् प्रत्यु-
त्पन्नमतिः अनालोचितोत्तरदानकुशलः इत्यर्थः । ईदृशः चरः गूढपुरुषः
स्यात् । १३ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

चराणां वेशमाह—तपस्विज्जना इति । तपस्विनः प्रव्रजिताः ते
इव व्यव्यन्ते । तपस्विलिङ्गिनः इत्यपि पाठः । धूर्त्ताः चतुराः । पण्यशिल्पो-
पजीविनः पण्यानि विक्रीयवस्तूनि, शिल्पानि कारुकर्मादीनि च उप-
जीवन्ति ये ते तादृशास्त्रराः परितः समन्तात् द्वादश-राजमण्डलेषु
जगतां जगन्निवासेनां मतमभिप्रायं पिबन्तः हृदयस्थं कुर्वाणाः
चरेयुः । १३ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

निर्गच्छेयुरिति । सर्व्ववार्त्ताविदः चराः अन्यहं प्रतिदिनं नृपतेः
सकाशात् निर्गच्छेयुः तत्र विशेषयुक् । हि यतः ते चराः दूरतरं दूर-
वर्त्ति चक्षुः, राज्ञामिति शेषः । १३ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सूक्ष्ममिति । सूक्ष्मं परैरेनुपलक्षितं सूक्ष्मं गूढतरपरवृत्तान्तानां सूचनं

तस्य प्रचारेण प्रकाशहेतोः अरिचेष्टितं पश्येत् । हि यस्मात् चार-
चक्षुर्महीपतिः स्वपन्नपि निद्रां गच्छन्नपि जागर्ति । चारचक्षुषा
जगद्वृत्तान्तं प्रवक्षीकरोति इत्यर्थः । १३ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

विवस्त्रानिति । स्पष्टम् । १३ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

चारचक्षुरिति । नरेन्द्रः चारचक्षुः चारा एव चक्षुर्यस्य तादृशः
स्यात् । भूयसा तेन चक्षुषा सम्पतेत् सञ्चरेत् । तेन चारमयेण
चक्षुषा निर्णीय सर्वं कुर्यादिति भावः । मौष्ठात् मृदतया
अनेन चारचक्षुषा असम्पतन् असञ्चरन् राजा समेऽपि समस्थलेऽपि
पतति, यतः स अन्यः चारचक्षुर्विहीनः । १३ स० ३० श्लो० ॥
३० ॥

सर्वसम्पदिति । चरेण प्रेरितगृहपुरुषेण द्विषदां सर्वसम्पत्सम-
दयं कोषदण्डजाभ्युदयादिकं, सर्वावस्थाम् च विचेष्टितम् उद्यमः,
तद्देशप्रार्थनानि च तद्देशवासिनाम् अभिप्रेतानि च विद्यात् । १३ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गात् दूतस्यापि चरत्वं स्थापयन्नाह—प्रकाश इति । प्रकाशः
प्रकटः, अप्रकाशः प्रच्छन्नः, अप्रकाशोऽयम् उद्दिष्टः तपस्विद्यज्ञना-
दिभिः आच्छादित-राजपुरुषत्वः प्रकाशः दूत उच्यते दूतोऽपि सर्व-
वार्त्तावित् भवति । चरति मण्डलान्तराणांति चरः । १३ स० ३२
श्लो० ॥ ३२ ॥

चरेणेति । चरेण गृहपुरुषेण राजा प्रचरेत्, पृथ्वीलाभ-पातना-
द्यर्थं व्यवहरेत् । अध्वरे सूत्रेण वेदोक्तवाक्येन ऋत्विगिव । दूते सन्धान-
मायाते चरेण दूते सन्धानं प्राप्ते इत्यर्थः । चरचर्या चरत्वं प्रतिष्ठिता
दूते इति शेषः । १३ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

तीक्ष्ण इति । सञ्चारभेदानाह—तीक्ष्णः कठोरकर्मा मृदुतारहितो वा ।
प्रव्रजितः वानप्रस्थाश्रमलिङ्गधारी, सत्री याज्ञिकवेशवान् । सत्रीत्यत्र
कम्प्री इति क्वचित् पाठः । विशदः निर्ममचरितः । एवे सञ्चारा ज्ञेया

एते सर्वे च न अन्योन्यवेदिनः न परस्परं जानन्तीत्यर्थः । १३ स०
३७ श्लो० ॥ ३४ ॥

संस्थानवत्य इति । संस्थानम् एकस्मिन् प्रदेशे अवस्थितिः तद्वत्यः
संस्थाः कार्यसंसिद्धये कार्याः । तथाच कौटिल्यः । “दुर्गेषु बणिजः
संस्था दुर्गात् च सिद्धतापसाः, इत्येवं संस्था अवस्थानार्थम् आश्रया
इत्यर्थः । यत्र सञ्चाराश्रयाः तिष्ठेयुः परिचर्याववाहिनः परिचर्यां
लभमानाः । तिष्ठेयुश्च सञ्चाराः परिचर्याववाहिनः इत्यत्र तिष्ठेयुः
पार्श्वसञ्चाराः परिचर्यापवादिनः इति मुद्रितपाठः । १३ स० ३४
श्लो० ॥ ३५ ॥

चारसंस्थित्ये के संस्थाः स्युरित्याह, बणिगिति । बणिगिति वेदेशिक-
मात्रव्यञ्जकः । कृषीबलः कृषकः । लिङ्गी इति मठपतिव्यञ्जकः । भि-
क्षुकः सिद्धतापसव्यञ्जकः । अध्यापकः स्वाध्यायपरव्यञ्जकः । शुभाश्रयाः
शुद्धचित्ताः स्वामिभक्ता इत्यर्थः । दत्तदाया भुक्तवेतनाः एते चार-
संस्थित्ये संस्थाः स्युः । बणिक् इत्यत्र बालः इति मुद्रितपाठो न समी-
चीनः । १३ स० ३५ श्लो० ॥ ३६ ॥

खपक्षे इति । खपक्षे स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च मित्रोदासीन-
मध्यमेषु यावान् कश्चित् व्यवस्थितः यः कश्चित् विद्यते इत्यर्थः । तत्र
प्रधानभूते सर्वस्मिन् चित्तवेदिनः अभिप्रायज्ञानकुशलाः सञ्चाराः
चराः तिष्ठेयुः । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३७ ॥

चराणां संस्थान-प्रयोजनमाह—खपक्षे इति । यो राजा खपक्षे
स्वमण्डले परपक्षे परमण्डले च चिकीर्षितं कर्तुम् ईप्सितं विरुद्धमित्य-
र्थात् आपद्यते, न वेद न जानीयात् स जायदपि सुपुत्रः निरवधानः
विरुद्धचिकीर्षितानभिज्ञः इत्यर्थः । स भूयो न प्रतिबुध्यते दीर्घनिद्रां
प्राप्नोतीत्यर्थः । १३ स० ३७ श्लो० ॥ ३८ ॥

गूढपुरुषैर्विदितवृत्तान्तस्य विधेयमाह—कारण इति । कारणैः
प्रतिश्रुतविषयस्य अप्रदानादिरूपकारणैः कुडान् अथवा अकारण-

क्रुद्धान् जन्मान्तरशत्रून् बुध्येत जानीयात् । स्वपरिरुहे स्वकीयभृत्यवर्गं
प्रापान् दुष्टाशयान् अकारणक्रुद्धान् जन्मान्तरायातवैरान् तुष्णीं
दण्डेन साधयेत् उपांशुबधेन निपातयेदित्यर्थः । अकारण-क्रोधसम्भ-
वोऽपि श्रूयते,

“मुनेरपि निरीहस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

उद्यन्ते, वै त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥”

इति वचनात् । १३ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

ये तु इति । ये तु कारणतो राजदोषात् क्रुद्धाः तान् दानमानाभ्यां
शमयेत् उपशान्तक्रोधान् कुर्यात् । अनन्तरं पक्षपरिरुहेण तान्
वशीकृत्य तैः सह संवसेत् । क्रिदृक्षापि रिपोर्मुखमित्यत्र क्रिदृक्ष
परिपूरयेत् इति मु० पाठः । १३ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

वक्षकान् मुखभङ्गेन राज्यस्य प्रणमं नयेत् ।

उद्युक्तः सामदानाभ्यां क्रिदृक्ष परिपूरयेत् ॥ ४१ ॥ इति ।

वक्षका इव ते राज्यस्य राज्ञश्च पीडाकराः स्वामित्रोद्बुद्धयो
राज्यकण्टकास्तान् मुखभङ्गेन यथा कण्टकः मुखभङ्गं कृते पीडां न
जनयति तथा दण्डेन कण्टकत्वे त्याजिते तेऽपि दण्डभयात् न द्रोह-
बुद्धयो भवन्ति । उद्युक्तश्च सन् सामदानाभ्यां क्रिदं परिपूरयेत्
तथाच क्रिदमग्नयपि परिजनस्य भर्त्सनि क्रोधलोभादि रन्ध्रम् अरेर्मुखं
दारं तेन प्रविश्यादिरपकरोति । १३ स० ४१ श्लो० ॥

क्रिदपरिपूरणे प्रयोजनमाह — अनुनेति । अनुनापि क्रिद्रेण रक्षा-
र्णैथिल्यादिना प्रविश्य बलवत्तरं शक्तित्रयेणऽपि दुर्जयम् अरिम्
उदकं कर्तुं पानपात्रमिव निःशेषम् अखिलं राज्यं मज्जयेत् व्यापत्-
सागरे मग्नं कुर्यात् विनाशयेदित्यर्थः । १३ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

जडेति । जडाः मूकत्वबधिरत्वाभ्यां युक्ताः, मूकाः वक्त्रमशक्ताः, अन्धाः
दर्शनशक्तिरहिताः, बधिराः श्रवणशक्तिरहिताः, तत् क्रुद्धं विद्यते येषां
ते । पण्डका अत्रापि क्रुद्धशब्दो द्रष्टव्यः । किराताः, वामनाः क्षुद्रावयवाः,

कुजा वक्रावयवाः, कारवः सुवर्णकारादयः, एते अलक्षिताः सन्तः
निजस्य शत्रोश्चापि अन्तःपुरगतां वार्त्ताम् आहरेयुः इति परस्त्रोकेना-
नन्वयः । १३ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

भिक्षुका इति । भिक्षुकाः भिक्षुकवृत्तनाः परिव्राजक-परिव्राजि-
कादयः, चारणा नाट्याचार्यादयः । दास्यः नानाकार्य-कलाविदस्य
अन्तःपुरगतां प्रवृत्तिम् आहरेयुः । १३ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

कृत्रेति । कृत्रम् आतपत्रं, व्यजनं चामरादिकं, भृङ्गारो जलपात्रं,
यानं शिविकादि, वाहनं हस्त्यश्वादि, एतद्धारिणः एते तद्विधाः अन्ये
च महामात्रवद्भिर्वार्त्तां महती मात्रा गौरवं येषां ते महामात्रा मन्त्रि-
पुरोहितादयः तेषां वद्भिर्वार्त्तां बाह्यविवरणं विदुः । १३ स० ४५
श्लो० ॥ ४४ ॥

सूदेति । सूदाः पाचकाः । सुगमम् । १३ स० ४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

जलेति । रसशब्देन विधोऽभिधीयते । ये चान्ये समीपवर्तिनः
तेषामपि विषदानं सुकरम् । कर्त्तव्या रसदा ह्येते इत्यत्र कर्त्तव्याश्च
सदा ह्येते इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १३ स० ४७ श्लो० ॥ ४६ ॥

चराणां वार्त्तासंग्रहोपायमाह—संज्ञाभिरिति । मुद्रितैः शरीर-
भङ्गीभिः । मुद्रितैरित्यत्र मूर्च्छितैरिति च पाठः । लेख्यैः लिखिता-
क्षरैः, आकारैः शरीरावयवैः, इङ्गितैः लक्षणविशेषैः, अव्ययाः
अनाकुलास्त्राः गूढपुरुषाः चर्यां महापात्रादीनाम् आचरणानि पर-
स्परं सुसहरेयुः आहरेयुः । १३ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

समापिबन्त इति । अनेकशिल्पाध्ययनप्रवोगाः बह्वलिङ्गिरूपाः चराः,
सूर्यपादाः भूमेर्जलानीव जगतां जगन्निवासिनां मतानि समापिबन्तः
आहरन्तः सन्तः चरेयुः । १३ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

विजिगीषौ परप्रयुक्तगूढपुरुषादि सन्धान-प्रतीकारार्थमाह—
येनेति । परापरज्ञः परं शास्त्रम् अपरं लोकवृत्तं, तदुभयं जानातीति
परापरज्ञः, सख्यमतिनिर्मलचित्तः, विजिगीषुः आत्मसमृद्धिहेतोः

येन प्रकारेण गूढपुरुषनियोगादिना परान् शत्रून् उपेयात् अभि-
सन्दध्यात् परेण शत्रुणा आत्मनि नियुज्यमानं तं प्रकारं तज्ज्ञैः गूढ-
पुरुषैः विद्यात् जानीयात् ज्ञात्वा प्रतिविदध्यादिति भावः । नियुज्य-
मानमित्यत्र वियुज्यमानमिति मु० पाठः । १३ स० ५० श्लो० ॥ १६ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
हतायाम् उपाध्यायिनिरपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
दूतप्रचारविकल्पो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण द्वादशः सर्गः समाप्तः ।

त्रयोदशसर्गप्रारम्भः ।

अनन्तरोक्तद्रुतप्रचारचरचिक्लपयोः सम्बन्धं दर्शयन् उत्साहप्रशंसा-
प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनादि च दर्शयन्नाह—अन्वहमिति । अन्वहम्
प्रतिदिनं चरचर्याभिः गूढपुरुषगत्यागमैः विफले द्रुतचेष्टिते निर्णयिते
इति वाक्यशेषः, द्रुतचेष्टितवैफल्यञ्च सन्धेरभावात् सूक्ष्मबुद्धिपुरुःसराः
सूक्ष्मा अतिदुर्लभ्या सर्वत्र अप्रतिहतप्रवेशा बुद्धिः पुरुःसरा यस्य सः ।
यथोक्तयानः यथोक्तं यथाकथितं यथाविहितं यानं युद्धयात्रा यस्य
तादृशो विजिगीषुः यायात् विजयार्थं यात्रां कुर्यात् । विफले इत्यत्र
विमलं, द्रुतचेष्टिते इत्यत्र द्रुतचेष्टितं, यथोक्तयान इत्यत्र यथोक्तलाभ
इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १४ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

सूक्ष्माया बुद्धेः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । सूक्ष्मा इति । सत्त्वं नाम गुणः,
येन व्यसने अभ्युदये च मनो न विकृतं भवति । प्रयत्नः व्यवसायः ।
ताभ्यां अधिष्ठिता यात्रा सूक्ष्मा दृढा स्थिरा बुद्धिः अरणी शमीप्रभृति-
काष्ठं ऊताशनमिव श्रीमत् रमणीयं फलं प्रसूते । १४ स० २ श्लो० ॥
॥ २ ॥

एतदेव द्रढयति । धातेरिति । धातोः मृत्पाषाणादेः चामीकरं
सुवर्णमिव, निर्भयनात् दधिविलोडनात् घृतमिव, बुद्धिप्रयत्नोपगतात्
अथ्यवसायात् बुद्धिप्रयत्नोपयुम्भितात् व्यवसायात् फलं ध्रुवं निश्चितं
भवति । तस्मात् निश्चितफलार्थिना पुरुषेण मन्त्रशक्त्युपयुम्भितोत्साह-
शक्तिरवलम्बनीयेति भावः । १४ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

धीमानिति । उत्साहसम्पन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितो धीमान् उत्साह-
शक्त्या प्रभुशक्त्या धीशक्त्या च समन्वितः युक्तो विजिगीषुः, महार्णवः
अपामिव श्रियो लज्जया परमं पात्रम् असाधारणः आश्रयः स्यात् ।
१४ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

तदेव दर्शयन्नाह । नलिनीति । परिपाल्यत रक्ष्यते उक्तेदात्
इत्यर्थः । उत्थानाद्यवसायाभ्यां वातातपसमानाभ्यां सा नलिनीवत्
श्रीः विस्तारम् उपनीयते नहि नलिनी वातातपवर्जिते जलसन्निधा-
वपि विस्तारमुपयाति । १४ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

एतदेव पुनरुच्यते । लक्ष्मीरिति । बुद्धिशुद्धं बुद्ध्यनुसारेण प्रसर्पतः
वृद्धिं गच्छतः उत्साहसम्पन्नात् लक्ष्मीर्न अपैति । स्पष्टमन्यत् । उत्साह-
सम्पन्नात् इत्यत्र उत्साहसम्पन्नानिति पाठो न समीचीनः । १४ स०
६ श्लो० ॥ ६ ॥

वीत इति । वीतं विरहितं व्यसनं यस्य तम्, अश्रान्तं सतताद्योगेऽपि
यस्य श्रमो नास्ति तम्, अत एव महोत्साहं, महामतिं महतो मतिः
मन्त्रशक्तिर्यस्य तं, तादृशं विजिगीषुम् आपगाः सरित्पतिमिव सदा
लक्ष्मीः प्रविशन्ति । १४ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

उत्साहप्रशंसामभिधाय प्रकृतिकर्म प्रकृतिव्यसनानि च अभिधत्ते ।
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेऽपीति । सत्त्वगुणसम्पन्नः बुद्धियुक्तोऽपि यदि व्यसना-
सक्तमानसः अलसश्च उत्साहशक्तिविहीन इत्यर्थः, स्यात् तदा स्त्रीभिः
घण्ट इव श्रीभिः परिभूयत । १४ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

उत्साहप्रशंसामाह । उत्थानेनेति । उत्थानयोगेन, सत्त्वं व्यसने
अभ्युदये च यत् अविकारि तत्, एधयेत् वृद्धिं नयेत् । इत्यनेन
काष्ठादिना पावकम् अग्निमिव । हि यतः सततोत्थायी सदैवोद्युक्तः
दुर्बलोऽपि श्रियं समश्नुते प्राप्नोति । १४ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । भोक्तुमिति । दुष्टस्त्रियमिव अविनीतां
योषितमिव श्रियं भोक्तुं पुरुषकारेण सदैव व्यवसायम् उद्योगम्
इच्छेत्, नहि स्त्रीवत् घण्टवत् आचरेत् ॥ १४ स० १० श्लो०
॥ १० ॥

वश इति । सदैवोत्साही सदैवोद्युक्तः, सैर्हो सिंहसम्बन्धिर्नो वृत्तिम्
उपाश्रितः सन् श्रियं लक्ष्मीं, दुर्विनीतां दुर्दृष्टां स्त्रियमिव कचग्रहेण

केशग्रहणेन वशे कुर्वीत स्वायत्तां कुर्यात् ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥

॥ ११ ॥

भूयाऽप्युत्साहप्रशंसामेवाह । किरीट इति । किरीटमणिभिः
चित्रेषु रञ्जितेषु चाणसारिषु रत्नार्थं शिरस्त्राणव्रतेषु विद्विषां
शत्रूणां मूर्द्धसु पादम् अकृत्वा न निधाय पुरुषः भद्रं कल्याणं न अश्नुते
न प्राप्नोति । १७ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रयत्न इति । प्रयत्नप्रेर्यमाणेन व्यवसाय-
प्रेरितेन महता चित्तहस्तिना रूढवैरिद्रुमेतत्वात् रूढो बद्धमूलो यो
वैरिरूपो वृद्धः तस्य उत्खातम् उन्मूलनम् अकृत्वा सुखं कुतः ?
अनुन्मलिते शत्रुद्रुमे जगति सुखं नास्ति इति भावः । १७ स०
१२ श्लो० ॥ १२ ॥

हेका इति । तथा हेलया निराकुलत्वेन आकृष्टः, अत एव स्फुरन्ती
उज्ज्वला कान्तिर्यस्य तादृशी यः खड्गः तस्य अंशुभिः किरणैः परि-
पिञ्जरीः रञ्जितैः श्रीमतां शोभमानानां करिकराणां हस्तियुगलानाम्
आकार इव आकारो येषां तैर्भूजैः श्रियो विभूतयः आक्रियन्त
आक्रियन्ते । १७ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

उच्चैरिति । महान् महापुरुषः उच्चैः पदम् इच्छन् उच्चैस्तरां
पदानि आयच्छते निक्षिपति, अत्युच्चतरं पर्वतशिखरमारोढुमिच्छुः
अत्युच्चतरपदविन्यासात् अभिमतस्थानं प्राप्नोति नान्यथा इति भावः ।
निपातभयशङ्कया नीचैः नीचैस्तरां याति पदानि आयच्छते इत्यर्थः ।
१७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रमाण इति । केशरी यथा करिष्यः शिरसि
पदं धत्ते तथा महत्सत्त्वं महाबलम् अधिष्ठितः आश्रितो जनः
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि वृहत्परिमाणस्यापि जनस्य शिरसि पदं धत्त ।
शेषार्द्धे पदन्तु धत्ते शिरसि केशरी मत्तदन्तिनः इति युक्तकान्तरस्य
पाठः । १७ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यद्यप्युत्साहप्रशंसा परैरेवमभिधीयते तथापि परबलाबलविमर्ष-
पूर्वकं विचेष्टितव्यमिति दर्शयन्नाह । गतभीरिति । गतभीर्निर्भयः
भूत्वा भोगीव सर्प इव भीतिजननं भयजनकं भोगं शरीरम् खाटो-
पश्च दर्शयेत् । यथाबलं स्वबलापेक्षया रिपौ दण्डनिपातनं कुर्वीत ।
१४ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

प्रकृतीनां कर्माणि चाभिधातुं प्रप्नोति । प्रकृतिव्यसनम् इति ।
यस्मात् कारणात् स्वाम्यादिप्रकृतीनां व्यसनं भवतीति शेषः । सत्
प्रशम्य निवार्य समुत्पतेत् यात्रोद्योगं कुर्यात् । व्यसनञ्च कृतो भवती-
त्याह, अनयापनयाभ्याम अयः शुभावहे विधिः, तस्य अभावः अनयः,
अपनयः दुर्नीतिः, ताभ्यां दैवतोऽपि अट्टयवशादपि जायते उत्पद्यते ।
१४ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

व्यसनशब्दं व्याख्यातुमाह । यस्मादिति । यस्माद्धेतोः श्रेयः परमा-
भ्युदयं व्यस्यति निरस्यति दूरं क्षिपति इत्यर्थः, तस्मात् तत् व्यसनम्
उच्यते नीतिविद्धिरिति शेषः । व्यसनी पुरुषः अधोऽधः श्रेयसः पतित्वा
अधोऽधो व्रजति, तस्मात् तद्व्यसनं परिवर्जयेत् यथासाध्यं परिहरे-
दित्यर्थः । व्यस्यतीत्यत्र व्यसति इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः । १४ स०
१९ श्लो० ॥ १९ ॥

दैवकृतव्यसनभेदानाह । ऊताशन इति । ऊताशनो वक्रिः, स हि
ग्रामनगरादिकं दहति । जलं सलिलं, तद्धि ग्रामादिकं आवयति ।
तृतीयो व्याधिः, शारीरिकपीडा । चतुर्थो दुर्भिक्षः अतिदृष्ट्यादिना
अन्नाभावः । मरकः सांक्रामिकपीडादिना बह्वर्णाग्निसंहारहेतुः ।
इत्येवं पञ्चविधं दैवं दैवकृतव्यसनं, परम् अवशिष्टं प्रत्यासन्नभूपादिकृतं
व्यसनं मानुषमित्युच्यते । १४ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

दैवमिति । दैवं पञ्चविधमपि ऊताशनादिनिमित्तं व्यसनं पुरुष-
कारेण ऊताशनादीनां, जलादिभिः उपशमनलक्षण-पुरुषकारेण
शान्त्या च अथर्ववेदोक्त्या प्रशमं नयेत् । कार्यतत्त्ववित् नीतिकुशला

विजिगीषुः उत्थायित्वेन उत्साहशक्ता नीत्या च नयेन च मानुषं व्यसनं प्रश्नं नयेत्, पूर्वज्ञान्वयः । १४ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

स्वाम्यमात्यादि-प्रकृतिसप्तकस्य अनुष्ठेयानि व्यसनानि च आह । स्वाम्यादीति । स्पष्टम् । १४ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

बहुवक्तव्यत्वात् स्वामिकर्म तद्व्यसनञ्च पश्चात् वक्ष्यति, सूची-कटाहन्यायेन अमात्यकर्म तद्व्यसनञ्चाह । मन्त्र इति । अमात्यस्य मन्त्रः पञ्चाङ्गः । अलब्धलाभादिकस्य सूचनावधि प्रयोगपर्यन्तं कर्म मन्त्रशब्देन गृह्यते । मन्त्रफलावाप्तिः पृथिवीलाभपालनादिरूपा । कार्यानुष्ठानम् एतदेव कार्यं क्रियतामित्येवं प्रेरणम् । आयतिः आ-गामिनि काले यद् भविष्यति तस्य शुभाशुभफलनिरूपणम् । आयः धनागमनिरूपणम् । व्ययः यथायोग्यस्थाने धनवितरणम् । दण्डनीतिः अपराधिना दण्डार्हस्य यथाशास्त्रमर्थदण्डादिसाधनम् । अमित्रप्रति-षेधनं नीतिबलेन शत्रुदमनम् । १४ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

व्यसनस्य इति । व्यसनस्य दुःखमूलस्य दुर्भिक्षादेः प्रतीकारः निवा-रणम् । राजराज्याभिरक्षणां, बुद्धिबलेन राज्ञो राज्यस्य च अभि-रक्षणां परिपालनं तयोरनिष्टापातनिवारणमिति भावः । इति अमात्यस्य कर्म । स मन्त्री व्यसनेन वक्ष्यमाणक्षेत्रेण अन्वितः इदं सर्वं हन्ति । व्यसनिनो मन्त्रिणः कर्त्तव्यं कर्म किमपि न सिध्यतीति भावः । राजराज्याभिरक्षणमित्यत्र राजराज्याभिषेचनमिति मु० पाठः । १४ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

अमात्यव्यसनं स्वामिन एव व्यसनं भवतीति निदर्शयन्नाह । अमात्य इति । अमात्ये मन्त्रिणि व्यसनोपेते धूर्त्तरिभिः क्रियमाणे परिगृह्य-माणेऽपि च । महीपतिः क्षिप्रपक्षः अण्डजः पक्षीव उत्पत्तिनुम् अभिसन्धानादिप्रतीकारं कर्त्तुम् अशक्त एव असमर्थ एव । प्रथमार्द्धे अमात्ये व्यसनोपेते क्रियमाणे इत्यत्र अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्क्रियमाणो महीपतिरिति मुद्रितपाठः । अत्र च अमात्ये व्यसनोपेते शक्तियुक्तो

महीपतिरिति पाठान्तरम् । अशक्त एवोत्पतितुम् इत्यत्र अशक्त एवो-
त्पतति इति मुद्रितपाठः । १४ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

राष्ट्रकर्म राष्ट्रव्यसनं चाह । हिरण्य इति । सुवर्णधान्यवसन-
वाहनप्रभृतिद्रव्याणि प्रजाभ्यः सम्भवन्ति इत्यर्थः । १४ स० २६ श्लो० ॥
२६ ॥

एतदेव स्पष्टयन्नाह । वार्त्ताम् इति । प्रजा वार्त्तां क्षयिवाणिज्य-
पाशुपाल्यलक्षणां साधयति सम्पादयति । तथाहि वार्त्तां लोकसंश्रयः
लोकनिष्ठा, नानालोकेषु वर्त्तते इत्यर्थः । प्रजायां ब्राह्मणादिवर्गेषु
व्यसनस्थायां विपन्नायां सत्यां किञ्चिदपि न सिध्यति, सर्वेषां वार्त्ता-
मूलकत्वात् इत्यर्थः । १४ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

दुर्गस्य कार्यं व्यसनञ्चाह । प्रजानामिति । आपदि विपत्तकृत-
नगराद्यवरोधकाले प्रजानां स्थानम् आत्मरक्षार्थमाश्रयः । तथैव
कोषदण्डयोः कारणं धनागाररक्षायाः दण्डरक्षायाश्च साधनम् ।
पौराश्च संश्रयाय आपदि आश्रयनिर्दिष्टं दुर्गिणां दुर्गपतीनां राज्ञाम्
उपकुर्वन्ति धनप्रदानादिनेति शेषः । १४ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तृष्णोमिति । दुर्गे स्थित्वा परैरविज्ञातो यत् सहसा परितः
पत्तिर्वा युद्धं तत् तृष्णायुद्धम् । जनत्राणं जनानामापन्नानां त्राणं
परिरक्षणम् । मित्रामित्रपरिग्रहः मित्रामित्रयोर्व्यापन्नयोः परिग्रहः
ग्रहणम् । एतच्च दुर्गबलादेव भवति । सामन्तानां संसक्तानाम्
घाटविकानाञ्च या वाधा आक्रमणादिकं तस्याः निरोधः निवारणम् ।
एतत् सर्वं दुर्गेणैव विधीयते । अतः दुर्गम् उच्यते, दुःखेन गम्यत्वादिति
भावः । १४ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

स्वपक्षेरिति । दुर्गस्थो दुर्गाधिकारी नृपो राजा स्वपक्षैः पर-
पक्षैश्च पृथ्यते, दुर्गबलेन नियन्त्रणग्रहणमत्वादिति भावः । दुर्ग-
व्यसनात् दुर्गसंस्काराद्यभावात् एतत् सर्वमेव न विद्यते, एतेषां
सर्वेषामभावो भवतीति भावः । १४ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

कोषप्रकृतेः कर्मव्यसने आह । भृत्यानामिति । भृत्यानां चतुरङ्ग-
बलादीनां भरणं भृतिः । दानं सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च । भूषण-
मलङ्करणम् । वाहनक्रयः वाहनानां हस्त्यश्वादीनां क्रयः मूल्यान
ग्रहणम् । स्थैर्यं कोषबलात् दृढत्वम् । परोपजापश्च परेषां शत्रुबलानाम्
उपजापः भेदनम् । दुर्गसंस्कार एव च । एतत् सर्वमेव कोषव्य-
साध्यम् । १४ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेतुबन्ध इति । सेतुबन्धः धान्यादीनां शस्यानामत्यक्तये आग्नibन्धनं,
नदीपारे गमनागमनाय च सेतुनिर्माणम् । बणिक्कर्म बणिज्यं
कोषमूलमेव । प्रजामित्रपरिग्रहः क्षीणाक्षीणप्रजा मित्राणि च
कोषेणैव परिगृह्यन्ते । धर्मार्थकामाणां सिद्धिश्च त्रिवर्गनिष्पत्तिश्च
एवं सर्वं कोषादेव प्रवर्तते । १४ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

कोषमूल इति । राजा हि कोषमूलः ; कोषाभावे न राजत्व-
निष्पत्तिः इत्यर्थः । इति प्रवादः जनश्रुतिः सार्वलौकिकः सर्वलोक-
प्रसिद्धः । कोषव्यसनवान् नृपतिरेतत् सर्वं पूर्वोक्तसमुदायं जहाति ।
कोषाभावे सेतुबन्धबणिक्कर्मनादिकं किमपि न सिध्यति इति भावः ।
१४ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

क्षीणमिति । कोषवान् प्रभूतधनसम्पन्नः पृथिवीपालः क्षीणं संप्रा-
मादिना अपघीयमानं बलं वर्द्धयति । स्वतश्च प्रजाः क्षीणाक्षीणा
गृह्णाति । परैरपि शत्रुभिरपि उपजीव्यते । धनलोभेन शत्रवोऽपि
तस्य कार्यं साधयतीत्यर्थः । १४ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

दण्डकर्मव्यसने चाभिधातुमाह । मित्रामित्र-इति । मित्राणि
बान्धवाः, अमित्राः शत्रवः, हिरण्यानि च तेषां भूमीनाञ्च अधिकृत-
प्रदेशानाञ्च प्रसारणं परिवर्द्धनम् । दूरकार्येषु व्यवहितकर्मसु आशु-
कारित्वं शीघ्रकारिता, लब्धस्य राज्यादिकस्य परिपालनम् एतत्सर्वं
दण्डसाध्यमेव इत्यर्थः । १४ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

परेति । परचक्राभिघातश्च परचक्राणां शत्रुसम्बन्धि-चतुरङ्ग-

बलानाम् अभिघातः विनाशः । खदगस्य परेण परिपोष्यमानस्येत्यर्थः ।
परिग्रहे रक्षणम् । दण्डात् एतत् सर्वं प्रकर्षणं भवति, तद्व्यसने च
क्षयं याति । १४ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अरय इति । भुवं निखये दण्डवतो नृपतेः अरयः शत्रवोऽपि
मित्रत्वं यान्ति, दण्डभयादिति भावः । शेषार्द्धं स्पष्टम् । १४ स०
३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

संस्तम्भयतीति । मित्राणि विकलत्वात् विचलन्ति संस्तम्भयति ।
अमित्रान् विजिगीषुन् नाशयत्यपि । मित्रमिति कर्तृपदम् उद्घम् ।
भृकोषदण्डैः प्राणैश्चापि उपकारितां व्रजति भूमिधनदानादिना
प्राणव्ययेनापि च उपकारं करोतीति भावः । अमित्रान् इत्यत्र
अमित्रम् इति उपकारितामित्यत्र उपकारिणे इति च कश्चित्
पाठः । १४ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः स्नेहनिबन्धनं परस्परप्रीतिजनितं सुबद्ध मित्रं
करोति साधयति । तस्मिन् मित्रे व्यसनम् व्यापन्ने सति मित्रकर्म
मित्रसाध्यं कार्यं न विद्यते न सिध्यतीत्यर्थः । ततः करोतीत्यत्र तत्त-
त्करोतीति पाठान्तरम् । १४ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

उपकारादिति । उपकारादृते प्रत्युपकारं विनापि मित्रं श्रेयसि
श्रेयस्करकार्ये तिष्ठति शुभं सम्पादयतीत्यर्थः । मित्रवान् राजा
दुःसाध्यान् अपि अर्थान् विषयान् अनादरात् अनायासेन साधयति ।
१४ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

सामिप्रकृतेः कर्माह । अन्वीक्षणमिति । इतिवृत्तं महीपतेरिति
अष्टपञ्चाशत्तमश्लोकेनान्वयः । विद्यानां त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीतिप्रभृ-
तीनाम् अन्वीक्षणं समालोचनं; खवर्याश्रमरक्षणं ब्राह्मणादिवर्णानां
ब्रह्मचर्यप्रभृत्याश्रमाणाञ्च रक्षणं, युद्धशस्त्राणां विषयस्पर्शादिरहित-
शरादीनां ग्रहणं; युद्धमार्गेऽपि शिक्षणं धर्मयुद्धस्य कूटयुद्धादेरपि
अभ्यासः । अन्वीक्षणमित्यत्र अन्वीक्षणे इति, खवर्याश्रमरक्षणमित्यत्र

सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति, सङ्घर्षाश्रमरक्षणमिति च पाठान्तरम् । १४
स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

व्यायाम इति । व्यायामः परिश्रमाभ्यासः; शस्त्रविज्ञानं शस्त्राणां
लक्षणादिकज्ञानं; कर्मणां लोहाकरपरिज्ञानादिकर्मणां कवचा-
वरणादीनाञ्च लक्षणानि; गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत् यथारोति सम्भ-
वर्त्तनम् उपवेशनमित्यर्थः । १४ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

नियुद्धकौशलमिति । नियुद्धं मल्लयुद्धं तत्र कौशलं कुशलता;
नियुद्धकुशलमिति मृदितपाठे स एवार्थः । मायया कौशलेन
परेषां चित्ते हृदये प्रवेशनं सर्वेषां मनो विज्ञानमित्यर्थः ।
तथा चोक्तं,

यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन हि तं नरम् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥

इति । शास्त्रयुक्तेषु शठेषु धूर्तता । तथा चोक्तं,

शठे शास्त्रं समाचरेत् । इति ;

सत्सु साधुषु सद्ब्रतदर्शनं साधुव्यवहारप्रकाशः । तथा चोक्तं,

सारल्यं सरलं कुर्यात् । इति ;

सद्ब्रतदर्शनमित्यत्र सद्ब्रतदर्शनमिति समीचीनः पाठः । १४ स०
४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

मन्त्रोद्योग इति । मन्त्रोद्योगः । मन्त्रिभिः सह मन्त्रस्य आरम्भः ।
अनुमन्त्रत्वं मन्त्रिभिः सह कृते मन्त्रे पश्चादपि मन्त्रणां, तस्य मन्त्रस्य
रक्षा रक्षणं, स्वास्थं सुस्थचितता; सामदानस्य उपेक्षा तस्मिन्
उपेक्षाप्रदर्शनमित्यर्थः । भेदः शत्रूणां परस्परमनोभङ्गसाधनम् ।
दण्डस्य साधनं दण्डानां दण्डकरणमित्यर्थः । १४ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

प्रशस्तु इति । प्रशस्ता सैन्यप्रसाधकः, अथवा उक्तव्यतिरिक्तसेनानीः,
सेनानाञ्च, मन्त्रो मन्त्रसहायः, अमात्यः मन्त्रस्य तत्कार्यस्य च सहायः,
पुरोधाः पुरोहितः, तेषाञ्च सर्वेषां सम्यक् प्रचारविज्ञानं तेषां

मध्ये कः स्वामिहितकारी को वा तद्विपरीत इत्यस्य सम्यक् विज्ञानम् ।
दुष्टानामहितकारिणाम् अथ्यक्षाणाम् अपरोपणं खनियोगात् अप-
नयनम् । अपरोपणमित्यत्र अवरोधनमिति मुद्रितपाठे कारागारे
अवरोध इत्यर्थः । १४ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

गतागतपरिज्ञानमिति । यः कारणात् अकारणात् वा गत आग-
तस्य तस्य परिज्ञानं दूतसम्प्रेषणानि च । प्रकृतीनाम् अमात्यादीनां
यत् व्यसनं व्यस्यति श्रेयो यत् तत् व्यसनं तस्य अपोहः निराकरणम् ।
कुड्यानां कुपितानां क्रोधप्रणमनानि च । १४ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

गुरुणामिति । गुरुणाम् उपाध्यायादीनाम् अनुवृत्तिः अनुकूलत्व-
प्रवर्त्तनम् । पूज्यानाम् इष्टदेवतादीनाम् अभिपूजनम् । धर्म्मासनप्रति-
ष्ठानं विवादपदविचारार्थं धर्म्मासने प्रतिष्ठानं आस्थाने उपवेशनम् ।
राज्यस्य ये कण्ठकाः दुष्टात्मानः चारुपारदारिकादयः तेषां शोधनम्
अर्थदण्डेन बध्दण्डेन वा दमनम् । पूज्यानां चाभिपूजनमित्यत्र पूज्यानां
चापि पूजनमिति पाठान्तरम् । १४ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

भूताभूतपरिज्ञानमिति । सर्व्वेषाम् अनुजीवनमित्यत्र सर्व्वेषा-
मनुजीविनामिति समीचीनः पाठः । अर्थस्तु सुगमः । १४ स० ४८
श्लो० ॥ ४८ ॥

मथ्यादासीनेति । मथ्यानां मध्यवर्त्तिभूपानाम् उदामीनानां
निरपेक्षभूपानां चरितस्य व्यवहारस्य ज्ञानं परिज्ञानम् । तत्सिद्धि-
पालनं तेन मथ्यादासीनचरितज्ञानेन या सिद्धिः कार्य्यसिद्धिः तस्याः
पालनं साधनं दृढस्थापनं वा । तत्सिद्धिमाधनमिति पाठ मथ्यादा-
सीनभूपतिभिः सन्धिरक्षणम् इत्यर्थः । मित्राणां परिग्रहः संग्रहः ।
१४ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

पुत्रदारेति । पुत्रदारादिभिः सह गुप्तिः आत्मरक्षणम् । स्ववृद्धि-
रूपः आत्मावृत्तिरूपः पवनः आदौ मूले यासां तासां स्ववृत्तीनां निज-
धनागमानां प्रवर्त्तनम् । स्ववृद्धिपवनादीनाम् इत्यत्र खनिदीपवना-

दीनाम् इति पाठे खनिदीपवनादिषु अर्थागमस्य उपायनिर्द्धारणम्
इति भावः । १४ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

असतामिति । असतां दुर्दत्तानां परिक्षेपः दण्डदानादिना क्षेप-
प्रदानम् । परिक्षेप इत्यत्र परिक्षेप इति पाठे परित्याग इत्यर्थः ।
सतां साधूनां परिगृह्णनं परिरक्षणम् । अहिंसा सव्यभूतानाम-
धर्माणाञ्च वर्जनम् इत्यत्र अभूतानाञ्च हिंसानामधर्माणाञ्च वर्जन-
मिति पाठे अभूतानां शास्त्रनिषिद्धानां हिंसानाञ्च अधर्माणाञ्च
परिहार इत्यर्थः । १४ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

अकार्यमिति । अदेयानां कुलधनादीनां राजचिह्नानां वा । १४ स०
५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

अदण्डनमिति । अदण्डयानां निर्दोषाणां देवद्विजादीनाम् अदण्डनं
दण्डेन धनादीनामग्रहणम् । अग्राह्याणां देवद्विजभूम्यादिषु करादी-
नाम् अग्रहणम् अनादानम् । १४ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

अर्थयुक्तमिति । अर्थयुक्तस्य त्रिवर्गाव्यपेक्षस्य । अनर्थस्य फल-
विवर्जितस्य । न्यायानुसारेण करग्रहणम्, अथवा प्रतिभोक्षणं शस्या-
भावादिदर्शनेन प्रजावात्सल्यात् स्वयं करादीनामग्रहणम् । १४ स०
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

संवर्द्धनमिति । प्रधानानां प्रधानराजपुरुषाणां संवर्द्धनं पालनम् ।
समर्थनमिति पाठे समर्थकरणं परोक्षमिति वार्थः । निरस्यानां
पदव्युत्तियोग्यानामपराधिनां च निर्हतिः निर्द्धारणम् । वैधम्याणां
दैवमानुषकृतानां आधिदुर्भिक्षमरकावरोधप्रभृतीनां प्रशमनं निवा-
रणम् । भृत्यानां परस्परसख्यसंस्थापनं च । १४ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अविज्ञातस्य इति । श्लोकद्वयं स्पष्टम् । १४ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

अधर्म्ममिति । एतत् सर्वं महीपतेः राज्ञः दत्तम् अवश्यमवजम्ब-
नीयम् । उपकार्युपकारित्वं दत्तमेतन्महीपतेरित्यत्र उपकार्यापका-
रित्वमिति दत्तं महीपतेरिति मुद्रितपाठः । १४ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

एतदिति । नयपुरःसरो नीतिमार्गानुसारी, उद्युक्तः उद्योगशीलः ।
 ऋषो राजा, एतत् पूर्वोक्तं सर्वम् अमात्यादि राज्यं च उन्नतिं नयति ।
 तु किन्तु व्यसनो अनन्तरोक्तवाक्पारुष्य-दण्डपारुष्यार्थदूषण-पान-स्त्री-
 मृगया-द्युतरूप-व्यसनवान् राजा क्षयमेव नयति । १४ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजनि धर्मेपार्जनार्थपार्जनयोर्यग्रे ।
 तथाच अस्वस्थचेतसि रोगादिना विवृतचित्ते सति मन्त्रो एतत्
 सर्वम् अशेषेण साकल्येन सन्धातुं सम्पादयितुम् अर्हति । सन्धातुम्
 इत्यत्र सन्नेतुम् इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिसप्तकस्य प्रत्येकं कर्म प्रतिपादितमिदानीं व्यसनं प्रति-
 पाद्यते, वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं वचनैः परदुःखोत्पादनम् । दण्ड-
 पारुष्यं तीक्ष्णदण्डता । अर्थदूषणम् अर्थानाम् अदानमादानं नाश-
 स्त्यागश्च । तथाच कौटिल्यः, अदानं पूर्वभृतस्य पुनरस्य यददानं तेन
 पूर्वदत्तोऽप्यर्थो विनष्टो भवति । आदानं दत्तस्य पुनराच्छेदनमपि तथे-
 वानर्थाय भवति । नाशोऽपि चौरादिभिरपहारः । त्यागः उपनत-
 स्यार्थस्य परित्यागः, इत्येव दूषणमुच्यते । पानं सुरासक्तिः, स्त्री रमणी-
 यासक्तिः, मृगया मृगमारणासक्तिः, द्यूतम् अलक्रीडादि, व्यसनानि ।
 महीपतेरित्युपलक्षणां सामान्यजनस्यापीति बोध्यम् । व्यसनानि मही-
 पतेरित्यत्र व्यसनं पृथिवीपतेरिति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६१
 श्लो० ॥ ६१ ॥

तथा मन्वादिकथितान्यपि व्यसनानि अभिधत्ते, आलस्यमिति ।
 आलस्यं दीर्घसूत्रता, निरुद्यमे वा । स्तब्धता गुणघृष्टश्रयः, जडता वा ।
 दर्पः शौर्याद्यहङ्कारः । प्रमादः अनवधानता अवशंन्द्रियता वा ।
 वरकारिता वरकारणं विनापि बद्धभिः सह वरकरणम् । इति
 इत्येतदालस्यादि पूर्वोपदिष्टं च वाक्पारुष्यादि सप्तमङ्गं यथा
 महीपतेस्तथा सचिवस्यापि व्यसनम् । पूर्वोपदिष्टं च इत्यत्र पूर्वोप-
 दिष्टं हि इति पाठान्तरम् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

राष्ट्रव्यसनमाह । अतिवृष्टिरिति । असत्करः असदुपायेन कर-
संग्रहः । यथा करसंग्राहकेण प्रदेशपतिना प्रथमं करे संगृहीतेऽपि
तत्प्रतारणाय अप्राप्तकरेण भूपालेन पुनरपि करसंग्रहार्थं प्रजानां
शस्यादिनिर्लुगठनम् । दण्डः विद्रोहिणश्च यथा प्रजानां धनधान्यादिक-
स्यात्मसात्करणम् । परचक्राणि विपक्षभूपालादिकृताक्रमणावरोध-
विलुगठनादिकम् । तत्करा व्याटविकादयः । श्रेष्ठः सुगमः । १४ स०
६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

राजानीक्रेति । राजानीकप्रियोत्सर्गः राजानीकानां राजवल्लभानाञ्च
उत्सर्गः राज्यपतित्यागः । एतत्सर्व्वं राष्ट्रव्यसनमुच्यते । १४ स० ६४
श्लो० ॥ ६४ ॥

दुर्गव्यसनमाह, विशीर्णेति । दुर्गस्थितानां यन्त्राणां प्राकाराणां
परिखाणाञ्च विशीर्णत्वं, जीर्णता इति भावः । अशस्त्रता धनःशर-
क्षपाणभस्त्रतोमरपरशुगदाप्रभृति-शस्त्रहीनता । घासानां पशूनामा-
हारीयटर्णाविशेषाणाम् इन्धनानाम् अन्नानाञ्च क्षीणता खल्वता ।
एतत्सर्व्वं दुर्गव्यसनम् उच्यते । क्षीणघासेन्धनान्नत्वम् इत्यत्र क्षीणवासेन्ध-
नान्नत्वम् इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

कोषव्यसनमाह, व्ययीकृत इति । व्ययीकृतः भृत्यादिभ्यो दत्तः ।
परिक्षिप्तः बद्धा विक्षिप्तः । भक्षितः रक्षकादिभिरिति शेषः । अस-
क्षितः न संगृहीतः । मुषितः चौरादिभिरपहृतः । दूरसंस्थः व्यव-
हितः । एतत्सर्व्वं कोषव्यसनम् उच्यते । १४ स० ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सम्पत्ति बलव्यसनमाह, उपरुद्धम् इति । उपरुद्धं शत्रुसैन्येन
कृतोपरोधमित्यर्थः । परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितं विष्टङ्गनया
नानाप्रदेशे विकीर्णं वा । विमानितं विगतमानम् अपमानितम् इत्यर्थः ।
अमानितम् असम्मानितम् । अमतम् अनिष्टम् अप्रियमित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् । अमतम् इत्यत्र अभूतम् इत्यपि पाठः । अभूतम् अप्रदत्तवे-
तनम् । १४ स० ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

परिहृतेति । परिहृतीणामपरहितं परिहृतीणां हतभूयिष्ठम्, अग्र-
रहितं हतमुखप्रवीरम् अधिनायकहीनमित्यर्थः । अग्रे जवः वेगो
यस्य सः अग्रजवः संग्रामे अग्रवर्ती । प्रहतः अग्रजवः अग्रवर्ती वीरो
यस्य तत् । आशानिर्वेदभूयिष्ठम् आशया निर्वेदेन च भूयिष्ठम् ।
बलवत्या आशया बलवता निर्वेदेन च अनायत्तचित्तमित्यर्थः ।
तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमानना इति दर्पणम् । १४ स० ६८
श्लो० ॥ ६८ ॥

कलत्रगर्भमिति । कलत्रं कुलस्त्री गर्भे विद्यते यस्य तत् । विक्षिप्तम्
अनेकराज्ये विकीर्णं सुदृढं प्रेषितं वा । अन्तःशतृप्यम् अन्तर्गतामित्र-
शतृप्यम् । भिन्नगर्भम् अन्योन्यमेव निर्भिन्नम् । अपस्तृतं खराज्य एव
मण्डलान्तरव्यवहितम् । अवियुक्तं कदापि न देशान्तरितम् । अवि-
युक्तमित्यत्र अपस्तृतमिति पाठे युद्धे अशिक्षितमित्यर्थः । परिमृष्टम्
इति पाठे युद्धशिक्षां कुर्वन्तमित्यर्थः । १४ स० ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

क्रुद्धमौलेति । क्रुद्धमौलाविमिश्रम्, मौलं पिष्टपैतामहं सैन्यम् ।
क्रुद्धं मौलं यत्र तत् । अविमिश्रं विभिन्नमतम् । विद्विषा विशिष्टं
शत्रुणा एकत्र स्थितम् । द्रव्ययुक्तं द्रव्येण विपक्षेण युक्तं मिलितम् ।
स्वविक्षिप्तं स्वविषये विक्षिप्तं क्षिप्तवत् वर्तमानम् । मित्रविक्षिप्तं
मित्रकार्यार्थं क्षिप्तम् । १४ स० ७० श्लो० ॥ ७० ॥

विच्छिन्नविविधासारमिति । विविधा धान्यादेः प्राणिः । आसारः
सहद्रुमम् । विच्छिन्नौ ध्वन्तो विविधासारो यत्र तत् । विच्छिन्नविवि-
धासारमिति पाठान्तरम् । शून्यमूलं शून्यं मूलं जनपद धनकलत्रादि-
रक्षास्थानं यस्य तत् । अस्वामिसङ्गतं स्वामिनोऽनुमतिं विना यत्
सङ्गतम् । भिन्नकूटं भिन्नं पृथक् पृथक् कूटं कुलं यत्र तत् । १४ स०
७१ श्लो० ॥ ७१ ॥

दुष्पार्ष्णियहमिति । दुष्पार्ष्णियहं दुरभिसन्धियुक्तपार्ष्णियहस-
मेतम् । अन्यं देशाद्यनभिज्ञम् । अन्यम् इत्यत्र अज्ञमित्यपि पाठः ।

एतत् सर्व्वं बलव्यसनम् उच्यते । अत्र बलव्यसने किञ्चित् साध्यं प्रयत्ने-
नापनेतुं शक्यं, किञ्चित् असाध्यम् । एतद् द्वयं पश्चादुच्यते । १४ स०
७२ श्लो० ॥ ७२ ॥

बलव्यसनेषु किं साध्यं किमसाध्यमित्याह, उपरुद्धमिति । उपरुद्धं
शत्रुणा कृतोवरोधं बलं निर्गत्य यदा अत्यन्तमूर्जितं बलवत् भवति
तदा युध्येत । उपरुद्धमिति मुद्रितपाठः । परिक्षिप्तं परि समन्तात्
वेष्टितम् अतएव निर्माणं न, युध्येत इति शेषः । १४ स० ७३
श्लो० ॥ ७३ ॥

अमानितम् असम्मानितं बलं कृतमानार्थसंग्रहं सत्, कृतः माना-
र्याभ्यां संग्रहे यस्य तत् युध्येत । साध्यमेतत् । विमानितं विगत-
मानम् अपमानितमित्यर्थः । अत्यर्थं प्रदीप्तक्रोधपावकं समुज्ज्वल-
कोपानलम् अतएव न युध्येत । अपमानात् प्रदीप्तकोपानलस्य कोप-
शान्तिरसाध्येव । १४ स० ७४ श्लो० ॥ ७४ ॥

युध्येतेति । अभृतम् अप्रदत्तवेतनं तदाख्ये कृतवेतनं तत्कालं दत्त-
वेतनं युध्येत । साध्यमेतत् । व्याधितम् अकर्मण्यं न, युध्येत इति
शेषः । यतः व्याधितं पीडितं परिभूयते पराभवमाप्नोति । असाध्य-
मेतत् । १४ स० ७५ श्लो० ॥ ७५ ॥

परिश्रान्तमिति । परिश्रान्तं बलं सुविधानतः खानभोजनादिना
विश्रान्तं विगतश्रमं सत् युध्येत । साध्यमेतत् । दूरायातं दूरात्
मित्रकार्य्यं सम्पाद्य दूरदेशात् आयातम् अतएव हतप्राणं निःसक्तं न
शस्त्रयुद्धक्षमं न शस्त्रयुद्धे समर्थं भवति । असाध्यमेतत् । १४ स०
७६ श्लो० ॥ ७६ ॥

नवागतम् इति । नवागतम् अभिनवागतं तद्देश्यैः तद्देशसम्भूतैर्बलै-
र्मिश्रं युध्येत । साध्यमेतत् । हतमुख्यप्रवीरं हता मुख्यप्रवीरा धुरन्धरा
यस्य तत् अतएव परिक्षिप्तं न, युध्येत इति शेषः । हतमुख्यप्रवीरन्तु
इत्यत्र हतमुख्यमवीरं तु इति मुद्रितपाठः । १४ स० ७७ श्लो० ॥ ७७ ॥

युध्येतेति । प्रतिहतंम् अन्यैर्वीरैर्भयं प्रवीरः सह सकृतं मिलितं
सत् युध्येत । साध्यमेतत् । हताग्रजं हतः अग्रजः श्रेष्ठो यस्य तत् ।
अतएव प्रमाथितपुरःसरम् प्रमाथितो ध्वस्तः पुरःसरः सेनानीर्यस्य
तत् । अनासक्तं संयामपराङ्मुखम् । न युध्यते इति परस्मैकेनान्वयः ।
हताग्रजमनासक्तमित्यत्र हताग्रजं च नासक्तमिति पाठान्तरम् ।
१३ स० ७८ श्लो० ॥ ७८ ॥

आशेति । आशानिर्वेदलब्धार्थम् आशायां निर्वेदे च सिद्धप्रयोजनम्
अतएव पूर्णांशं न युध्यते, युद्धप्रवृत्तिकारणापगमादिति भावः । निरुद्धे
अवरुद्धे सति अभूयिष्ठप्रसारे अल्पपरिमरस्थाने भुवोऽल्पतया न
युध्येत इति शेषः । आशानिर्वेदलब्धार्थं पूर्णांशं नात्र युध्यते इत्यत्र
आशाभिर्वेदलब्धा तु युध्यते न तु युध्यते इति पाठान्तरम् । १४ स०
७९ श्लो० ॥ ७९ ॥

युध्येत इति । आवृतसंप्राप्तं पूर्वमावृतं शत्रुसैन्येन कृतावरोधं पश्चात्
संप्राप्तम् अपरुद्धं बलं यथार्हयुधवाहनं सत्वारुरूप-समादित-युद्ध-
वाहनं सत् युध्येत । यथार्हयुधवाहनम् इत्यत्र अपूर्वायुधवाहन-
मिति मुद्रितपाठः । कलत्रगर्भात् कलत्रं कुलस्त्री गर्भे यस्य तस्मात्
सैन्यसमुद्घात् उद्गीतकलत्रम् अपसारितकलत्रं बलं सकृद्वृत्तं युद्ध-
करणे समर्थं, भवतीति शेषः । १४ स० ८० श्लो० ॥ ८० ॥

अनेकेति । अनेकराज्यान्तरितं मित्रसाहाय्यार्थं प्रेषितम् अनेकैः
राज्यैः अन्तरितं व्यवहितम् अतएव अतिक्षिप्तम् अतिदूरं प्रेषितं न
युध्यते । अन्तःशल्यम् अन्तर्गतामित्रशल्यम् अन्तर्गतम् अमित्राणां
शत्रूणां शल्यं यस्य तत् न क्षमं, युद्धकरणे न समर्थमित्यर्थः । १४ स०
८१ श्लो० ॥ ८१ ॥

अन्यान्यमिति । भिन्नगर्भं बलम् अन्यान्यमव निर्भयं परस्परं
विरोधि, तत् न युध्यते । तथाच अपरुद्धं स्वाधिकारमध्ये मगद-
जान्तरव्यवहितम् । तथा राज्यान्तरीकृतं भिन्नराज्ये प्रेषितम् ।

अथर्थं आन्तत्वात् न युद्धक्षममिति भावः । १४ स० ८२ श्लो० ॥ ८२ ॥

अवियुक्तमिति । अवियुक्तं न देशान्तरगतम् । देशान्तरगमनाभावात् संग्रामदक्षताभावः । अपक्रान्तं पलायितं युधि योद्धुं न क्षमम् । परिमृष्टं ह्यपक्रान्तमिति पाठे परिमृष्टम् अर्थादुपक्रान्तम् अशिक्षितमित्यर्थः । मौलं मूलतः स्थितं पिष्टपैतामहमित्यर्थः । कुड्मं तत् बलं सान्त्वितं सान्त्वनाप्राप्तं क्षमं योद्धुमिति शेषः । १४ स० ८३ श्लो० ॥ ८३ ॥

मिश्रं शत्रुभिरेकस्थं तदाक्रान्ततयाऽक्षमम् ।

शत्रोरुपनिविष्टं यत् सामर्थ्याद्नाक्षमं युधि ॥ ८४ ॥

मिश्रमिति । मिश्रम् अर्थात् शत्रुभिरेकस्थं शत्रुभिः आक्रान्ततया निरुद्धप्रसरं बलम् अक्षमम् । शत्रोः उपनिविष्टं शत्रुकर्तृक-समीकृत-शिविरनिवेशं बलं न सामर्थ्यात् सामर्थ्याभावात् युधि अक्षमम् । असाध्यमेतत् । १४ स० ८४ श्लो० ॥ ८४ ॥

दृष्ययुक्तं न युध्येत युध्येतोद्धृतकरटकम् ।

प्रधानयोधसंगुप्तं दृष्यच्चापि समुत्पतेत् ॥ ८५ ॥

दृष्ययुक्तमिति । दृष्ययुक्तं बलं न युध्येत, तदेव उद्धृतकरटकम् अपनीतदृष्यं युध्येत । पदान्तरमाह, प्रधानयोधसंगुप्तं वीरप्रधानेन संरक्षितं दृष्यं चापि बलं समुत्पतेत् युद्धार्थं संपतेत् । प्रधानयोधसंगुप्तं दृष्यं चापि समुत्पतेत् इत्यत्र प्रधानयोधसंयुक्तं दृष्ययुक्तं समुन्नयेत् इति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८५ श्लो० ॥ ८५ ॥

स्वविद्धिप्तमिति । स्वविद्धिप्तम् अर्थात् आपदि आपत्काले स्वविषये आत्मकार्यं आक्षिप्तं सम्पूर्णमाकृष्टम् । एवं प्रकृत्यदेशकालत्वात् मित्रकार्यसाधनार्थम् उत्क्षिप्तम्, अयोगिकं युद्धयोगाय न समर्थं भवति । स्वविषयाक्षिप्तमित्यत्र स्वविषयाक्षिप्तमिति मुद्रितः पाठः । १४ स० ८६ श्लो० ॥ ८६ ॥

धान्यादेरिति । वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः । आदिपदात् वस्त्र-
घृत-लवणादि सर्व्वं स्नान्धावारोपयोगि गृह्यते । बद्धपुस्तकेषु, धान्या-
देर्वीवधा प्राप्तिरिति पाठः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारे इति
मेदिनी । आसारः सुहृद्भलम् । विच्छिन्नः वीवधः आसारश्च यस्य तत्
सन्धं युद्धाय न इष्यते, आहारप्रतिबलाभावादिति भावः । युद्धाय
नेष्यते इत्यत्र युद्धाय नेष्यते इति च पाठः । १४ स० ८७ श्लो० ॥ ८७ ॥

पिटपैतामहं मौलं तेन शून्यं न तत् क्षमम् ।

कृतजानपदारक्षं शून्यमूलं युधि क्षमम् ।

अस्वामिसंहतश्चैव स्वामिना यदिना कृतम् ॥ ८८ ॥

पिटपैतामहमिति । मौलं पिटपैतामहं, तेन मौलेन शून्यं तत् बलं
न क्षमं न युद्धे समर्थमित्यर्थः । शून्यमूलं कलत्रादिरक्षास्यानक्षतम्
अपीति शेषः । कृतजानपदारक्षं कृता जानपदः आरक्षा, कलत्रा-
दीनामिति शेषः । यस्य तत् बलं युधि क्षमं संग्रामे समर्थम् । स्वामिना
विना यत् कृतं नियुक्तं तत् अस्वामिसंहतम् । तादृशं बलं, न गृथेत
इति परश्लोकेनान्वयः । प्रथमचरणद्वयं मुद्रितपुस्तके नास्ति । श्लोकाद्वि-
सामञ्जस्यरक्षणाय मया षड्भिस्वरङ्गैरेकः श्लोकः गृहीतः । कृतजा-
नपदारक्षमित्यत्र कृतजानपदारक्ष्यम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
१४ स० ८८ श्लो० ॥ ८८ ॥

न गृथेत इति । भिन्नकूटं भिन्नः कूटो दम्भो यस्य तत् । सर्वमेव
स्वप्रधानम् अतएव अनायकम् । तथाच पश्चात् कोपाभिमतानं
रोषाभिभूतम् । दुष्पार्ष्णिग्राहं दुर्दूरभिमन्युक्तः पार्ष्णिग्राहो यस्य
तादृशं बलम् अक्षमं संग्रामेऽयोग्यमित्यर्थः । १४ स० ८९ श्लो० ॥ ८९ ॥

आदेशिकमिति । आदेशिकं दशानभिर्ज्ञं, तत् अन्यं स्मृतम् । तन्म-
लत्वात् क्रियायां युद्धक्रियायाम् अक्षमम् । आदेशिकं स्मृतं ह्यन्यं
तन्मलत्वात् क्रियाक्षमम्, इत्यत्र आदेशिकं स्मृतं युद्धं मूढत्वाच्च क्रिया-
क्षमम् इति मुद्रितपाठः । उपसंहाराच्च, बलव्यसनमित्यादि इति ।

अत्र आदिपदात् अन्यान्यपि द्यूतस्त्रीपानादीनि आक्षिप्यन्ते । तत् समीक्ष्य तत् प्रतीकारानन्तरं पर्थवसानं समालोक्य पश्चात् युद्धाद्यं समुत्पतेत् । १४ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

मित्रव्यसनमाह, दैवोपपीडितमिति दैवान्युपपीडनानि कथित प्रकाराणि व्याधिमरकादीनि तैः समाक्रान्तम् । शत्रुबलेन ग्रस्तम् व्याक्रान्तम् । तथा संपरिकीर्तितैः कथितैः कासक्रोधसमूह्यैश्च दोषैः ग्रस्तं मित्रं, व्यसनोपेतमिति शेषः । मृगयाक्षाः स्त्रियः पानमिति कामजस्रतुवर्गः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणमिति क्रोधज-स्त्रिवर्गः । १४ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

व्यसनतारतम्यमाह, नरेन्द्राद्या इति । मित्रव्यसनात् दण्डव्यसनं, ततोऽपि क्रोधव्यसनं, ततोऽपि दुर्गव्यसनं, ततोऽपि राज्यव्यसनं, ततोऽपि अमात्यव्यसनम्, अमात्यव्यसनात् स्वामिव्यसनं गरीय इति तात्पर्यम् । १४ स० ६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

इतीति । राजा इत्यादि वाग्दण्डयोश्च पारुष्यम् एतत्प्रभृति दुष्पार्ष्णिग्राहमन्धश्च बलव्यसनमुच्यते एतत्पर्यन्तं सर्वं प्राकृतं प्रकृतेः प्रस्तुतं व्यसनं यथावत् बुध्येत अनुसंदध्यात् । तथाच प्रयत्नात् यत्नेन, बुद्ध्या ज्ञानेन, शक्त्या सामर्थ्येन च व्यसनस्य पूर्वाक्षिप्तितस्य अकाल-हीनं न कालेन यथायोग्यसमयेन हीनं व्यपेतं, व्यपरोपणम् अपसारणं कुर्यात् ॥

बुध्येत राजा व्यसनं प्रयत्नात्

बुद्ध्या च शक्त्या व्यसनस्य कुर्यात् ।

अकालहीनं व्यपरोपणं सः

राजा प्रजारञ्जनतत्परो भवेत् ॥

इति पुस्तकान्तरस्य पाठः । १४ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

कालात्यये हि व्यसनं व्याधिवदसाध्यं स्यादिति तदुपेक्षायां दोषं दर्शयन्नाह, प्रकृतिव्यसनानीति । इन्द्रियाद्यर्थेषु गीतवाद्यादिषु

प्रसक्तिरत्र प्रमादशब्देनाभिधीयते । दर्पः पौरुषादिजनिताऽहङ्कारः,
तस्मात् यो राजा प्रकृतिव्यसनानि उपेक्षते, रिपवः न चिरात् तं
पराभवन्ति इति प्रतीतम् । १४ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इदमिदमिति । इदं चेदं च कार्यं स्वविषये दुर्गादिकं परविषये
सन्ध्यादिकं विचिन्त्य मन्त्रपूर्वकं निश्चित्य सम्यक् कर्मणा योजनीयम्
अनुष्ठेयम् । ततश्च ईहमानः चेष्टमानः राजा नियतं निश्चयेन प्रापयेत्
समापयेत् । यस्य नृपतेः प्राकृतो वर्गः प्रकृतीनां स्वाम्यमायादीनां
वर्गः समूहः सुनयपिहितरन्ध्रः सुनयेन शास्त्रोपदिष्टरीत्या पिहितं
रन्ध्रं किद्रूपव्यसनं यस्य तथा स क्षितिपतिः चिराय त्रिवर्गं धर्मार्थ-
कामरूपम् उपभुङ्क्ते । १४ स० ६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कार-
क्षतायाम् उपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण
प्रकृतिकर्मव्यसनादिनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशमर्गप्रारम्भः ।

राज-राज्य-व्यसनयोः स्वरूपं तारतम्यञ्चाह, अमात्याया इति ।
अमात्यः आद्यो यामां ताः षडपि मित्रान्ता राज्ञम् उच्यते । स्पष्ट-
मन्यत् । १५ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

राजेति । अव्यसनी राजा राज्यव्यसनापोहनत्तमः षडङ्गराज्य-
व्यसनस्य निराकरणे समर्थः । ऊर्जितं व्यसनादिशून्यं राज्यं न
राजव्यसनापोह-समर्थं न राज्ञो व्यसनदूरीकरणे समर्थं भवति ।
१५ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

आत्मा मात्यप्रजाकोषदुर्गाणां दण्डमित्रयोः ।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥ ३ ॥

आत्मेति । आत्मनः अमात्यानां प्रजायाः कोषस्य दुर्गस्य दण्डमित्रयोश्च
व्यसनेभ्यः समुन्नेता वियाजको यो राजा स त्रिवर्गभाक् धर्मार्थकाम-
भाजनं भवति । १५ स० ३ श्लो० ॥ ० ॥

अशास्त्रचक्षुरिति । अशास्त्रचक्षुः नास्ति शास्त्रं नीतिशास्त्ररूपं
चक्षुर्यस्य सः नृपतिः अन्य इत्यभिधीयते । अन्यः शास्त्रलोचनरहितो
नृपतिर्वरं तथापि मदात् गर्वात् आक्षिप्तसत्यथः परित्यक्तसन्मार्गः
चक्षुष्मान् नृपतिर्न । तथाहि अन्यो नृपतिर्मन्त्रभिर्मन्त्रकुशलैरस-
न्मार्गात् निवर्त्यते, चक्षुष्मान् मदान्धः कुमार्गमाश्रित आत्मानं राज्यं
चाशेषते हन्ति । १५ स० ४ श्लो० ॥ ३ ॥

मन्त्रिभिरिति । आत्मानं सराज्यमपीत्यर्थः । स्पष्टम् । १५ स०
५ श्लो० ॥ ४ ॥

शास्त्रचक्षुरिति । धर्मार्थौ प्रतिघ्नन्ति यानि तानि धर्मार्थप्रतिघा-
तीनि धर्मार्थविध्वंसकानि व्यसनानि परित्यजेत् । १५ स० ६ श्लो० ॥ ५ ॥

वाग्दण्डयोरिति । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणं चेति व्यसनत्रयं क्रोधजं स्मृतम् । १५ स० ७ श्लो० ॥ ६ ॥

कामजमिति । कामजं व्यसनं चतुर्विधम् । चतुर्विधमित्यत्र चतुष्टयमिति पाठान्तरम् । स्पष्टम् । १५ स० ८ श्लो० ॥ ७ ॥

वाक्पारुष्यमिति । वाक्पारुष्यं वाचां तीक्ष्णत्वं लोके उद्देजनम् अतएव अनर्थकत् अनर्थम् अपायं करोतीति । तस्मात् तत् न कुर्यात् । प्रियया वाचा जगत् आत्मसात् प्रकुर्यात् । अनर्थकत् इत्यत्र अनर्थकम् इति, आत्मसात् इत्यत्र आत्मताम् इति, वाक्पारुष्यं परम इत्यत्र वाक्पारुष्यपरम् इति मुद्रितपुस्तकस्य पुस्तकान्तरस्य च पाठः । १५ स० ९ श्लो० ॥ ८ ॥

अकस्मादिति । कोपात् परुषम् इत्यत्र कोपादभीक्ष्णम् इति मु० पाठः । इति प्रतीतम् । १५ स० १० श्लो० ॥ ९ ॥

हृदये इति । हृदये हृदयस्थित इत्यर्थः । मर्मच्छित् मर्मभेदी तीक्ष्णो वागसिः तेजस्विनं जनं दीपयति । दीप्त उद्दीप्तश्च स वैरितां याति । तेजस्विनं दीपयति इत्यत्र तेन च्छिन्नो नरपतिरिति मु० पाठः । १५ स० ११ श्लो० ॥ १० ॥

नादेजयेदिति । कृपणो लुब्ध उच्यते । १५ स० १२ श्लो० ॥ ११ ॥

असिद्धसाधनमिति । असिद्धस्य प्रतिपक्षादेर्दण्डनक्रियया साधनं दण्डः तथा शासनं शिक्षणमपि दण्ड उच्यते सद्भिः । तथाच कौटिल्यः, “वधः परिक्षेपोऽर्थहरणं दण्डः” इति । तं दण्डं यत्नैव शास्त्रोक्तप्रमाणेनैव नयेत् प्रापयेत् । दण्डं दण्डार्थं जने युक्तदण्डः प्रयुक्तो दण्डो येन तादृशो नरपतिः प्रशस्यते । तं यत्नैव नयेत् इत्यत्र तद्युक्तेऽपनये इति, दण्डो इत्यत्र दण्डं, दण्डम्, इति च, सद्भिरित्यत्र यद्भिर्मिति पाठान्तरम् । १५ स० १३ श्लो० ॥ १२ ॥

उद्देजयतीति । प्रतीतम् । १५ स० १४ श्लो० ॥ १३ ॥

संश्रयास्त्रैव लोकस्य इति । लोकस्य संश्रयाः आश्रयदातारः ।

संश्रया इत्यत्र आश्रिता इति म० पाठः । आश्रिताश्चैव लोकेन इत्यपि पाठः । विवृद्धाः वृद्धिं गताश्च विद्विषः विनाशाय भवन्ति । १५ स० १५ श्लो० ॥ १४ ॥

लोकानुग्रहकर्तार इति । स्पष्टोऽर्थः । १५ स० १६ श्लो० ॥ १५ ॥

महत्स्वपीति । तत्र राज्यापहारे प्राणान्तिको दण्डः प्रशस्यते । अन्यत्र विगर्हितः । तत्र दण्डः प्रशस्यते इत्यत्र युक्तदण्डः प्रशस्यते इति, तत्र दण्डं प्रशस्यते इति वा पाठः । १५ स० १७ श्लो० ॥ १६ ॥

अर्थदूषणमाह, दूष्यस्य दूषणार्थमिति । दूष्यस्य शङ्कितापराधस्य दोषयुक्तस्य वा दूषणार्थं दोषनिरूपणार्थं बधार्थं वा महोयसो बज्र-संख्यस्य अर्थस्य परित्यागः व्ययः, नीतितत्त्वज्ञैः नीतिशास्त्रविचक्ष्णैः अर्थदूषणम् उच्यते । दूष्यस्यादूषणार्थश्च इति पाठे दूष्यस्य अदूषणार्थं निर्दोषिताख्यापनार्थम् इत्यर्थः । कैटिल्येनाप्युक्तम्, अदानमादानं विनाशस्त्यागः । तदपि कोपेनैव यन्न दीयते तत्कृतार्थदूषणमुच्यते । कोपेनैव यदादीयते तत्कृतार्थदूषणमुच्यते क्षितिर्विनाशोऽपि कोपे-नैवोपलक्षितः । अर्थस्य त्यागोऽपि दूष्यबधार्थं यद्रज्ज दीयते इत्येकमेव तत् इति । १५ स० १८ श्लो० ॥ १७ ॥

अर्थदूषणस्याविधेयतामाह, तदकस्मादिति । तत् तस्मात् नित्यम-आत्महिताकाङ्क्षी राजा, अकस्मात् अतिबलीयसा कोपेन समाविष्टः सन्न अर्थदूषणं न कुर्यात् । १५ स० १९ श्लो० ॥ १८ ॥

मृगयाव्यसनदोषान् अभिधातुमाह, यानक्षोभ इति । यानवतः यानेन रथादिना अरण्यं प्रविशतः यानक्षोभः बन्धुरप्रदेशे यान-प्रतिघात इत्यर्थः । तथा यानाभिहरणं यानानां ध्वंसः । क्षुत् क्षुधा, पिपासा जलपानेच्छा, श्रमः परिश्रमः, आयासः श्रौतसुखम् इत्यादि-जनितं पीडनं परिक्षेशः । इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् इति चतुर्विंशश्लोकेनान्वयः । यानक्षोभो पानवतो यानाभिहरणं तथा इत्यत्र पानक्षोभो पानरतौ पानाभिहरणं तथा इति पाठे

पानरतौ सुरापानाभ्यांसे सति पानक्षौभौ सर्वदा पानं, तज्जनितः
क्षौभः सम्मोहश्च । तथा पानाभिहरणं पानरत्याकर्षणं, सर्वदा सुरा-
सेवनप्रवृत्तिरित्यर्थः । १५ स० २० श्लो० ॥ १६ ॥

अभियानस्येति । अभियानस्य युद्धयात्रायाः सम्पत्त्या संग्रामसाम-
ग्रोगामपचयेनेति भावः । यानव्यसनजं यानव्यसनजनितं महत् दुःखम् ।
अभियानस्य सम्पत्त्या यानव्यसनजं महत् इत्यत्र अभिपानव्य सम्पत्त्या
पानव्यसनजं महत् इति पाठे, अभिपानस्य निरन्तरसुरासेवनस्य
सम्पत्त्या संघटनेन पानव्यसनजं सुरापरायणतारूप-व्यसनजनितं
महत् दुःखम् । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २१ श्लो० ॥ २० ॥

वृक्षसङ्घटति । वृक्षसङ्घटजा वृक्षसन्निपातजनिताः । लताकण्टक-
पाटनं लताभिः कण्टकैश्च पाटनं शरीरविदारणम् इत्यर्थः । शैलपाद-
लताजालस्यागुवल्मीकपीडनम् इत्यत्र शैलपादशिलाजालस्यागुवल्मीक-
पीडनम् इति पाठान्तरम् । अर्थोऽत्र न दुरवगाहः । १५ स०
२२ श्लो० ॥ २१ ॥

प्रच्छन्नोपगतैरिति । शैलानां सरितां विपिनानां कुत्तिषु गर्भेषु
प्रच्छन्नोपगतैः अलक्षितरूपेणोपस्थितैः सामन्ताटविकादिभिः कृता
बधबन्धपरिक्षेपाः बधबन्धनादिजनिताः क्लेशाः सम्भवन्तीति शेषः ।
बधबन्धपरिक्षेपा इत्यत्र बधबन्धपरिक्षेपेरिति सु० पाठस्तु न समी-
चीनः । १५ स० २३ श्लो० ॥ २२ ॥

स्वसैन्यैरिति । परभिन्नैः परेण शत्रुणा भिन्नैः भेदमापादितैः
आयत्तीकृतैरित्यर्थः । स्वसैन्यैः आत्मसदृशैः स्वसैन्यैः मारणं गुप्तहत्येति
भावः । स्पष्टमन्यत् । १५ स० २४ श्लो० ॥ २३ ॥

दवाग्निधूमसंरोध इति । दिङ्मोहे दिग्भ्रमः । भ्रमणानि दिग्-
भ्रमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानि । इत्यादि दाघजातमिति वाक्यशेषः ।
१५ स० २५ श्लो० ॥ २४ ॥

अपरोक्षित-मृगयागुणानभिधाय तत्खण्डनमाह, जितश्रमत्व-

मिति । जितश्रमत्वं श्रमसहिष्णुता । व्यायामः बलवृद्धिकरमङ्गसञ्चालनम् । अस्त्रमेदकफक्षयः शरीरस्थानां जडतासम्पादकानाम् अस्त्रादीनाम् अपचयः । अस्त्रमेदकफक्षय इत्यत्र व्यायाममेदकफक्षय इति मु० पाठः । अस्त्रस्य मेदसः क्षय इति तु क्वचित् पाठः । चलस्थिरेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु अनुत्तमा अखलिता बाणसिद्धिः । १५ स० २६ श्लो० ॥ २५ ॥

मृगयायामिति । अन्ये अपरे मृगयायाम् एतान् गुणान् आहुः । तत् एवंविध-गुणकीर्तनं न क्षमं न युक्तिसङ्गतम् । यतः दोषाः मृगयायामनिष्ठापाताः प्रायः प्राणहराः जीवनहारिणः तस्मात् तत् मृगयाकरणं महत् व्यसनम् । १५ स० २७ श्लो० ॥ २६ ॥

मृगयां विनापि मृगयोक्तगुणाः सम्पद्यन्ते इति प्रदर्शयन्नाह, अस्त्रादय इति । योग्या अश्वारोहणायभ्यासः, तथैव अस्त्रादयः अस्त्रकफमेदादिवानिशं जोर्यन्ते जीर्णा भवन्ति । तथाच चलेषु स्थितिस्थापक-गुणोपेतपदार्थेन, वायुना, बाष्पादिना वा प्रचलत्सु यन्त्रलक्ष्येषु यन्त्ररूपलक्ष्येषु धावत्कृतक-मृगादिषु वा बाणसिद्धिः जायते । अस्त्रादय इत्यत्र व्यामादय इति, चलेषु यन्त्रलक्ष्येषु इत्यत्र चरेषु यत्र लक्ष्येषु इति मुद्रितः पाठः । १५ स० २८ श्लो० ॥ २७ ॥

मृगयासक्ति-चरितार्थताया उपायान्तरमाह, अथ चेदिति । व्याख्या सुगमा । १५ स० २९ श्लो० ॥ २८ ॥

कृत्रिमं मृगयारण्यं कीदृशं करणीयमित्याह, परिक्षिप्तमिति । मृगाणामपि अगम्यथा अलङ्घनीयया परिखया परिक्षिप्तं परि समन्तात् वेष्टितम् । अन्यथा रक्षितमृगाणां पलायनसम्भावना । परिखाशब्देन प्राकारोऽप्युपलक्षितः । व्यायामपरिणादाभ्यां दीर्घविस्ताराभ्याम् अर्द्धयोजनसम्मितम् क्रोधद्वयपरिमितम् । अर्द्धयोजनसम्मितमित्यत्र अर्द्धयोजनसंश्रितम् इत्यपि पाठः । १५ स० ३० श्लो० ॥ २९ ॥

गिरेरिति । स्पष्टम् । १५ स० ३१ श्लो० ॥ ३० ॥

पादपैरिति । स्निग्धनीलघनच्छायेरित्यत्र स्निग्धशीतघनच्छायेरिति,
प्रख्यातैरित्यत्र विज्ञातैरिति, विरलैरित्यत्र विटपैरिति मुद्रितः पाठः ।
१५ स० ३२ श्लो० ॥ ३१ ॥

पांशुपूरितेति । पांशुभिः पूरिताः, अत एव निष्क्रिद्राः क्लिद्र-
रहिताः शुभ्रप्रदरकन्दरा यत्र तत् । शुभ्रं विलं, प्रदरो विदीर्णस्थानं,
कन्दरो दरो । पांशुपूरितनिष्क्रिद्र-शुभ्रप्रदरकन्दरम् इत्यत्र पांशुपूरित-
निष्क्रिद्रं शुभ्रप्रदरकन्दरम् इति मुद्रितः पाठः । दलिताः पातितः
स्थानु-वल्मीक-पाषाणा यत्र तत्, अत एव समभूतलम् । निम्नस्थान-
पूरणात् उच्चस्थानविध्वंसाच्च सर्वत्र समोद्धतमिति भावः ॥ १५ स०
३३ श्लो० ॥ ३२ ॥

शोषिताग्राहसलिलमिति । शोषिता निःसारिता ग्राहाः कुम्भी-
रादयो येभ्यः, तादृशानि सलिलानि यत्र तत् । सुगम्भीरजलाशय-
मित्यत्र सम्भूतजलदाश्रयमिति, नानापद्मवनाकीर्णमित्यत्र नानापुष्प-
समाकीर्णमिति, नानाविहगशोभितमित्यत्र नानाविहगसङ्कुलमिति च
मुद्रितः पाठः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ स० ३४ श्लो० ॥ ३३ ॥

मृगसङ्घातसम्पूर्णमिति । क्रिद्रानि षट्क्राणि येषां ते क्रिद्रषट्क्राः,
तादृशा विघाणिनः षट्क्रिद्रा यत्र तत् । स्पष्टमन्यत् ॥ मृगसङ्घात-
सम्पूर्णमित्यत्र अघातमृगसम्पूर्णमिति कचित्पाठः ॥ १५ स० ३५ श्लो०
॥ ३४ ॥

सुखसंसेव्यतयेति । पुष्पवल्लीपिनङ्गया कुसुमश्रेणीयुक्तया सुख-
संसेव्यततया सुखेन संसेव्या पुष्पादिचयनार्थमाश्रयणीया लता यत्र
तथा. परिखायास्तटे जाता समुत्पन्ना तथा वनराज्या परिक्षिप्तं
समन्तात् परिवेष्टितम् । १५ स० ३६ श्लो० ॥ ३५ ॥

वहिरिति । वहिः वनादहिः बाह्यप्रदेशे इत्यर्थः । दूरान्तरस्य सु-
दूरस्थानस्य य आभोगः परिसरः तत्र निवृत्तं वृत्तशून्यं समं समतलं
भूतलं यत्र तत् । निवृत्तेति पाठे निवृत्तं क्षुपेण ऋक्षशाल-वृक्षेणेत्यर्थः ।

समं समीकृतं भूतर्जं यत्र तत् । पूर्वार्द्धे, वहिर्भूरान्तराभोगनिवृत्त-
समभूतलम् इत्यपि पाठः । शेषार्द्धं सुगमम् । १५ स० ३७ श्लो० ॥ ३६ ॥

तदनम् इति । तदनं मृगयावनम् । रक्षिभिः रक्षितं सत् भूभुजां
भूतये भवति । तदनम् इत्यत्र तदने इति, चाप्तेरित्यत्र स्वाप्तेरिति,
भूभुजां भूतये भवेत् इत्यत्र भूभुजां भूरिभूतये इति मु० पाठः ।
१५ स० ३८ श्लो० ॥ ३७ ॥

तत्कर्मज्ञ इति । तत्कर्मणि मृगयाकर्मणि आप्तः अन्तरङ्गीभूतः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ क्रीडनायास्य विविधा इत्यत्र क्रीडनाय नरेन्द्रस्य इति
पाठान्तरम् । १५ स० ३९ श्लो० ॥ ३८ ॥

अन्येति । प्रातश्चमणक्षमः अभ्युक्त्यापि अश्वदिकमनारुह्यापि धा-
वनादिसमर्थः, राजा अन्यकार्याविरोधेन अन्यकार्यस्य प्रजापालनादि-
राजकार्यस्य धर्मार्थादिरूपपुरुषार्थसाधनस्य च अविरोधेन अयाघातेन
क्रीडनाय मृगयाविहारार्थम् आप्तैः विश्वत्तैः मतैः प्रियैः पुरुषैः
सहितः तत् मृगयारण्यम् आविशेत् प्रविशेत् । अन्यकार्याविरोधेन
इत्यत्र धर्मार्थाद्यविरोधेन इति, क्रीडनायाविशेत् इत्यत्र क्रीडनाय
विशेत् इति, तदाप्तेरित्यत्र तदाप्तैरिति, मतैरित्यत्र मितैरिति पाठा-
न्तरम् । १५ स० ४० श्लो० ॥ ३९ ॥

यदा चेति । दूरान्तगोचरं दूरस्य दूरवर्त्तिनः अन्तस्य मृगया-
रण्यप्रान्तभागस्य गोचरम् । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेदित्यत्र सन्नद्धं तत्र
संतिष्ठेदिति कश्चित् पाठः । १५ स० ४१ श्लो० ॥ ४० ॥

सद्भिरिति । गुणाः साधु प्रकीर्त्तिता इत्यत्र गुणाः संपरिकीर्त्तिता
इति पाठान्तरम् ॥ अर्थः सुगमः । १५ स० ४२ श्लो० ॥ ४१ ॥

विधिरेव इति । अन्यथा कृतकमृगयारण्यादिकं विना मृगयुर्यथा
आध इव राजा मृगयां न गच्छेत् । मृगयां मृगयुर्यथा इत्यत्र मृग-
यायां मृगा इव इति, पर इत्यत्र वर इति मु० पाठः । स्पष्टमन्यत् ।
१५ स० ४३ श्लो० ॥ ४२ ॥

द्यूतव्यसनदोषानभिधातुमाह, महतेति । द्राक् भटिति विमुक्तता,
निवसने हारितेऽपि नमो दीव्यतीति दर्शनात् । निःसत्यता, परा-
जयभयात् सत्यरहितत्वमित्यर्थः । निष्ठुरता, पुत्रस्य सर्पदंशनान्तरणे
श्रुतेऽपि अनास्यया कस्य सर्प इति प्रश्नपूर्वकमेकाग्रमनसा क्रीडा-
सक्तिदर्शनात् । क्रोधः, हारिते पार्श्ववर्त्तिनामपि क्रुध्यतीति दर्शनात् ।
वाक्शस्त्रखण्डनं, क्रोधान्धतया वाक्पाठय्यमपि भवतीति तात्पर्यम् ।
१५ स० ४४ श्लो० ॥ ४३ ॥

लोभ इति । लोभः हारिते लोभवृद्धिः । धर्मक्रियालोपः द्यूता-
दरादित्यर्थः । कर्मणां प्राग्व्यकर्मणाम् अप्रवर्त्तनम् अननुष्ठानम् ।
सत्समागमविच्छिन्तिः, द्यूतासक्तं सन्तः परिहरन्तीति दर्शनात् । असद्भिः
कितवैः सह वर्त्तनम् । १५ स० ४५ श्लो० ॥ ४४ ॥

अर्थनाशेति । अवश्यम् अर्थनाशक्रिया, क्रोधध्वंसकरणम् । नित्यं
नियतं वैरानुबन्धिता शत्रुताकरणम् । हारितवित्तो वैरोभवतीति
भावः । प्रतिक्षणं जयपराजयसम्भावनया, सत्यपि अर्थे निराश्रवं
धनशून्यताज्ञानम्, असत्यपि अर्थे रागिता धनवत्ताज्ञानम् । १५ स०
४६ श्लो० ॥ ४५ ॥

प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे क्रोधहर्षा । पराजितस्य
क्रोधः, जयिने हर्षश्च भवतीति भावः । प्रतिक्षणं सन्तापः परि-
तापः । प्रतिक्षणञ्च संक्षेपः कष्टापातः, पराजितस्येत्यर्थः । प्रतिक्षणं
साक्षिप्रश्नः । सन्दिग्धाक्षपातने साक्षिप्रश्नमित्यर्थः । १५ स० ४७
श्लो० ॥ ४६ ॥

खानादिति । द्यूतासक्तिवशात् खानादिषु अनादरः अनास्या ।
अथायामः अङ्गपरिचालनराहित्यम् । अङ्गदीर्घत्यम् उक्तकारणसमु-
दयात् शरीरावसादः । शास्त्रार्थस्य अप्रत्यवेक्षणम् अनालोचनम् ।

१५ स० ४८ श्लो० ॥ ४७ ॥

गृहनमिति । मूत्रशक्तोः गृहनं वेगरोधः । क्षुत्पिपासोपपीडनं

क्षुधा पिपासया च उपपीडनं परिक्षेपः । नीतिशास्त्रप्रवीणा इत्या-
दीन् द्यूतदोषान् प्रचक्षते कीर्त्तयन्ति । १५ स० ४९ श्लो० ॥ ४८ ॥

पाण्डव इति । अपरो द्वितीयः लोकपाल इन्द्र इव पाण्डवो
धर्मराजः युधिष्ठिरः स्वयं विद्वानपि असता अशोभनेन द्यूतेन कल-
त्राणि धर्मदारान् अपि द्रौपदीं हारितः । द्यूतेन ह्यसता विद्वान्
इत्यत्र द्यूतव्यसनमापन्नः इत्यपि पाठः । १५ स० ५० श्लो० ॥ ४९ ॥

नल इति । महान् उदयः अभ्युदयो यस्य तस्मिन् राज्ये द्यूतेन
हृते हस्तान्तरं नीते सति प्रभुः प्रभावशाली राजा नलः वने हिंस-
माकुलारण्ये धर्मदारान् दमयन्तीं त्यक्त्वा परित्यज्य परकर्म ऋतुपर्ण-
गृहे दासवृत्तिम् अकरोत् । हृते राज्ये महोदये इत्यत्र हृते राज्य-
महोदये इति मु० पाठः । परकर्माकरोत् प्रभुः इत्यत्र परकर्म्मपरो-
ऽभवत् इति पाठान्तरम् । १५ स० ५१ श्लो० ॥ ५० ॥

तुल्य इति । इन्द्रतुल्यस्य महेन्द्रसमानस्य यस्य तुल्यो धनुर्द्धरः भवि-
ष्यिष्यां नास्ति, रुक्मशैलाभः सुवर्णपर्वतसदृशः सः रुक्मी रुक्मिणी-
भ्राता, द्यूतदोषात् क्षयं गतः, बलभद्रेण जर्जरीकृताङ्गो मृत्युमुखे
पतितः । रुक्मशैलाभ इत्यत्र रुक्मतुल्याभ इति मु० पाठः । १५ स०
५२ श्लो० ॥ ५१ ॥

राजेति । कौशिकरूपाणां तदाख्यजनपदानां राजा मन्दधीः अल्प-
बुद्धिः दन्तवक्रोऽपि तीव्रद्यूतकृतात् दोषात् अत्यन्तद्यूतासक्तिजनित-
दोषेण दन्तभङ्गम् अवाप्तवान् प्राप्तवान् । बलदेवेन द्यूतफलकाहतस्य
दन्तवक्रस्य दन्ता भङ्गा इति भावः । १५ स० ५३ श्लो० ॥ ५२ ॥

द्यूतादिति । द्यूतात् अनर्थसंरम्भः, अनर्थं विनाकारणं संरम्भः
अमर्षः । द्यूतात् महान् खेहक्षयः । संहतानां दृढतरसम्बद्धानां
पक्षाणाञ्च कुरपाण्डवसमानानामपीत्यर्थः । द्यूतात् भेदः परस्परमनो-
भङ्गः शत्रुताचरणमपि प्रवर्त्तते जायते । संहतानाञ्च पक्षाणामित्यत्र
पक्षाणां संहतानाञ्च इति मु० पाठः ॥ १५ स० ५४ श्लो० ॥ ५३ ॥

इतीति । इत्येवं केवला दोषा यत्र तत् द्यूतं राजा परित्यजेत् । मेधावी राजा अन्येषां दर्पिणां भूपालानामपि समाङ्ग्यं द्यूते आङ्गानम् अथवा द्यूतस्य नामापि विनिवारयेत् । आहृतो न निवर्त्तत द्यूतादपि रणादपि इति वचनात् द्यूते आङ्गानमपि निवारयेत् ॥ समाङ्ग्यमित्यत्र समाङ्ग्यमिति मु० पाठः ; तस्माङ्ग्यमित्यत्र पाठः । १५ स० ५५ श्लो० ॥ ५४ ॥

स्त्रीदोषानभिधातुमाह, कालातिपात इति । कार्याणां सकल-करणीयानां कालातिपातः । स्त्रीत्यसनासक्त्येति शेषः । धर्मार्थयोः प्रधानपुरुषार्थयोः परिपीडनम् । धर्मस्यासेवया अर्थस्य च कामेप-भेगव्ययेन हानिरित्यर्थः । नित्याभ्यन्तरवर्त्तित्वात् सर्वदान्तःपुर-वासात् सर्वप्रकृतिकोपनं भवतीति शेषः । सचिवादयः सर्वाः प्रकृतयः कुप्यन्ति इति भावः । सर्वप्रकृतिकोपनमित्यत्र साधु प्रकृति-कोपनमिति पाठान्तरम् ॥ १५ स० ५६ श्लो० ॥ ५५ ॥

रहस्यभेद इति । तत्पक्षात् स्त्रीपक्षात् रहस्यभेदः । स्त्रीजितस्य स्त्रियो रहस्यं जानन्ति, चापल्यात् तदपि प्रकाशयन्तीति लोके प्रसिद्धिः । अकार्येषु परदारादौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः । अथवा तत्पक्षादिति परैरङ्गान्वयः । प्रथमम् ईर्ष्या प्रार्थितायाः कामिन्याः प्रणयार्थिनि अन्यस्मिन् पुरुषे इति शेषः । ततस्तस्मिन्नेव अमर्षः असाह्यता । ततः क्रोधः, ततो विरोधः, ततः साहसानि, रावणस्येव इत्यर्थः ।

ईर्ष्यामर्षा तथा क्रोधो विरोधः साहसानि च । इत्यत्र

ईर्ष्यामर्षन्तथा क्रोधाऽनुरोधः साहसं तथा ।

इति मु० पाठः । १५ स० ५७ श्लो० ॥ ५६ ॥

इत्यादीति । स्पष्टम् । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५७ ॥

स्तीति । स्त्रीमुखालोकनतया अग्राणां स्त्रीमुखदर्शनलालसानाम् अन्यचेतसां क्षुद्राश्रयानाम् ईहितानि चञ्चितानि यौवनेन सह क्षयं गच्छन्ति । १५ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥

मद्यव्यसनदोषानभिधातुमाह, गमनमिति । गमनं यथा तथा सञ्चरणम् । विक्कलत्वम् अनायत्तशरीरता । संज्ञानाशः अचेतनत्वम् । विवस्त्रता दिगम्बरत्वम् । असम्बद्धप्रलापित्वम् योग्यतादिरहित-वचनप्रयोगः । मुञ्ज्वारंवारम् अकस्मात् हठात् व्यसनम् असुस्थता । असम्बद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुञ्जः इत्यत्र बद्धबद्धप्रलापित्वम् अकस्माद् व्रजनं मुञ्जरिति पाठान्तरम् । असम्बद्धप्रलापित्वमित्यत्र असम्बन्धप्रलापित्वमिति पाठे परस्परसम्बन्धविवर्जितवाक्यप्रयोग इत्यर्थः । १५ स० ६० श्लो० ॥ ५६ ॥

प्राणग्लानिरिति । प्राणग्लानिः निःसत्त्वता । सुहृन्नाशः बन्धुविच्छेदः । प्रज्ञाश्रुतिमतीनां बुद्धिविद्याज्ञानानां भ्रमः विलक्षणम् । सद्भिः साधुभिर्वियोगः विच्छेदः । असद्भिः सङ्गः सङ्गमः । अनर्थेण सह सङ्गमः अनिष्टापात इत्यर्थः । प्राणग्लानिरित्यत्र प्राणलाभ इति पाठस्तु न समीचीनः । १५ स० ६१ श्लो० ॥ ६० ॥

खलनमिति । स्पष्टम् । १५ स० ६२ श्लो० ॥ ६१ ॥

पुनरपि सोदाहरणं पानदोषमाह, श्रुतशीलबलोपेता इति । श्रुतं शास्त्राध्ययनम् । शीलं सुचरितम् । बलं शौर्यम् । तद्युक्ताः । अक्षीण-नामानः सर्वत्र विख्याता बलदेवकृष्णादयः । अन्यकृष्णायः, भूर्यसा पानदोषेण अपरिमितसुरासेवनदोषेण क्षयं जग्मुः उच्छेदं प्रापुः । १५ स० ६३ श्लो० ॥ ६२ ॥

योगीश्वर इति । आरंभं हृदयग्राहिणं शिष्यं कचम् । पुरा देवा-सुराणां संग्रामे प्रवृत्ते शुक्रो मृतसञ्जीवन्या विद्यया मृतानसुरान् सञ्जीवयति । देवास्तु मृता न जीवन्ति । तदा देवानां वहस्पतेस्त्वानु-रोधेन मृतसञ्जीवन्या विद्यायाः संग्रहार्थं कचः शुक्रदुहित्रा सह सख्य-मकरोत् । तद्वारेण शुक्रस्य च प्रियतमशिष्योऽभवत् । तज्ज्ञात्वा दैत्यैर्बहुशो व्यापादितोऽपि कचो दुहित्रनुरोधेन शुक्रेण मृतसञ्जीवन्या विद्यया पुनः पुनः सञ्जीवितः । अथ दैत्याः कचं व्यापाद्य तन्मांसानि

बद्धा पक्वानि कृत्वा सुरया सह शुकाय ददुः । शुक्लं मदान्धः
सुरया सह कचस्य मांसं भक्षितवान् । तेन च तदवधि ब्राह्मणानां
सुरापानं निषिद्धम्, इति पौराणिकी वार्त्ता । १५ स० ६४ श्लो० ॥ ६३ ॥

पानक्षिप्तं इति । पानासक्तो हि चाण्डालादिकाभोजनादिरूपे
अकार्येऽपि प्रवर्त्तते । तेनासौ शास्त्रनिषिद्धाचरणात् आर्यसमाजे
अव्यवहार्यो भवतीति भावः । शब्दार्थस्तु सुगमः । १५ स० ६५
श्लो० ॥ ६४ ॥

मृगयाद्यूतयोर्दोषाधिक्यमाह, काममिति । कामं सर्वथा वरं
स्त्रियं निषेवेत गच्छेत्, अथवा साधुमात्रया परिमितमात्रया स्वल्प-
परिमाणेनेत्यर्थः । पानं सुरापानं निषेवेत कुर्यात् । तथापि विद्वान्
द्यूतमृगये न, निषेवेत इति शेषः । यतः ते द्यूतमृगये अत्यन्तव्यसने ।
१५ स० ६६ श्लो० ॥ ६५ ॥

उपसंहरति, तदिति । तत् तस्मात्, अथैसा व्यस्यति इत्यस्मात्,
अपनयविधिज्ञैः अपनयस्य दुर्नृतेः शास्त्रनिषिद्धाचरणस्येति यावत् ।
विधिज्ञैः विधिम् अनिष्टलक्षणं जानन्तीति तैः आचार्यैः, श्रेयसां
कल्याणानां विघ्नकारि विघातकं व्यसनं सप्त सप्तधा, उदारम् अप्रति-
हतं यथा तथा उपदिष्टं कथितम् । तथा हि एकमपि व्यसनं
निष्कृत्वा दृढसंस्मर्त्ता आशु शीघ्रं नाशं विनाशं जनयति सम्पादयति ।
निष्कृतादित्यत्र निसर्गादिति मुद्रितपाठे स्वभावादित्यर्थः । किम् किमुत
योगपद्योदयेन युगपदेकाधारे सर्वेषां समवायेन न हन्ता उच्छेदकारी
भवति ? परस्मैकोक्तो दुरन्तो व्यसनसप्तकसमवाय इति शेषः ॥ १५ स०
६७ श्लो० ॥ ६६ ॥

पटयतीति । विबुधमतीनामपि देवसमानबुद्धीनामपि दुरन्तः
दुष्परिपाकः अशुभावसानो वा अयं सप्तको गण इति शेषः । इन्द्रि-
याणां ओत्र-त्वक्-घ्राण-व्यसन-नयनादीनां परिभोग्याहितां तत्तद्विष-
यासक्तिं पटयति संवर्द्धयति । घटयतीति पाठे जनयतीत्यर्थः ।

श्रुतमपि आलोचितशास्त्रमपि श्रेष्ठतामुत्कृष्टत्वमपि, श्रेष्ठताम् अग्र-
गामित्वं च विनिहन्ति नाशयति । विभूतिं निस्त्रलामपि श्रियं
भूयसीं महाप्रमाणामपि अनीचैरत्यर्थं यथा तथा चलयति अपसार-
यति । १५ स० ६८ श्लो० ॥ ६७ ॥

अरिगणा इति । अरिगणाः शत्रुगणाः अपगतव्यसना इति वि-
शेषणमत्रापि योजनीयम् । नियतं निरन्तरं व्यसने स्थितं स्त्रीद्युत-
मृगयादौ निरतं राजानं परिभवन्ति पराजयन्ते । स्वयञ्च दुःशिक्षो
दुर्भेद्यो भवन्ति । अपगतव्यसना व्यसनविवर्जिता बुधा नीतिशास्त्र-
विदः पण्डिताः रिपून् शत्रून् परिभवन्ति, स्वयं च ते दुःशिक्षो भवन्ति ।
१५ स० ६८ श्लो० ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां श्रीजगन्मोहनतर्कालङ्कारक-
तायां हस्तलिखितपुस्तकानुसारेण व्यसनविवृतिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥०॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशसर्गप्रारम्भः ।

व्यसनविहीनस्य विजिगीषोः कार्यमाह, नानाप्रकारैरिति ।
विजयाभिकाङ्क्षो विजिगीषुः नरेन्द्रः; नानाप्रकारैः पूर्वनिरूपितैः
व्यसनैः, व्यस्यन्ति निराकुर्वन्ति श्रेयांसि यानि तानि तैः विमुक्तः विर-
हितः सन् अप्रतिमेन असामान्येन शक्तिवयेण प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्ति-
उत्साहशक्तिरूपेण युक्तः विशिष्टश्च सन्, दुरन्तव्यसनोपपन्नं दुरप-
नेय-प्रकृतिसप्तकव्यसन-दूषितं परं यातव्यं यायात् विजयार्थमभि-
गच्छेत् ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

प्रायेणेति । सन्तः विपश्चितः प्रायेण, रिपूणां विजेयानां व्यसने
यातव्यं युद्धयात्रा कर्त्तव्या इत्यर्थः । इत्येव समादिशन्ति कथयन्ति ।
हि निश्चये तत्र व्यसने विपक्षप्रकृतिसप्तकनिष्ठे व्यसने सति नित्यं
नियतम् एष पक्षः, अवलम्बनीय इति शेषः । क्षमः समर्थश्चेत् अभ्यु-
दितः अभ्युदययुक्तः सन् अभियायात्, शत्रोर्व्यसनाभावेऽपीति शेषः ।
तत्रैष पक्षो व्यसने हि नित्यम् इत्यत्र तत्रैव पक्षो व्यसने हि नित्यम्
इति, तत्रैष पक्षो व्यसनं ह्यनित्यम् इति च पाठान्तरम् । १६ स०
१ श्लो० ॥ २ ॥

यदेति । यदा ऊर्जितं प्रबलम् अमित्रं शत्रुं पराक्रमात् बलेन
प्रसभं निहन्तुं क्षमः समर्थः । तदा परस्य यातव्यस्य पीडनकर्षणानि
पीडनं प्रपीडनं कर्षणं धनधान्यादीनाम् आकर्षणम् इत्यादीनि अहि-
तानि अनिष्टाचरणानि कुर्वन् यायात् अभिगच्छेत् । पीडनकर्षणानि
इत्यत्र कर्षणपीडनानि इति मु० पाठः ॥ १६ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सम्पन्नशस्यमिति । राजा विजयोत्तर्यः । विजयाय सम्पन्नशस्यं परि-
पक्वानेकशस्यं प्रमृग्यं यानयोग्यं परस्य यातव्यस्य विषयं राज्यं यायात्
आक्रामेत् । यायात् प्रमृग्यमित्यत्र यायादिभूतिमिति पाठे परस्य देशं

विभूतिं च आक्रामेत् इति भावः । यतः शस्योपघातेन शस्यनिर्लुगठनेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वसैन्यानाम् उपचयः पुष्टिश्च साधु यथा तथा भवेदिति शेषः । १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

विशुद्धपृष्ठ इति । पार्ष्णिग्राहविधानात् विशुद्धपश्चाद्भागः । पुरतः अग्रे भयप्रदेशान् सङ्कटस्थानानि विचिन्वन् निरूपयन् । परकर्मवेदांश्च चतुर्चेष्टितमभिजानन् । सुवीवधासारविशुद्धमार्गः सु अप्रतिहतः वीवधः धान्यादेः प्राप्तिः, आसारः सहृद्गलं, विशुद्धमार्गश्च यस्य सः । अप्रमत्तः सावधानः, विजिगीषुः, द्विषतः शत्रोः धरित्रीम् अधिकृतां भूमिं विप्रेत् । विशुद्धमार्ग इत्यत्र विशुद्धमार्गाम् इति पाठे धरित्रीम् इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् । १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

समे इति । सन्नद्धः सुसज्जितः गुल्मः कल्पितसैन्यवृहभेदे यस्य सः । विहितान्नपानः विहितं सुनिरूपितम् आहृतञ्च अन्नं भक्ष्यं पानं जलादिकं येन सः । विद्वान् नीतिशास्त्रनिपुणः विजयी, समे प्रदेशे समभूमौ, विषमे उन्नतानतस्थाने च, भूमेः निम्ने स्थले निम्नस्थाने वा अनातुरः कातरताहीनः, अभयः निर्भीकश्च सन् सुमुखेन वीरपुरुषाधिष्ठितसेनामुखेन यायात् अभिगच्छेत् ॥

सम प्रदेशे विषमे च निम्ने स्थले कृते पानहितान्नयुक्ते ।

स्वसैन्यपर्याप्तविहारयुक्ते देशे विदध्याद् विजयाय राजा ॥

इति पाठान्तरम् । १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

योधे इति । योधे योधसमये करिणां हस्तिनां निर्वापणार्थं श्रेयोविधानार्थं प्रभूनाम्बुवनेन प्रभूतानि बज्रलानि अस्मिन् जलानि वनानि च यत्र तेन पथा इति शेषः । यायात् गच्छेत् । अस्मिन् पेयं वनं भक्ष्यं करिणां भविष्यतीति भावः । निर्वापणार्थमित्यत्र निर्वासनार्थमिति पाठान्तरम् । अस्मिन् ऋते जलाभावेन योधप्रभावात् हस्तिनां कुष्ठानि श्वत्ररोगा भवन्ति; इति हस्तिचिकित्सासम्मतम् ।

१६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

स्वस्थक्रियाणामिति । स्वस्थक्रियाणां स्वस्थाः सुस्थताव्यञ्जिकाः क्रियाः कार्याणि येषां ते स्वस्थक्रियाः, तेषामपि कुञ्जरानां शरीरेषु उष्मा उत्तापः अभिजाज्वलीति देदीप्यते । हि निश्चये स प्रतापः कुञ्जर-शरीरान्तर्गतस्तापः, व्यायासयोगेन पथिश्रान्त्या सम्पृद्धः उत्तेजितः सन् विरदान् तानेव कुञ्जरान् प्रसह्य सहसा हन्ति विनाशयति । शरीरेष्वभिजाज्वलीति इत्यत्र शरीरेषु हि जाज्वलीति इति पाठान्तरम् । १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

सर्वाण्येति । परामवस्थां मरणावस्थाम् । शिथ्यं स्पष्टम् । १६ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिदानच्युतिशीकरेषु सुरभिर्मदक्षरणरूपजलविन्दुवत्सु न दन्ताभिघातेन स्फुरिता उत्पन्ना येषां तेषु । तद्विस्मयमेतत् । शेषं सुगमम् । १६ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेतुमाह, सुकल्पित इति । सुकल्पितः जययोग्यस्थाने रक्षितः । संयुगदृष्टमार्गः संयुगे दृष्टः मार्गो येन, संयामकौशलञ्च इति भावः । घटिशतानि घट्सहस्राणि । शेषं स्पष्टम् । १६ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

गजेषु राज्यं निबद्धमित्यस्य हेत्वन्तरमाह, जले स्थले इति । जले नदीतडागाद्युत्तारे, महाप्रमाणत्वात् । स्थले वालुकाक्षित-दुर्गमस्थाने । द्रुमसङ्घटे, द्रुमभङ्गसमर्थत्वात् । साधारणे जलस्थलमिश्रे वा । विषमे उन्नतपाषाणवल्मीकस्थाणुप्रभृतिभिर्बन्धुरे । समेऽपि कान्तारे प्रान्तरे वापि । प्राकारहर्म्यादिविदारणे च नागवतां बलानां सकुञ्जर-सैन्यानां जयः ध्रुवं निश्चयेन भवतीति शेषः ॥ जले स्थले च द्रुमसङ्घटे च समेऽसमे साधुबलेऽबले च । प्राकारहर्म्यादिविदारणेन जयो ध्रुवं नागवतां बलानामिति पाठान्तरम् । १६ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मात् नागवतां बलानां ध्रुवं जयः, तस्मात्, यतो भूरिजलः पश्याः, यतश्च अन्नपानाभ्याम् उपचितः पृष्ठो भवति, तेन

पथा विशङ्कः शङ्कारहितः सन् प्रतापं जनयन् प्रभावं प्रकटयन् बलानि
अश्रमयन् न श्रान्तानि कुर्वन् शनैः शनैः अभियायात् शत्रुपुरीं
प्रविशेत् । १६ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

अभ्युन्नतानामिति । अणुरपि स्वयं हीनशक्तिरपि अभ्युन्नतानां
शक्तित्रयसम्पन्नानामपि अरीणां शत्रूणां पश्चात्प्रकोपम् उदारम्
उत्कृष्टं जनयेत् । अप्रमत्तः प्रमादरहितः सन् तच्च पश्चात्प्रकोपं
प्रसमीक्ष्य प्रतिविधाय यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । कस्मादित्याह,
अदृष्टस्य अप्राप्तस्य अनिश्चितस्येत्यर्थः । यानफलस्य हेतोः दृष्टं पूर्वोपा-
र्जितं हस्तगतमित्यर्थः । राज्यं न नाशयेत् । पश्चात्प्रकोपः सर्वनाशं
करोतीति भावः । १६ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

पश्चात्प्रकोप इति । पश्चात् स्थानीयादौ प्रकोपः बाह्यैराभ्यन्तरेवा
अर्थक्षोभादिकः । पुरतः प्रयाणसिद्धौ फलं राज्यधनादिलाभश्च ।
तयोर्मध्ये किं गरीय इति परामर्शे पश्चात्प्रकोपस्तु गरीयान् गुरु-
तरः । हि यतः विप्रकृताः विरोधिताः विपन्नभूपालाः तत् पश्चात्-
प्रकोपलक्षणं रन्ध्रं क्तिद्रं महत्त्वं नयन्ति प्रवर्द्धयन्तीत्यर्थः । तस्मात्
प्रतिविधाय प्रतिविधानं कृत्वा यायात्, नान्यथेत्यर्थः । १६ स० १५
श्लो० ॥ १५ ॥

पुरश्चेति । अविशुद्धपृष्ठः अप्रतिविहितपार्ष्णिग्राहादिः प्रसर्पन्
युद्धयात्रां कुर्वन् तीव्रं पार्ष्णिभेदं पार्ष्णिग्राहजनितमहाभयं प्राप्नोति ।
शेषं स्पष्टम् । १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

यास्यन्निति । यास्यन् युद्धयात्रां करिष्यन् विजिगीषुः पुरोऽयं
रक्ष्यं स्थानीयरक्षकम् अनेकवर्गम् अनेके वर्गाः अष्टवर्गिकैकादश-
वर्गिकादयो हस्त्यश्वरथप्रभृतयो वर्गा यस्मिन् तत् । अनेकमुख्यम्
अनेकप्रधानं बलं निदध्यात् स्थापयेत् । कस्मादित्याह, अनेकमुख्यम्
अनेकमतविशिष्टम् अनेकमुख्यस्य बहुप्रधानाधिष्ठितस्य बलस्य ऐकमत्वं
द्विषतां शत्रूणाम् अभेद्यम् । १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

अवश्ययातव्यत्वे पश्चात्प्रकोपशङ्कायां किं प्रतिविधेयमित्याह,
अवश्ययातव्यतयेति । अवश्ययातव्यतया यानस्य अवश्यकरणीयतया
उद्यतः उद्युक्तः सन् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्खेत् पश्चात्प्रकोपेण
आहिता उपस्थिता यानशङ्का यस्य तादृशसेत् तदा सेनापतिं
सेनानीम् अथवा कुमारं बलैकदेशेन बलस्यैकांशेन सह पुरः शङ्का-
स्थानस्थाये निदध्यात् रक्षार्थं स्थापयेत् । पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्ख
इत्यत्र पश्चात् प्रकोपाहितयानशङ्का इति मु० पाठः । १६ स०
१८ श्लो० ॥ १८ ॥

वाह्याभ्यन्तरकोपयोगुरुलाघवमभिधातुमाह, आभ्यन्तरादिति ।
आभ्यन्तरात् अभ्यन्तरसमुत्पन्नात् पुरोहितामात्यादिकृतात् बाह्यकृ-
तात् बह्यैरन्तःपालाटविकादिभिः कृतात् च दोषात् कोपात् कार-
णात् तयोः दोषयोः मध्ये आभ्यन्तर एव गमनीयान् बलवन्तरः,
आभ्यन्तरकोपात् भयं भवतीति भावः । अवश्ययातव्यत्वे एतद्दोष-
विनिवारणाय किं कर्तव्यमित्याह, अवहिःप्रचारान् अन्तर्गतान्
दोषहेतून् प्रकुपितानित्यर्थः । आदाय पुरस्कृत्य अर्थदानादिना
संगृह्य इत्यर्थः । सार्थं गृहीत्वा वा गच्छेत् । बाह्यान् वक्ष्यमाण-
प्रकाशान् राष्ट्रान्तपालादीन् दोषहेतून् विहितानुकल्पान् विहितः
कृतः अनुकल्पः सामादिना प्रतिविधानं येषां तादृशान् कृत्वा गच्छेत्
इति सम्बन्धः । १६ स० २० श्लो० ॥ १९ ॥

वाह्याभ्यन्तरयोः पश्चात्प्रकोपयोरभ्यन्तरं प्रकोपमाह, पुरोहितेति ।
पुरोहिताः, अमात्याः, कुमाराः राजपुत्राः, कुल्याः विजिगीषुकुलभवाश्च;
एते प्रधानाः सेनाभिगोप्तारः सेनाध्यक्षाः । सन्तः साधवः, तेषां पुरोहि-
तादीनाम् अन्योन्यतमप्रकोपं परस्परविद्वेषम् अन्तःप्रकोपं समुपादि-
शन्ति निर्दिशन्ति निरूपयन्तीत्यर्थः । तेषां हि सन्तोऽन्यतमप्रकोप-
मन्तःप्रकोपं समुपादिशन्ति इत्यत्र येषां हि मन्तोऽन्यतमप्रकोपमन्तः-
प्रकोपं समुपादिशन्ति इति मु० पाठः ॥ १६ स० १९ श्लो० ॥ २० ॥

वाह्यं प्रकोपमाह, राष्ट्रैति । राष्ट्रपाला दण्डनायकाः, अन्तपालाः सन्धिरक्षणनियुक्ताः, आटविकाः अटवीभोक्तारः अन्यजा स्नेहमुख्यादयः, अभिसीमानः सीमासमीपस्थाः । बद्धवचनबलेन समाहर्तृप्रजामुख्यादयः । एतेषाम् अन्यतमप्रकोपः बाह्यप्रकोपः कथित इति शेषः । उत्पद्यमानं तम् उभयविधं पश्चात्प्रकोपं निपुणप्रचारैः कार्यकुशलैः मन्त्रिभिः सचिवैः सम्यक् उपाददीत संलक्षयेद् । प्रतीकारार्थमिति भावः । उत्पद्यमानम् इत्यत्र उत्पद्यमान इति पाठान्तरम् । १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

सामादिभिरिति । सामादिभिः उपायैः, परस्परम् अवग्रहैः संरोधैः, भेदनैः विस्फेधगैश्च प्रकोपं शमयेत् शान्तिं नयेत्, विजिगीषुरिति शेषः । प्रतप्ताः सन्तप्तहृदया यथा परान् शत्रून् न भजेरन् न आश्रयेयुः सचिवादय इति शेषः । धीरः नीतिशास्त्रज्ञः राजा तथा विकारं शमयेत् च । तथाच धीरः शमयेद्विकारम् इत्यत्र तथापि धीरः शमयेत् प्रकोपमिति मु० पाठः । १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

कीदृशी यात्रा न कर्त्तव्या इत्याह, मनुष्येति । मनुष्याणां पुरुषगुणोपेतानां, युग्यानां वाहनानाम् अपचयः क्रासः, क्षयः ध्वंसश्च । हिरणानां सुवर्णानां धान्यानाम् अपचयः क्षतिः, व्ययश्च नाशश्च । हिरण्यपदेन धनस्य, धान्यपदेन खाद्यद्रव्यमात्रस्य उपलक्षणम् । तस्मात् विदग्धबुद्धिः राजा, क्षयव्ययायासकरीं, क्षयस्य अपचयस्य व्ययस्य वितरणादिकस्य, आयासस्य परिश्रममात्रस्य च हेतुम् इमां फलहीनयात्रां नैव उपेयात् स्वीकुर्यात् । १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

कीदृशी यात्रा विधेयेत्याह, अवश्येति । अवश्यभाविनी निष्पत्तिः कार्यसिद्धिरिव महाफलं तेन आद्या सम्पन्ना, ताम् । अदीर्घं न दीर्घकालव्यापि सूत्रं यस्याः ताम् । परिणामकत्वां परिणतफलोन्मुखीम् । कामं वरं व्ययायासकरीम् उपेयात्, यात्रामिति शेषः । तु किन्त

जातु कदाचित् नैव क्षयदोषयुक्तां मनुष्ययुग्यादिविनाशरूपदोष-
दूषिताम् उपेयात् । १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

कार्यव्यसनमभिधातुमाह, वस्तुस्थिति । अशक्तेषु असाध्येषु वस्तुषु
कार्येषु त्रिवर्गफलकव्यापारेषु इत्यर्थः । चेत् यदि समुद्यमः समुद्योगः ।
शक्तेषु साध्येषु वस्तुषु च मोहात् अज्ञानात् असमुद्यमः उद्योगाभावः ।
शक्तेषु विषयेषु अकालेषु असमये अनुपयोगिसमये निजस्य व्यसनान्तः-
प्रकोपादिसमये इति भावः । समुद्यमश्च । अकालेषु इत्यत्र बज्रवच-
नात् अदेशेषु समुद्यम इत्यपि आक्षिप्तम् । एवं त्रिधैव त्रिविधमेव
कार्यव्यसनं वदन्ति कथयन्ति । नीतिशास्त्रविशारदा इति शेषः ।
श्रेयसो व्यस्यति निराकरोति यत् तत् व्यसनम् । श्रेयस्तु कार्यस्य
फलम् । शक्तेष्वकालेषु समुद्यमश्च इत्यत्र शक्तेषु कालेन समुद्यमश्च इति
मु० पाठः । शक्तेषु लोकेन समुद्यमश्च इति पाठस्तु न समीचीनः
१६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

अन्यान्यपि कार्यव्यसनान्याह, काम इति । कामः इन्द्रियग्राह्येषु
रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तदनुषङ्गात् मद्यदूतमृगयादिषु च आसक्तिः ।
अक्षमा क्रोधः । वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमर्थदूषणमिति व्यसनत्रयं
तज्जनितमेव । अदक्षिणता अदाक्षिणम् । दाक्षिण्याभावे अनुजी-
विनां भक्तिङ्गासेन कार्यविध्वंसः । अनुकम्पा विजितेष्वपि विद्रो-
हिषु दया । एतेन च यथोचिताकरणात् लाभविध्वंसः । क्रो-
डलज्जा । क्रिया च यथोचिताकरणात् लाभहानिः । साध्वसम् अप्रति-
पत्तिः । अप्रतिपत्तिर्हि कार्यं नाशयति । कौथं कृशता । कृशो हि अना-
श्रयणीयो भवति । अनार्थता अशियता । अशियानां सत्कार्यकर-
णादपि लाभहानिर्भवति । दम्भः परवद्भक्तता । वक्षकस्याविश्वसनीयतया
लाभविध्वंसः । अभिमानोऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य न केवलं कार्यवि-
ध्वंसिता, क्षयहेतुतापि । अतिधार्मिकत्वम् धर्मान्धत्वम् । अतिधार्मि-
को हि करतलस्थमपि रत्नं रक्षितुं न शक्नोति । दैन्यं कौथं कार्यकाशे

कातरता । कातर्येण च कार्यं हानिर्भवति । स्वयूयस्य विमाननं च
आत्मपक्षस्य अवमाननं च । सम्मानिता अनुजीविनः प्राणव्ययेनापि
कार्यं साधयन्ति, अवमानितास्तु कार्यं हानिमेव कुर्वन्ति । १६ स०
२६ श्लो० ॥ २६ ॥

द्रोह इति । द्रोहे मित्रद्रोहादिकम् । भयं भीरुता । शश्वत् निर-
न्तरम् उपेक्षणम् आपदामापतन्तीनामुपेक्षा । शीतोष्णवर्षाणाम् च प्र-
सहिष्णुता असहनशीलता । ऋतुप्रभावासहिष्णुः कथं सर्वस्मिन् देशे
सर्वस्मिन् काले च स्वकार्यं साधयितुं समर्था भवति । काले कार्यसा-
धनसमये समुपाहितानि समुपार्जितानि स्वीकृतानीत्यर्थः । एतानि
उल्लिखितकार्यव्यसनानि खलु निश्चये अवश्यम् अव्यभिचरितं सिद्धि-
विघ्नं कार्यसिद्धिब्याघातं कुर्वन्ति । १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

सहायतायं सप्तविधं पक्षमभिधातुमाह, निज इति । निजः अनु-
रक्तः स्वाभाविक-बन्धुवर्गः । मैत्रः मित्रमित्ररूपः । समाश्रितः प्रति-
पक्षभयात् शरणमापन्नः । सम्बन्धजः कन्यादानादिना वैवाहिकसम्ब-
न्धेन मिलितः । कार्यसमुद्भवः व्यवहारादिना समुत्पन्नः । भूतः स्वेच्छया
देशहितैषितया वा पक्षमाश्रितः । भृत इति पाठे वेतनदानादिना
प्रतिपालितः । विविधोपचारैः भोजनाच्छादनादिभिः गृहीतः आत्म-
सात्कृतः । बुधाः पण्डिताः एवं सप्तविधं पक्षं वदन्ति कीर्त्तयन्ति ।
१६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

सप्तविधपक्षस्यानुरागलिङ्गान्याह, सदानुवृत्त्या इति । सदा सर्व-
दैव अनुवृत्त्या अनुकर्त्तनेन । अनुसृत्या इति पाठे स एवार्थः । गुण-
कीर्त्तनेन गुणप्रख्यापणेन । निन्दासहत्वेन परकृतनिन्दासहिष्णुतया ।
रन्ध्रगुण्या द्विद्रसंगोपनेन । तदर्थशैथिल्यमसंकथाभिः, तस्य अर्थः
प्रयोजनं, शैथिल्यं श्रूयता, उद्यमः उद्योगः, तेषां संकथाभिः समालो-
चनैः । अनुरागी अनुरागवान् पक्षो वेदितव्यः श्रेयः । एतैश्चिह्नैः स्वप-
क्षस्यानुरागो निर्णय इति भावः । १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कुलीनमिति । कुलीनम् उभयकुलविशुद्धम्, आर्यं महावंशसम्भूतं, श्रुतव-
द्भिनीतं श्रुतं शास्त्रश्रवणं विद्यते अप्य असौ श्रुतवान्, श्रुतवांश्चासौ विनीत-
श्चेति स तम् । मानोन्नतं मानेन सम्मानेन उन्नतं महान्तम् । अलोलुपमिति
पाठे परस्त्रीधनादिषु लोभशून्यम् । सभ्यं साधारणरीतिनीतिज्ञम् । सत्यमिति
पाठे अमृषावादिनम् । अहार्यबुद्धिं प्रतिपक्षादिभिः अहार्या अनभि-
भवनीया बुद्धिर्यस्य ब्रम् । कृतज्ञतोर्जामतिमत्त्वयुक्तं कृतज्ञता प्रयुपकार-
प्रवणता, ऊर्जा बलं, मतिः प्रज्ञा, सत्त्वं व्यसने अभ्युदये च अविकारिता,
तैर्युक्तं समेतम् । तादृशं नरं सद्गुणपद्मं सदाचारपद्मं स्वगणमध्ये सुचरित-
मिति भावः । विद्यात् जानीयात् । १६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

उक्तापि विजिगीषोरात्मसम्पत् यानप्रसङ्गात् पुनरुच्यते, उद्योगेति ।
उद्योग उत्साहः, मेधा स्मृतिः, धृतिः धैर्यं, सत्त्वं बलं, सत्यम् अवितथ-
व्यवहारः, त्यागः पात्रेषु धनादिप्रतिपादनम्, अनुरागः गुणपक्षपातिता,
स्थितिः अविचलितभावः, गौरवं महिमा, तानि । जितेन्द्रित्वं जितानि
वशीकृतानि इन्द्रियानि येन तस्य भावः, प्रसहिष्णुता क्लेशायासादिसहन-
सामर्थ्यं, क्लीर्लज्जा, प्रागल्भ्यं धृष्टता, जितसमत्वमित्यर्थः । एतानि आत्म-
गुणान् आत्मनो विजिगीषोर्गुणान् वदन्ति, नीतिज्ञा इति शेषः । १६ स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

अवसरप्राप्तं शक्तित्रयमाह, मन्त्रस्येति । षाड्गुण्यस्य यथोद्देशावस्थानं
नयः । सुनयस्य उपचारं प्रयोगं मन्त्रस्य शक्तिम् आहः । सुनयोपचारमित्यत्र
सनयप्रचारमिति पाठान्तरम् । सुकोषदण्डौ सुशोभनौ कोषदण्डौ प्रभु-
शक्तिम् आहः । कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिरिति कौटिल्यः । बलवद्विचेष्टां
बलवतो विजिगीषोर्विचेष्टान् उत्साहशक्तिम् आहः । आर्या इति शेषः ।
इत्थं त्रिशक्तियुक्तः तिसृभिः शक्तिभिर्युक्तः, इह मन्युलोके जेता जयी
भवति । १६ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

उत्साहगुणानाह, शैघ्रमिति । शैघ्रम् आशुकार्यनिष्पादकत्वं, सुदारुणं
सुकौशलं, व्यसनेषु आपत्सु अदैन्यम् असौख्यम् । उत्साहसम्पत् उद्योगशील-

त्वम् । युधि संग्रामे धीरता धैर्यम् । युधि धीरता च इत्यत्र स्वतिधीरता च इति मुद्रितः पाठः । आत्यन्तिकी बज्जला शास्त्रसमुद्भवा नीतिशास्त्रालोचनजनिता सांसर्गिकी विचक्षणसंसर्गसमुत्पन्ना परिणामिनी परिणतिशीला धीर्बुद्धिः । एवं चतुर्विधा बुद्धिरित्यर्थः । १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भूयोऽपि यानगुणानुष्ठाने विजिगीषोः सामग्रीरभिधातुमाह, उत्साहेति । उत्साहः उद्योगः, सत्त्वं बलम्, अध्यवसायः स्थिरता, कोष्ठा अनालस्यं, दार्ढ्यं कर्मसु दृढता, कर्मसु कार्येषु अतिपरुषम् अतिशौर्यम्, अरोगता पोडा-राहित्यं, कर्मफलोपपत्तिः कर्मफलस्य आक्रमणादिजनितफलस्य उपपत्तिः उपपादनं, दैवानुकूल्यं दैवस्य अदृष्टस्य अनुकूलता । निराधिता, आधिः मानसी व्यथा, तत्सून्यत्वम् । १६ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

पक्षादिनानेन गृहीतकोष इति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षादिना, विशिष्ट इत्यर्थः । उक्तञ्च “निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सम्बन्धजः कार्यसमुद्भवश्च । भूतो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति ॥” इति । आदिपदात् उत्साहशक्त्यादिसमन्वितः इत्यर्थः । गृहीतकोषः गृहीतः समभिव्याहारे नीतः कोषो येन । कोषाधीनो राजेति वचनात् । विजिगीषू-राजेति शेषः । पक्षादिहीनं पक्षादिभिः पक्ष-मन्त्रशक्ति-कोषप्रभृतिभिः हीनं नूनं रिपुं दातव्यं शत्रुम् अभ्युपेयात् आक्रामेत् । जयस्य निःसन्दिग्ध-त्वादिति भावः । इति एवमुक्तप्रकारेण प्रसर्पन् विपक्षाक्रमणार्थं निर्गच्छन् विजिगीषुः समुद्रप्रक्षालितां सागरमेखलामित्यर्थः । ताम् अखण्डां धरित्रीं लभते । पक्षादिनानेन इत्यत्र पक्षादिदानेनेति पाठो नास्मभ्यं रोचते । १६ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

काल इति । सजलाभजालः सजलजलदपटलयुक्तः कालः गजानां, तदन्यः वर्षातिरिक्तः कालः तुरङ्गमाणामश्वानां द्रातुं प्रयातुं, प्रशस्त इति शेषः । अतएव नात्युष्णवर्षाऽपि समधिकवर्षा-समधिकयोश्चपरिरहितोऽपि तुषार-युक्तः शीतसमन्वितः । सम्पन्नशस्यः सम्पन्नानि समुद्भूतानि शस्यानि यत्र तादृशः कालः, प्रशस्यतर इति शेषः । इति कालसम्पत्, निर्दिष्टा

इत्यर्थः । सजलाभजालः इत्यत्र सजलोऽम्बुदोऽसौ इति, नात्युष्णवर्षोऽपि तुषारयुक्त इत्यत्र नात्युष्णवर्षोऽप्युषातुषारयुक्त इति पाठान्तरम् । नात्युष्णवर्षाति तुषारयुक्तः इत्येवं पाठः संगच्छते । १६ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

रात्राविति । अनुकूलप्रतिकूलयोः कालयोर्गुणदोषानाह, रात्राविति । उलूकः पेचकः रात्रौ काकं वायसं विनिहन्ति विनाशयति । रजनीत्यपाये दिवसे काकोऽपि उलूकं विनिहन्ति । इति हेतोः कालम् आत्मबलानुकूलसमयं प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य यायात् युद्धयात्रां कुर्यात् । यतः इह जगति काले उपयोगिसमये समीहितानि अभिलषितानि, पृथिवीलाभपालनादीनि फलन्ति सफलानि भवन्ति । काले फलन्तीह इत्यत्र काले भवन्तीह इति पाठान्तरम् । १६ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

कालबलाबलमभिधाय देशबलाबलमाह, आ नक्रमिति । आ कुक्कारः कूलसंस्थं तीरस्थितं नक्रं कुम्भीरम् आकर्षति आक्रामति । नक्रश्च सलिलाभ्युपेतं जलेऽवतीर्णं श्वानम् आकर्षति । एवं देशस्थितः अनुकूलस्थानस्थः व्यायच्छमानः उद्योगं कुर्वन् । विजिगीषुरिति शेषः । ध्रुवं निश्चयं कर्मफलोपभोगं कर्मणः प्रयाणादिकस्य यत् फलं पृथ्वीलाभादिकं तस्य उपभोगम् उपैति प्राप्नोति । कर्मफलोपभोगम् इत्यत्र कर्मबलोपभोगम् इति सु० पाठः । १६ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

समविषममिश्रदेशेषु यानक्रममाह, सममिति । समं समतलदेशं मथुरासदृशं तुरगैः अश्वप्रधानबलैः गच्छेत् । तथा विषमं निम्नोन्नतं तरङ्गितमित्यर्थः । देशं नागैः गजप्रधानबलैः । तथा जलाकां जलप्रधानं देशमुपदीपप्रायदीपादिकं नावावृतैः जलयानपूर्णबलैः, तथा समहीधरं पर्वतप्रधानदेशं नागवृतैः हिरदपूर्णबलैः गच्छेत् । अथवा समहीधरं जलाकां देशं नावावृतैः नागवृतैश्च बलैः गच्छेत् इत्यन्वयः । मिश्रं देशं च यथाबलं बलानुमारेण प्रसमीक्ष्य पर्यालोच्य गच्छेत् । नावावृतैर्नागवृतैश्च गच्छेत् इत्यत्र नागावृतं पक्षबलानुपेतैः इति सु० पाठः । १६ स० ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

महप्रगाढमिति । महप्रगाढम् अतिनिर्जलं देशम् । तोये पतति पर्जन्ये

वर्धति सति । जलसौकर्यार्थमित्यर्थः । ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये, अनूपोदककक्षदुर्गम् अनुगता अपि यत्र स्थाने तस्य उदकैः सलिलैः कक्षैस्तृणगुल्मादिभिः दुर्गं दुःखेन गमनीयं देशम् । तथा मिश्रम् अनूपत्वमरुत्वादियुक्तं देशं संवीक्ष्य विचार्य यथासुखं सुखानतिक्रमेण नरेन्द्रः विजयाय गच्छेत् । १६ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

एतदेव द्रष्टव्यं, न चातितोयमिति । न च अतितोयं बज्जलं, गमनविघ्न-हेतुत्वात् । न च तोयहोमं पिपासाबाधभयात् । यवमैः टणादिभिः अश्व-गवादिभक्षणोपयोगिभिः, इन्धनेन काफेन पाकोपयोगिना युक्तं मार्गं पश्या-नम् उपेत्य अवलम्ब्य । बज्जभिः बज्जसङ्घैः तक्षैः कारुकरैः शिल्पजीविभि-रित्यर्थः । युक्तं समेतः सन् सुखप्रयागेः सुखं क्लेशहोमं प्रयागं येषां ते, तैः सैन्यैरित्यर्थः । रिपुं यातव्यशत्रुम् उपेयात् यायात् । बज्जतक्षयुक्त इत्यत्र बज्ज-तज्जयुक्त इति पाठे, तं मार्गं जानन्ति ये ते तज्जज्ञाः इत्यर्थः । सुखप्रयागे-रित्यत्र सुखप्रयोगैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

सुवीवधासारमिति । सु शोभनी वीवधासारो यत्र तम् । वीवधः टण्णधा-न्यादेः प्राप्तिः, आसारः सुहृद्गलम् । उपेततोयम् उपेतं युक्तं तोयं यत्र, खान-पानाद्युपयोगिजलसमन्वितमित्यर्थः । विश्वासिभिः विश्वस्तैः अनुजीविभि-रित्यर्थः । क्रान्तजलं क्रान्तम् आयत्तीकृतं जलं यत्र तम् । अन्यथा कूर्पादौ विपक्षकृतविषप्रयोगेण प्रत्यावर्त्तनकाले तज्जलपायिसैन्यविनाशसम्भवः । विशुद्धं चरादिभिः कृतशोधनम् । तन्मात्रमेव तावत्परिमाणमेव द्विषतां शत्रूणां मार्गं पश्यानम् उपेयात् गच्छेत्, यस्मात् पथः, आर्तः शत्रुकृतोप-द्रवेण विपन्नः सन् न अपयानं पलायनं कुर्यात् । विश्वासिताक्रान्तजलमिति पाठे स श्वार्थः । १६ स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

एतदतिक्रमे दोषमाह, ये दूरमार्गमिति । ये मूढाः विपक्षभूपालाधिकृत-देशमार्गानभिज्ञाः परामर्शरहिता वा रिपूणां शत्रूणां भूमिम् अधिकृत-देशम् अविचार्य अपरिज्ञाय सहसा हठात् दूरान्त्रां दूरतरप्रदेशे यात्रां विप्रश्रान्ति आश्रयन्ति । दूरमार्गमिति पाठे तु, ये अभिधातारः दूरमार्गम्

अभिहितप्रमाणाधिकभूमिम् इत्यर्थः । अयत्नसाध्याः सुखसाध्यास्ते अचिरेण
प्रीप्तेव तेषां शत्रूणां खड्गधारापरिखण्डं खड्गधाराया आलिङ्गनात् मृत्युं
यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । १६ स० ४३ श्लो० ॥ ४३ ॥

यथास्थानसंस्थापितबलस्य तु मार्गोऽपि शयनकल्प इत्याह, मार्ग इति ।
मार्गे प्रयागस्य पथि, दुर्गे जलपर्वतवनादिभिर्यो दुर्गप्रदेशः तत्र विनिविष्टं
सन्निविष्टं सैन्यं यस्य सः । विधिवत् यथाविधानं विधिम् आत्मरक्षायाः परा-
वस्कन्दस्य च विधिं विधानं जानाति यः सः । सन्नद्ध-पार्श्वस्थित-वीरयोधः
सन्नद्धाः सर्वदा बद्धपरिकराः, कृतसंग्रामसज्जा इत्यर्थः । पार्श्वस्थिताः
आत्मनः नगरस्य च सन्निहितप्रदेशावस्थायिनः वीराः संग्रामकौशलाभिज्ञाः
संग्रामेऽपराङ्मुखाश्च योधाः गुह्यविद्याविष्णारदाः यस्य सः । तादृशो विजि-
गीषुः ईक्षां सर्वत आत्मरक्षोपायम् विधाय मुमम्पाद्य साध्वीम् उत्तमां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन सावसङ्गेन निद्राम् अयाहित-शङ्कापरिश्रुन्यतया
उद्वेगराहित्यं सेवेत । अथवा साध्वीं निर्दिष्टरात्रियाममात्राऽन्यनानधिकां
सुखयोगनिद्रां सुखयोगेन निद्रां सेवेत स्वीकुर्यात् । अथवा सुखेन योग-
निद्रां योगीव निद्रावसरे सचेतन इत्यर्थः । सुखयोगनिद्रामित्यत्र निशि
योगनिद्रामिति पाठे स एवार्थः । १६ स० ४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

• भ्रमत्तुरङ्गद्विरदेन्द्रक्रेषाघटास्वनास्तादितकर्णरन्ध्रः ।

तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ति के जाग्रतीत्यादरमाद्रियेत ॥ ४५ ॥ इति ।

निशि राजावासपार्श्वतो भ्रमन्तः परिवर्त्तमानाः ये तुरङ्गाः अश्वाः,
द्विरदेन्द्रा मातङ्गश्रेष्ठाः, तेषां यथाक्रमं क्रेषाणां क्रयितानां घटानां
गजकण्ठलम्बितहृद्घटानां च स्वनेन रवेण आम्वादितं स्पृष्टं कर्णरन्ध्रं
श्रवणविवरं यस्य विजिगीषोः सः, तथा तदन्तराले तस्य क्रेषादिरवस्य
अन्तराले मध्ये प्रतिबोधवर्त्ति प्रतिबोधे जाग्रते वर्त्तते योऽसौ निद्राच्छेद-
वर्त्तीत्यर्थः । के जाग्रति? के यामिकपुरुषाः जाग्रति प्रतिबोधवर्त्तित्वे
वर्त्तन्ते, एवंविधप्रश्रुतकम् आदरं समादरपूर्वकम् आद्रियेत भ्रयोभ्रष्टः
एच्छेदित्यर्थः । क्रेषा इत्यत्र हेषामिति, तदन्तरालप्रतिबोधवर्त्ति इत्यत्र

तदन्तरा च प्रतियोधयन्ताम् इति च पाठान्तरम् । १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥

तत इति । ततो निशापगमे प्रबुद्धः जागरितः, शुचिः कृतशौचक्रियः । इष्टदेवः पूजितेष्टदेवतः । श्रीमद्भिभूषोज्ज्वलितः श्रोमतीभिः शोभासम्पादिकाभिः विभूषाभिः परिच्छदालङ्कारैः उज्ज्वलितः दीप्यमानः । प्रहृष्टः सर्वदा सद्गर्वमनाः । विजिगीषुरित्यर्थः । मन्त्रिप्रवरैः सचिवप्रधानैः पुरोहितामात्यमुहृद्गणैश्च यथावत् यथाविधि सेव्येत । एतैः सह विजिगीषुर्यथाकर्तव्यं निरूपयेदिति तात्पर्यम् । १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

कर्तव्यतामिति । तैः पुरोहितामात्यादिभिः सह कर्तव्यतां करणीयं यत् तत् सम्प्रधार्य निर्णीय विचित्रयानं विचित्राणि यानानि युग्यवाहनानि यस्मिन् तादृशं यानं रथादिकं समास्थाय आरुह्य कुलोद्गतैः कुलक्रमादागतैः आत्मतुल्यैः आत्मसदृशैः विश्वस्तैरित्यर्थः । शस्त्रिभिः शस्त्रधारिपुरुषैः परिवारितः परिवेष्टितः सन् बहिः निरोयात् निर्गच्छेत् । सम्प्रधार्य इत्यत्र संविचार्य इति, विचित्रयानमित्यत्र विचित्रयान इति, शस्त्रिभिरित्यत्र पत्तिभिरिति, आत्मतुल्यैरित्यत्र इष्टतुल्यैरिति पाठान्तरम् । १६ स० ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

विजिगीषोरवश्यकर्तव्यं कर्माह, पश्येन्नृप इति । नृपो विजिगीषुः हस्तिरथाश्वचर्यां हस्तिनां रथानाम् अश्वानां च चर्यां गतिं, तथा सामूहिकं ब्यूहरचनाधिष्ठितं योधगणं योद्धृपुरुषसमूहं, एतच्छब्दं प्रत्येकं योधवृन्दं, तथा विवक्षितान् परीक्षार्थम् इष्टान् विधानयुक्तान् संग्रामसज्जादिसमेतान् संग्रामनैपुण्यप्रदर्शिनश्च द्विरदेन्द्रमुख्यान् प्रधानमातङ्गान् तुरङ्गमान् अश्वान् च पश्येत् निरीक्षेत् ॥ हस्तिरथाश्वचर्याम् इत्यत्र हस्तिरथांश्च वर्थान् इति पाठान्तरम् । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

सुखोपगम्य इति । सुखोपगम्यः सुखेन उपगम्यते सेवार्थमित्यर्थः । स्मितपूर्वभाषी स्मितपूर्वम् ईषद्व्यासपूर्वकं भाषते योऽसौ मधुरभाषीत्यर्थः । एवंविधो विजिगीषुः प्रियं वदेत् सर्वदा प्रियवादी भवेदित्यर्थः । वृत्त्यधिकं च नियमितवृत्त्यतिरिक्तं दद्यात् । एतेन कार्त्तिकाले किं भवतीत्याह, प्रियेण प्रियवचनादिना दानेन च वृत्त्यधिकप्रदानेन च संगृहीताः आत्म-

सात्कृताः । भृत्या इति शेषः । भर्त्तरि स्वामिनि, प्रभुकार्यसाधनार्थमित्यर्थः । जीवितानि अपि प्राणानपि त्यजन्ति । शरीरव्ययेनापि प्रभुकार्यं साधयन्तीति भवः । १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४६ ॥

सर्वत्र अभ्यासेनैव पाटवं भवतीत्याह, रथाश्चेति । रथाश्च अश्वश्च नावश्च कुञ्जराश्च यानानि च तानि रथाश्वनौकुञ्जरयानानि । तेषु योग्यो निपुणः दत्त इत्यर्थः । स्यन्दनारोहणे तुरगारोहणे नौकारोहणे गजारोहणे मनुष्यवाहयानारोहणे च कुशल इति भावः । धनुषि चापे धनुर्वेदे इत्यर्थः । प्रगल्भः प्रौढः । नित्यक्रियः नित्या नियता क्रिया कार्यानुष्ठानं व्यवसाय इति यावत् । एवंविधश्च स्यात् भवेत् । तथाहि नित्यक्रिया कार्येषु नियतव्यापारः सुमेधसां सुबुद्धिजनानां सम्बन्धे दुष्करेऽपि दुःसाध्येऽपि कर्मणि कौशलं नैपुण्यम् आदधाति सम्पादयति । तथा चोक्तम्, अभ्यासः कर्मणां सत्यमुत्पादयति कौशलमिति । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्य इत्यत्र रथाश्वनौकुञ्जरहानयोग्य इति मुद्रितपाठे रथादीनां हाने परित्यागे योग्यः समर्थः । रथादिकमनपेक्ष्य गन्तुं समर्थ इत्यर्थः । रथाश्वनौकुञ्जरयानयोग्या नित्यक्रिया इति पाठे तदुभयपदयोर्विशेष्यविशेषणभावः । १६ स० ५० श्लो० ॥ ५० ॥

सन्नद्धेति । सन्नद्धं सुसज्जितम् उच्चैः महान्तं द्विपं मातङ्गम् आस्थितः आरूढः । तथा सन्नद्धसैन्यानुगतः सन्नद्धैः कृतसन्नाहैः सैन्यैः सेनाभिः अनुगतः अनुयातः । अविकुर्वन् विकारपरिवर्जितः । प्रवीरयोधान्तरितेन, प्रवीराः संग्रामकुशलाः योधाः योद्धृपुरुषाः तैः अन्तरितेन व्यवहितेन सामन्तदृतेन । परदृतेन सह गुप्तभाषणस्यानौचित्यात् । साधुमन्त्रः साधुः सम्यक् मन्त्रः कर्त्तव्यावधारणार्थकथोपकथनं यस्य तादृशश्च सन् यायात् संग्रामे यात्रां कुर्यात् । द्विपमित्यत्र द्विपमिति, विकुर्वन् इत्यत्र प्रकुर्वन् इति, साधुमन्त्र इत्यत्र साधुमन्त्रमिति पाठे मन्त्रं प्रकुर्वन् इत्यन्वयः । १६ स० ५१ श्लो० ॥ ५१ ॥

आलोकयेदिति । बुद्धिगुणोपपन्नैः बुद्धेर्गुणाः शुश्रूषाप्रवणताग्रहणविज्ञानानुपहतत्वाभिनिवेशादयः, तैः उपपन्नैः दान्तैः सुविनीतैः चरैः दृतेः

परप्रचारं परस्य प्रतिद्वन्दिभूपालस्य प्रचारं प्रयोगादिकम् अलोकयेत्
निरूपयेत् । यतः एतैः एवंविधबुद्धिगुणोपपन्नैश्चरैरित्यर्थः । विमुक्तो विर-
हितः क्षितीन्द्रो राजा अनेत्रैः नयनविरहितैः जनैः समानधर्म्मा समानगुणो
भवति, अन्यवत् भवतीत्यर्थः । दान्तेरित्यत्र सर्वैरिति, परप्रचारमित्यत्र
पराप्रचारमिति पाठान्तरम् । १६ स० ५२ श्लो० ॥ ५२ ॥

यथा पद्मनालेन कश्चित् सलिलमादत्ते तथा प्रलोभनादिद्वारा परिगृहीत-
दण्डनायकेन शत्रोरन्तःसारमाददीत इत्याह, विलोभयन्निति । विलोभयन्,
भवन्तं राज्यस्वामिनं करिष्यामीति आशाजनकवचनेन प्रलोभयन् । किञ्चिदपि
अल्पमात्रं प्रयच्छन् ददत् । बज्रदानेन विपक्षपुष्टिसम्भावना माभूत् इति
तात्पर्यम् । दिषतः विपक्षस्य अन्तर्पालं राज्यप्रान्तरक्षणे नियुक्तं दण्डनायकं
मित्रं स्वायत्तं कुर्वीत विदध्यात् । हि यतः पण्यैः किञ्चिदानपूर्वकाष्टीप्रदान-
रूपमूल्यैः तन्नालिकया अन्तर्पालरूपनालेन दिषतः शत्रोः राज्यात् राज्यात्
अभीक्ष्णं बज्रपरिमाणं प्रपण्यं बज्रमूल्यं वस्तु आददीत गृह्णीयात् आकर्षेत्
इत्यर्थः । दिषतोऽन्तर्पालम् इत्यत्र क्वचित् पुस्तके दिषतां नृपालं, क्वचित्
पुस्तके दिषतोऽन्तर्पालं, मु० पुस्तके दिषतो न पानम् इत्येवं पाठो दृश्यते ।
कुर्वीत इत्यत्र रुन्धीत इति, तन्नालिकया इत्यत्र तन्नालिकया इति पाठान्त-
रम् । १६ स० ५३ श्लो० ॥ ५३ ॥

उपक्रममिति । दूतोपयानात् दूतस्य चारम्य उपयानात् उपस्थितेः क्रिय-
माणसन्धिः अनुष्ठीयमानः सन्धिर्येन तादृशः सन्, सन्धनुष्ठानं कुर्वन् इत्यर्थः ।
आशु अविलम्बितमेव वाञ्छितम् अभिप्रेतम् उपक्रमं चेष्टितं कुर्यात् विद-
ध्यात् । स चेत् प्रतिपक्षेत् विसन्धिः सन्धिविघटको भवतीत्यर्थः । स तु
तस्य यातव्यस्य भेदः कृतो भवति । तेन आत्मसमुच्छ्रयश्च आत्मनः समुन्न-
तिश्च भवति । स चेदिसन्धिः स तु तस्य भेदः इत्यत्र स चेदिसन्धिर्न हि
तत्र भेदः इति मु० पाठः । १६ स० ५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

दौर्गान् इत्यादि । पथिषु प्रयाणमार्गेषु दौर्गान् दुर्गपालान्, आटवि-
कान् अटवीपालान्, अन्तर्पालान् राज्याप्रान्तरक्षकभूमिपान्, दानवता

साम्रा वक्ष्यमाणलक्षणेन दानेन साम्रा च संश्लेषयेत् आत्मनि विस्लेशयेत्
विजिगीषुरिति शेषः । विरुद्धदेशेषु एकायनमार्गादिषु, तन्निरोधे यातव्यकृत-
निरोधे सति, ते च स्वायत्तीकृतदुर्गपालादयश्च अस्य विजिगीषोः मार्गोप-
दिशः मार्गं पश्यान् उपदिशन्ति दर्शयन्ति ये ते तादृशाः मार्गोपदेशदातारो
भवन्ति ॥ १६ स० ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

अकारणादिति ।.. 'अकारणात्' परित्यागकारणं विनैव, 'कारणात्'
क्रोधादिहेतोः, 'वा', 'यः कश्चित् अरिसेवो' शत्रुसेवकः, 'पुरुषः', 'एति'
आयाति, शत्रुपक्षं परित्यज्य सेवार्थमुपगच्छति, 'तस्य', तथा कश्चित्
'निजः' आत्मीयः, भृत्य इति शेषः । 'विस्लिष्टः' परित्यक्ताश्रयः, सन,
'शत्रुं' प्रतिपक्षभूपम्, 'उपेत्य', 'आयाति' पुनराश्रयार्थमागच्छति, 'तस्य',
'गतिं' चेष्टितं, 'प्रपश्येत्' निरीक्षेत् । "य एति कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो ।
निजश्च विस्लिष्ट उपेत्य शत्रुं" इत्ययं हस्तलिखितपुस्तकपाठः समीचीनः ।
"य एव कश्चित् पुरुषोऽरिसेवो । निजश्च विस्लिष्ट उपेत्यशस्त्रः" इत्ययं
मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १६ स० ५६ श्लो० ॥ ५६ ॥

बाहुबलात् मन्त्रबलं गरीयः इत्याह, आरिष्णुनेति । 'आरिष्णुना' संया-
मादिप्रयोगोपक्रमवता, 'मन्त्रबलान्वितेन' मन्त्रबलयुक्तेन, विजिगीषुणा इति
शेषः । 'प्रागेव' प्रयोगात् प्रथममेव, 'निपुणं' यया तथा 'विचारः' मन्त्रणा-
पूर्वकेतिकर्तव्यतानिरूपणं, 'कार्यः' विधेयः । यतः 'दाय्यां' दार्दयङानां,
'बलात्', 'मन्त्रबलं', 'गरीयः' श्रेष्ठतरं । तथा च कौटिल्यः "एकं हन्यान्न वा
हन्यादिषुर्मुक्तो धनुश्मता । प्राञ्चेन तु मतिः क्षिप्ता हन्यादुगर्भगतानपि"
इति । तथा च 'शुक्रः' दैत्यगुरुः, 'मन्त्रबलात्' मृतसञ्जीवन्या विद्यया,
'सुरान्' देवान्, 'विजिग्ये' जितवान् । 'शक्रोऽसुरान् मन्त्रबलाद्विजिग्ये'
इति पाठे शक्रो देवराजः वृहस्पतिना मन्त्रयित्वा तद्विद्यामुपलभ्य असुरान्
जिगाय इति पौराणिकी वार्त्ताऽन्तानुसन्धेया ॥ १६ स० ५७ श्लो० ॥ ५७ ॥

सम्यगनुष्ठितमपि कार्यं कालातिक्रमे न सिद्ध्यतीति दर्शयन्नाह, मनीष-
येति । 'मन्त्राय' प्रयोगफलसिद्ध्ये, 'नयवित्' नीतिशास्त्रज्ञः, 'परं' उत्कृष्टं,

‘उद्यमं’ उद्योगं, ‘आस्थितः’ आश्रितः, सन्, ‘निर्मलया’, ‘मनीषया’ बुद्ध्या, ‘विलोकितं’ पर्यालोचितं, ‘अकालहीनं’ ‘अकालेन’ अयथासमयेन, ‘हीनं’ ‘परिहीयमाणं’ ‘कर्म’ सन्धिविग्रहादिरूपं कार्यं, ‘समाचरेन्’ । ‘हि’ यतः, ‘अकालः’ अनवसरः, ‘नियतं’ निश्चयेन, ‘फलं’ प्रयोगफलं, ‘बुदस्यति’, निराकरोति । ‘अकाले’ इतिमुद्रितपुस्तकपाठे फलं इति कर्तृपदं, ‘बुदस्यति’ विक्षिप्तं भवति इत्यर्थः ॥ १६ स० ५८ श्लो० ॥ ५८ ॥ .

उपसंहरन्नाह, प्रभावितानामिति । ‘प्रभावितानां’ प्रभावयुक्तानां, ‘श्रुतशौर्यशालिनां’ ‘श्रुतं’ साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनं, ‘शौर्यं’ शूरत्वं, ताभ्यां, शालन्ते ये ते तेषां । ‘यथावत्’ यथाविधि, ‘आलोकिते’ शास्त्रेण प्रदर्शिते, ‘मार्गे’ पथि, ‘चरन्ति’ तिष्ठन्ति, ये ते तेषां । ‘उन्नतात्मनां’ ‘उन्नतः’ उच्छ्रितः, आत्मा येषां ते तेषां । ‘भुजङ्गदर्षिषु’ भुजङ्गमवत् आयातेषु, ‘भुजेषु’ बाहुषु, ‘दैवी’ देवतासम्बन्धिनी, ‘द्युतिः’ प्रभा, ‘चिराय’ निरन्तरं, ‘लम्बते’ सम्बध्यते, एवम्भूता विजिगीषवः देवसमाना अप्रतिहतवोर्या भवन्तोत्यर्थः ॥ १६ स० ५९ श्लो० ॥ ५९ ॥

यात्राकालमाह, समुदितेति । ‘समुदिता’ सम्यग् गुप्ता, अथवा समुद्भूता, ‘नराणां’ योधपुरुषाणां, ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः, यस्य विजिगीषोः स तथा ‘उद्युक्तवृत्तिः’ उद्योगशीलः, ‘उद्भूतवृत्तिरिति पाठे ‘उद्भूता’ उत्पन्ना, ‘वृत्तिः’ सैन्यानां वर्त्तनोपायः, यस्य सः । उद्भूतशक्तिरिति पाठे शक्तिसम्पन्न इत्यर्थः । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः, ‘भूरिसम्पन्नशस्त्रे’ परिपक्वबहुशस्यसमये, शरत्काले इत्यर्थः । ‘विगतसलिलपङ्के’ जलकर्दमरहितसमये वा, हेमन्तादावित्यर्थः । ‘कुसुमितसहकारश्रीज्वलत्कानने वा’ ‘कुसुमितानां’ मञ्जरितानां, ‘सहकाराणां’ चूततृष्णां, ‘श्रिया’ लक्ष्म्या, ‘ज्वलन्ति’ भास्वराणि भवन्ति, ‘काननानि’ उद्यानानि, यस्मिन्, बसन्त इत्यर्थः, ‘काले’, ‘जयाय’ विपक्ष-विजयार्थं, साधु यथा तथा ‘अरिभूमिं’ विपक्षाधिकारं, ‘गच्छेत्’ यायात् । १६ स० ६० श्लो० ॥ ६० ॥

इत्थेवं यानं सिध्यतीत्युपसंहरन्नाह, इतीति । ‘नरपतिः’ विजिगीषुः,

‘इति’ अनेन प्रकारेण, ‘आहितादरः सन्’ कृतप्रयत्नः सन्, ‘परं’ शत्रुं,
 ‘अभियोक्तुमनाः’ ‘अभियोक्तु’ अभिभवितुं, मनो यस्य तादृशः सन्, ‘समुत्प-
 तेत्’ यातव्यं यायात्, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ ‘इति’ एवंविधानां,
 ‘विधीनां’ नीतिशास्त्रनिर्दिष्टविधानानां, ‘विषयाणां’ योधपुरुष-दूत-हस्त्यश्व-
 रथादीनां, ‘उपसेवनेन’ पालनेन, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयमेव,
 ‘गोचरं’ अधीनतां, ‘उपैति’ । ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन नियतमराति-
 रूपैति गोचरश्च’ इत्यत्र ‘इतिहृतविषयोपसेवमानो नियतमरातिरूपैति
 गोचरं स्वं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु ‘इति’ अनया पूर्वोक्तराजनीत्या,
 ‘हृतः’ गृहीतः, ‘विषयः’ अधिकारः, यस्य सः अतएव ‘उपसेवमानः’
 भृत्यवत् प्रणामादिना सेवां कुर्वन्, ‘अरातिः’ शत्रुः, ‘नियतं’ निश्चयं, ‘स्वं
 गोचरं’ निजाधीनतां, ‘उपैति’ गच्छति, ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इत्यत्र
 ‘इतिविधिविषयोपसेवनेन’ इति ‘इतिविधिविषयोपसेवनात्’ इति च पाठः
 पुस्तकद्वये दृश्यते ॥ १६ स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
 सारिण्यां षोडशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण पञ्चदशः सर्गः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण षोडशः सर्गः ॥

यानानन्तरं साङ्गामिकस्नानावारसन्निवेशमाह, यायादिति । 'वैरि-
पुराभ्यासं' शत्रुनगरोपकण्ठं, अथवा यातव्यशिविरसमीपं, 'यायात्' पूर्वोक्त-
रीत्या गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । पश्चात् 'साधुसम्मते' 'साधूनां' वास्तु-
विद्याविदां, 'सम्मते' अभिप्रेते, 'भूभागे' आत्मरक्षणोपयोगिप्रदेशे इत्यर्थः ।
'स्नानावारनिवेशञ्चैः' 'स्नानावारस्य' सेनासन्निवेशस्य, 'निवेशञ्चैः' निर्माण-
कुशलेः, शिल्पविद्याविशारदपुरुषैरित्यर्थः । 'स्नानावारं' सेनानिवेशस्थानं,
'निवेशयेत्' निर्मायात् । १७ स० १ स्तो० ॥ १ ॥

स्नानावारनिवेशप्रणालीमाह, चतुरस्रमिति । 'चतुरस्रं' समचतु-
ष्कोणं, 'चतुर्द्वारं' दिक्चतुष्टये द्वारचतुष्टयभूषितमित्यर्थः । 'नीति-
विस्तारसङ्घटं' नीतिविस्तृतं, नाप्यतिसङ्कीर्णमित्यर्थः । 'महाप्रतोलीभ्रकारं'
'महत्याः' सुदीर्घाः, 'प्रतोल्याः' अभ्यन्तरमार्गाः, दुर्गद्वाराणि वा, 'प्राकाराः'
प्राचीराश्च, यस्य तं । 'महापरिख्या' 'महत्या' दुरतिक्रमणीयया, 'परि-
ख्या' नगरादिवेष्टनखातेन, 'वृतं' परिहृतं । परिखालक्षणं यथा ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०२ अध्याये "प्रस्थे च परिखामानं शतहस्त-
प्रशस्तकं । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकं" । "सङ्केतपूर्वकञ्चैव
परिखाद्वारमीक्षितं । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च" ॥ इति ।
१७ स० २ स्तो० ॥ २ ॥

श्टङ्काटमिति । 'भूमिप्रदेशसामर्थ्यात्' 'भूमेः' नृत्तिकायाः, 'प्रदेशस्य'
स्थानस्य च, 'सामर्थ्यात्' आनुगुण्येन, 'आगारं' तत्रत्यपटावाससन्निवेशं
'श्टङ्काटं' त्रिकोणाकारं, 'अर्द्धचन्द्रं वा' अर्द्धचन्द्राकारं वा, 'मण्डलं वा'
गोलाकारं वा, 'दीर्घं वा' दीर्घाकारं वा, 'उपकल्पयेत्' रचयेत्, 'श्टङ्काट-

मर्द्धचन्द्रं वा' इत्यत्र 'शृङ्गाटकार्द्धचन्द्रं वा' इति पाठे 'शृङ्गारकार्द्धचन्द्रं वा' इति च पाठे स एवार्थः । शृङ्गाट-शृङ्गाटक-शृङ्गार-शृङ्गारक-शब्देन त्रिकोणाकारोऽभिधीयते ॥ १७ स० ३ श्लो० ॥ ३ ॥

सेनासन्निवेशप्रणालीमाह, विविक्तैरिति । 'विविक्तैः' विरलैः, न तु सङ्गीर्णैः । 'विभक्तैः' यथास्थानं पृथक् पृथक् संस्थापितैः । 'आयतैः' दीर्घैः, 'पटाकारैः' वस्त्रमयैः, 'शृङ्गैः' शिखरैः, पटमण्डपैरित्यर्थः । 'अन्वितं' युक्तं, 'गुप्तकच्छं' 'गुप्ताः' गूढाः, सुरक्षिता वा, 'कक्षाः' सेनानिवेशान्तरालानि, यस्य तं । 'महामार्गसमावृतं' चतुर्द्वारत्वात् द्वारचतुष्टयस्यैव चतुर्विधेन 'महामार्गण' सुप्रशस्तमार्गेण, 'समावृतं' व्याप्तं ॥ १७ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

राजगृहसन्निवेशमाह, तस्य मध्ये इति । 'तस्य' स्कन्धावारस्य, 'मध्ये', 'मनोज्ञादि' चित्तप्रसादजनकं, 'महामौलबलावृतं' 'महद्भिः' 'मौलबलैः' भूरिपरिमाणान्तरङ्गयोधपुरुषैः, 'आवृतं' परिवृतं । 'अन्तःकोषगृहोपेतं' 'अन्तः' मध्ये, 'कोषगृहेण' धनागारेण, 'उपेतं' युक्तं । कोषाधीनो हि राजा इति व्यवहितः कोषो न विधेयः इति । 'राजमन्दिरं' नरपतिगृहं, 'कारयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

बलानां सन्निवेशमाह, मौलभुक्तमिति । 'राजगृहं' राजगृहं, 'समावृत्य' वेष्टयित्वा, 'क्रमेण' यथाक्रमं, 'मौलभुक्तं' पुरुषानुक्रमेण वेतनभोगिसैन्यं । ततः 'अग्निं' अग्निबलं, गृहरचनया समवेतयोद्धवर्गं इत्यर्थः । तद्वहिः 'सृष्टत्' मित्रबलं, तदाह्ये 'दिषत्' शत्रुबलं । तद्वहिः 'आटविकं' अटवीपतीनां बलं, एतत् पञ्चविधं बलं 'विनिवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

अन्ते चेति । 'अन्ते च' स्कन्धावारप्रान्तभागे च, सर्व्वदिक्षु इत्यर्थः । 'पर्याप्तवेतनान्' प्रार्थनाधिकवृत्तिप्रदानेनात्मसात्कृतान्, अतएव 'स्नातान्' बिम्बासभूमिमधिरूढान्, 'अगणितान्' असंख्यान्, 'दुष्टकर्मणः' क्रूरकार्य-नियतान्, 'क्रूरान्' खलान्, 'लुब्धकान्' लोभिनः, 'मण्डलेन' परितोमण्डलाकारेण, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् ॥ १७ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

हस्तिन इति । 'जम्बनामानः' संग्रामे विख्याताः, तादृशाः 'मनोजवाः' वातरयाः, 'तुरङ्गाः' अश्वः, 'स्वाप्तरक्षिताः' विश्वस्तपुरुषैः पालिताः सन्तः, 'वृषतेः' भूपालस्य, 'गृहोपकण्ठे' राजमन्दिरसन्निधौ, 'वसेयुः' तिष्ठेयुः ॥ १७ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

अन्तर्वेशिकसैन्यमिति । 'अन्तर्वेशः' राज्ञः पुत्रदारं, तत्र नियुक्तं सैन्यं 'अन्तर्वेशिकसैन्यं,' 'यामवृत्त्या' 'यामः' अहोरात्राष्टमभागः, तत्र सावधानत्वेनावस्थितिः 'यामवृत्तिः' तत्पर्यायेण इत्यर्थः । 'रात्रिन्दिव' अहोरात्रं, 'सुसन्नद्धं' कृतसन्नाहं, संग्रामसज्जया सज्जितमित्यर्थः । 'उदायुधं' उद्यतशस्त्रं, च सत् 'राजाभिगुप्तये' नरपतिशरीररक्षार्थं, 'तिष्ठेत्' । 'अन्तर्वेशिकसैन्यमित्यत्र' 'अन्तर्वेशिकसैन्यं' इति 'अन्तर्वासकसैन्यमिति च' पाठान्तरं ॥ १७ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

युद्धयोग्य इति । स्पष्टः श्लोकार्थः ॥ १७ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

सैन्यैकदेश इति । 'सेनापतिपुरःसरः' 'सेनापतिः' सेनानीः, 'पुरःसरः' अग्रसरः, यस्य तादृशः । 'सन्नद्धः' कृतसन्नाहः, 'सैन्यैकदेशः' बलैकभागः, 'प्रयत्नवान्' अवहितः, सन्, 'निशि' रात्रिकाले, 'वहिः' स्वान्धावारस्य सर्वदिक्षु, 'परिचरेत्' परिभ्रमेत् । 'प्रयत्नवान् परिचरेत्' इत्यत्र 'प्रपन्नवान् परिपतेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

परसैन्येति । 'सन्नद्धाः' कृतसंग्रामवेशाः, 'वाताश्रयकाः' पवनवद्देवगणानितुरङ्गमारूढाः, अतएव 'शीघ्रपातिनः' द्रुतगामिनः, 'दूरसीमान्तपातिनः' दूरस्थिताक्रान्तभूभागप्रान्तपर्यन्तचारिणः, पुरुषा इति शेषः 'परसैन्यप्रचारं' शत्रुसैन्यानां गतिविधिं, 'विजानीयुः' । 'दूरसीमान्तपातिनः' इत्यत्र 'दूरसीमान्तचारिणः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

तोरयेति । 'तोरयेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयशिखरेषु, 'आबद्धानि' विन्यक्तानि, 'मान्यानि' पुष्पमालाः नवपल्लवमालाश्च, येषां तेषु । 'यन्मवत्सु' यस्यते संयस्यते अनेनेति 'यन्म' प्राकृतिकसाधनं, तद्वत्सु, विपक्षाणां

दुष्प्रवेशेषु इत्यर्थः । 'पताकिषु' पताकामण्डितेषु, 'दारेषु' वहिर्द्वारचतुष्टयेषु, 'आप्तकरिभिः' 'आप्त' हितं, कर्तुं शीलं येषां तैः, पुरुषैरिति शेषः । 'परमां गुप्तिं' सर्वतोभावेन रक्षां, 'कारयेत्' ॥ १७ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

निर्गच्छेदिति । 'सर्व्वेव' जनः, 'उपलक्षितः' द्वाररक्षकपुरुषैः परि-
दृष्टः, सन्, 'निर्गच्छेत्' स्कन्धावारात् वहिर्गच्छेत्, 'विशेचापि' । 'परदृताश्च',
'राजशासनगीचराः' राजादेशावकाशाः, सन्तः, 'तिष्ठेयुः' ॥ १७ स० १४
श्लो० ॥ १४ ॥

वृथेति । 'जनः' स्कन्धावारस्थितः सर्व्वेव लोकः, 'वृथाकोलाहलात्'
अकारणकलहात्, 'हास्यात्' हास्यपरिहासात्, 'द्यूतात्' अक्षकीडनात्,
'पानाच्च' अपरिमितसुरापानाच्च, 'वारितः' निवारितः, सन्, तथा 'सक्को-
पकरणः', सर्व्वदा बद्धपरिकरः उदायुधश्च, तथा 'सर्व्वकार्यान्मुखः' अव-
स्कन्दप्रतीकारकार्यान्मुखः, 'तिष्ठेत्' ॥ १७ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

वहिरिति । 'खातात्' परिखायाः, 'वहिः' बाह्यप्रदेशे, 'स्वसिञ्चानां'
शोभनखड्गायुधज्ञानां योधपुरुषाणां, 'आयत' विन्तुतं, 'सञ्चारं' प्रचार-
भूमिं, 'मुक्तां' विहाय, 'परसैन्यविनाशार्थं' शत्रुबलोत्सादनार्थं, 'सर्व्वां भूमिं'
विनाशयेत्, कण्टकशाखादिभिरिति शेषः । विपक्षसमागममार्गं कुत्रापि
लौहकुलिकं निखनेत् । कुत्रापि दृणाच्छादितकूपं कारयेत् । कुत्रापि कण्टक-
शाखा दद्यात् । कुत्रापि कूपजलं विघातं कुर्यात् । कुत्रापि सैन्यसंहार-
कयन्त्रविशेषं सुगुप्तं स्थापयेत् इत्यर्थः ॥ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

समरभूमिविनाशमाह, क्वचिदिति । 'क्वचित्' कुत्रचित्, 'कण्टकशा-
खाभिः', 'क्वचित्', 'अयोमुखैः' लौहमयाग्रैः, 'कुलैः' दाहमयशृङ्गाभिः,
'क्वचित्', 'प्रच्छदप्रदरैरपि' दृणाच्छादितगर्त्तरपि, 'परितः भूमिं', 'दृषयेत्'
विनाशयेत्, 'कुलैः' इत्यत्र 'शूलैः' इति, 'दृषयेत्' इत्यत्र 'भूषयेत्' इति,
'प्रच्छदप्रदरैरपि' इत्यत्र 'विप्रच्छिन्नैः समाहितैः' इति पाठान्तरं ॥ १७ स०

१७ श्लो० ॥ १७ ॥

ससैन्यानां युद्धाभ्यासमाह, निर्बद्धेति । 'वृद्धाः' तरवः, 'कुपाः'

ऋषदृक्षाः, 'पाटलाः' पक्ष्वाः, 'स्थानवः' शाखांहीनदृक्षाः, 'वल्मीकः' उधीकाकृतमृत्तिकास्तूपः, 'निर्दरः' गर्तः, एते न सन्ति यत्र, तत् स्थाने । 'अन्वह' प्रतिदिनं, 'चित्रैः' अपूर्वैः, 'कारणैः' उपायैः, 'सैन्यव्यायामं' कारयेत् । 'वल्मीकनिर्दरे' इत्यत्र 'वल्मीकनिर्दरैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १७ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

स्वबलानुकूलं देशमाह, यस्मिन् देशे इति । सुगमः । 'परस्य विपरीतस्य' इत्यत्र 'परस्य विपरीतस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

पक्षद्वयस्याप्यनुकूलं देशमाह, आत्मनस्वेति । स्पष्टं । 'स मध्यमः समुद्दिष्टः' इत्यत्र 'सुमध्यमः स उद्दिष्टः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १७ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

स्वबलप्रतिकूलं देशमाह, अरातिसैन्येति । 'अरातिसैन्यानां' विपक्ष-बलानां, 'व्यायामे' युद्धानुशीलने, 'सुपर्याप्तं' यथेष्टं, 'महीतलं' यस्य सः, 'आत्मनः' निजबलस्य, 'विपरीतस्य' सैन्यव्यायामस्थानशून्य इत्यर्थः । 'यो देशः', 'सः' 'अधमः' निष्कृष्टः, 'स्मृतः' निर्णीतः । 'अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तं' इत्यत्र "अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तं" इति, "अरातिसैन्यव्यायाममपर्याप्तं" इति च पाठान्तरं न समीचीनं ॥ १७ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अधमदेशं नाश्रयेत् इत्याह, नित्यमिति । प्रथमतः उत्तमदेशं, तदभावे मध्यमदेशं 'आकाङ्क्षेत्' । न तु कदाचिदधमदेशं । यतः बन्धनागारसमोऽयं देशः । अतः 'सिद्धये' जयलाभाय, 'नेपसेवेत' नाश्रयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १७ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

स्नान्धावारस्य दुर्तिमित्तमभिधातुमाह, आक्रान्त इति । 'केनापि' अदृश्यमानेन, 'आक्रान्त इव' अवष्टम्भ इव, स्नान्धावारः इति यदा विभाव्यते तदा दुर्निमित्तं । तथा 'रोगानीकैरनुद्भूतः' 'रोगानीकैः' पाथिसैन्य-ज्वरादिभिः, 'अनुद्भूतः' कृतोपद्रवः, तथा 'अकस्माद्भवदुद्देगः' 'अकस्मात्' कारणं विनैव, 'भवदुद्देगः' जायमानचित्तक्षोभः, तथा 'राजनीहारसद्वतः' 'राजभिः' कैश्चित् भूपतिभिः, 'नीहारेण' धूमिकया च, 'संवृतः' पिहितः,

स्कन्धावारश्चेत् तदापि दुर्निमित्तं । 'अकस्माद्भवदुद्देगः' इत्यत्र 'अकस्मा-
दुद्भवदुद्देवः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । १७ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

विधूत इति । यदा स्कन्धावारः 'परुषैः' प्रचण्डैः, 'वातैः' मरुद्भिः,
'विधूतः' कम्पितः, 'अकस्मात्' कारणं विना, 'पतद्भजाः' पतन्ति रजांसि
यस्मिन् स तथा । 'परस्परभवद्रोहः' स्वर्ग एव परस्परभवद्भिः । 'न
तथातूर्यनिखनः' विस्तरतूर्यध्वनिः । तदा दुर्निमित्तं ज्ञेयं । 'विधूतपरुषै-
र्वातैः' इत्यत्र 'विधूतः परुषैर्वातैः' इत्ययं पाठः समीचीनः ॥ १७ स० २४
श्लो० ॥ २४ ॥

उत्प्रेक्षितेति । यदा स्कन्धावारः 'उत्प्रेक्षितभयत्रासः' 'उत्प्रेक्षितः'
सम्भावितः, भयं त्रासश्च यस्मिन् सः । तथा 'निर्घातेष्काभिदूषितः'
'निर्घातेन' अकस्मादुत्पन्नमहानादेन, 'उल्काभिः' गगनात् पतद्देवाकार-
तेजःपुद्गैः, 'अभिदूषितः' आभिमुख्येन दूषितः । 'उड्डूमः' उड्डतो ध्रुमे
यस्मात् सः । 'प्रज्वलच्छस्त्रः' प्रज्वलन्ति, शस्त्राणि, यत्र सः । 'विदक्षिण-
शिवास्तः' 'विदक्षिणं' प्रतिकूलं, शिवास्तं यस्य सः तथाभूतः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

मण्डलैरिति । यदा स्कन्धावारः । 'काक-गृध्राणां मण्डलैः' 'काकानां'
वायुमृगानां, 'गृध्राणां' शकुनिश्रेष्ठाणां, 'मण्डलैः' समूहैः, 'आकीर्णः' व्याप्तः ।
'मण्डलैः' किम्भूतैः 'रक्तवासिभिः' कर्कशं शब्दायमानैः । 'मुडः' सर्व्वदा,
'अत्युग्रतादीप्तः' 'अत्युग्रतया' अतिभयानकतया, 'दीप्तः' प्रकाशितः, स्वपक्ष-
स्थितिशेषः । 'संसिक्तः रक्तवृष्टिभिः' आकाशात् पतिताभिरितिशेषः । तथा
च आकाशात् पतिताभिः 'रक्तवृष्टिभिः', 'संसिक्तः' उद्धितः, तदा दुर्नि-
मित्तं ॥ १७ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

परीतेति । 'क्रूरैः' असुभसूचकैः, 'औत्पातिकैः' उत्पातजनकैः, 'ग्रहैः'
राजकेत्यादिभिः, 'परीतराजनक्षत्रः' 'परीतं' आक्रान्तं, 'राजनक्षत्रं'
स्कन्धावाराधिपतिजन्मनक्षत्रं, यस्य सः । 'सूर्य्यदृष्टकबन्धादिः' 'सूर्य्यं' सूर्य्य-
मण्डले, 'दृष्टानि' अवलोकितानि, 'कबन्धादीनि' अपमूर्डकशेवराणि, यत्र सः ।

‘अकस्मान्मूढवाहनः’ ‘अकस्मात्’ कारणं विना, ‘मूढं’ मोहयुक्तं, ‘वाहनं’, यत्र एवम्भूतः ‘स्नान्धावारः’, यदा तदा दुर्निमित्तं ॥ १७ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अकस्मादिति । ‘अकस्मात्’, ‘मत्तमातङ्गप्रशुष्यद्दानशीकरः’ ‘मत्तमातङ्गानां’ मत्तगजानां, ‘प्रशुष्यन्तः’ शोषं प्राप्नुवन्तः, ‘दानशीकराः’ मदजल-
कणाः, यत्र सः । ‘इत्यादिविद्वतोपेतः’ इत्यादिदुर्निमित्तयुक्तः, ‘स्नान्धावारः’, ‘न शस्यते’ न प्रशंसनीयः ॥ १७ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इदानीं शुभनिमित्तोदयात् शुभं स्नान्धावारं, शुभं युद्धाय कालञ्च दर्शयन्नाह, प्रहृष्टेति । ‘प्रहृष्टनरनारोकः’ ‘प्रहृष्टाः’ प्रफुल्लचित्ताः, नरा नार्यश्च यत्र स तथाभूतः । ‘प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः’ ‘प्रशस्तस्वनाः’ श्रवणमधुरध्वनयः, ‘दुन्दुभयः’ भेर्यः, यत्र स तथाभूतः । ‘गम्भीरहेषितहयः’ ‘गम्भीरहेषिताः’ गम्भीरं शब्दायमानाः, ‘हयाः’ अश्व्याः, यत्र स तथाभूतः । ‘शस्तवृंहितकुञ्जरः’ ‘शस्तवृंहिताः’ श्रुतिसुखकरध्वनयः, ‘कुञ्जराः’ गजाः, यत्र स तथाभूतः । स्नान्धावारः प्रशस्यत इति परेणान्वयः । ‘पूजितोद्वृंहितद्विपः’ इति पाठे तु उक्त एवार्थः । ‘शस्तवृंहितकुञ्जरः’ इति सुश्रितपुस्तकपाठस्तु न समीचीनः । १७ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

पुण्याहेति । ‘पुण्याह्वन्नक्षघीषाणः’ ‘पुण्याहे’ पुण्यतिथौ, यः ‘नक्षघीषः’ वेदध्वनिः, तेन ‘आणः’ युक्तः । ‘नृत्यगीतसमस्वनः’ ‘नृत्यगीतानां’, ‘ममाः’ तुल्याः, ‘स्वनाः’ ध्वनयः, यत्र स तथाभूतः । ‘निर्भीतिकाः’ नास्ति ‘भीतिः’ भयं, स्नान्धावारस्थजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘महेत्साहः’ ‘महान्’ अतिशयः, ‘उत्साहः’ कर्त्तव्यार्थेषु स्त्रेयान् प्रयत्नः, स्नान्धावारस्थितजनानां यत्र स तथाभूतः । ‘आकाङ्क्षितजयोदयः’ ‘आकाङ्क्षितः’ स्नान्धावारस्थजनैरभि-
लषितः, ‘जयोदयः’ विजयप्राप्तिः, यत्र एवम्भूतः स्नान्धावारः प्रशस्यत इति परेणान्वयः । एवमुत्तरत्र योज्यं ॥ १७ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

नीरजस्त इति । ‘अभिरुष्टः’ अनकूलवृष्टियुक्तः । अत एव ‘नीर-
जस्तः’ धूलिरहितः । ‘प्रादक्षिण्यस्थितग्रहः’ ‘प्रादक्षिण्येन’ अनकूलतया,
‘स्थिताः’, स्नान्धावाराधिपतेर्यहाः यत्र स तथाभूतः । ‘दिशान्तरीक्षेवत्यातैः’

पार्थिवैश्चाप्यदृषितः 'दिव्यैः' अतिदृष्ट्यादिभिः, 'आन्तरिक्षैः' उल्कादिभिः, 'पार्थिवैः' तत्कारादिभिः, 'अदृषितः' अनाक्रान्तः ॥ १७ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

नीचैरिति । 'नीचैः प्रवृत्तानुलोममाश्रितस्तुतमङ्गलः' 'नीचैः' माग्धेन, 'प्रवृत्तः', 'अनुलोमः' अनुकूलः, यः 'माश्रितः' वायुः, तेन 'स्तुतं' सूचितं, 'मङ्गलं' सिद्धिः, यत्र स तथाभूतः । 'दृष्टपुष्टबलः' 'दृष्टानि' प्रफुल्लित-
त्तानि, 'पुष्टानि' सबलानि, 'बलानि' सैन्यानि यस्य स तथाभूतः । 'साधुः' लोभादिदोषरहितः, 'सुगन्धिज्वलितानलः' 'सुगन्धिः' धूमादिभिः सुरभि-
गन्धयुक्तः, 'ज्वलितः' प्रदीप्तः, निर्धूम इति यावत्, 'अनलः' वक्रिः, यत्र स
तथाभूतः ॥ १७ स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

अमद्येति । 'अमद्यमाद्यन्मातङ्गः' 'अमद्येन' मदकारणाभावेनापि, 'मा-
द्यन्तः' मत्ततां प्राप्नुवन्तः, 'मातङ्गाः' गजाः, यत्र स तथा । 'आसारा-
भ्युदयान्वितः' 'आसारः' शुभदृष्टिः, तेन सूचितः 'अभ्युदयः' समुन्नतिः
युद्धे जयलाभ इति यावत्, तेन 'अन्वितः' युक्तः । अथवा 'आसारः'
सुहृद्बलं, तस्य यः 'अभ्युदयः' प्राप्तस्त्यं, तेन 'अन्वितः' । 'इत्यादिनक्षत्रोपेतः'
पूर्वाक्षरक्षेत्रयुक्तः, 'स्वन्दावारः', 'प्रशस्यते' विजयाय भवतीत्यर्थः । 'तस्मिन्'
स्वन्दावारे, 'शस्ते' पूर्वाक्षरशुभलक्षणान्विते, सति 'द्विषः' यातव्यस्य, 'भङ्गः'
पराजयः, 'तस्मिन्', 'अशस्ते' अशुभलक्षणान्विते, सति 'विपर्ययः' यात-
व्यस्य जयः विजिगीषोश्च पराजयः, 'ज्ञेयः' बोध्यः ॥ १७ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

निमित्तेति । 'निमित्तान्येव' शुभाशुभसूचकलक्षणान्येव, 'शुभाशुभलो-
दयं' जय-पराजयरूपफलप्राप्तिं, 'शंसन्ति' सूचयन्ति । 'तस्मात्' पूर्वाक्षर-
कारणात्, 'शास्त्रज्ञः' नीतिशास्त्रतत्त्ववित्, 'राजा' विजिगीषुः, 'समुप-
लक्षयेत्' कार्यसिद्धिं स्थिरीकुर्यात् ॥ १७ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रशस्तेति । 'प्रशस्तेन' शुभसूचकेन, 'निमित्तेन' पूर्वाक्षरक्षेत्रेण, 'विशु-
द्धेन' मोहादिदोषरहितेन, 'अन्तरात्मना' अन्तःकरणेन, च 'व्यक्तं' सम्यक्,
'आरम्भमाद्यं' क्रियमाद्यं, 'समाहितं' चेष्टितं, 'सिद्धिं' विजयलक्षणं फलं,
'याति' प्राप्नोति ॥ १७ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

सहायेति । 'सहायसम्पत्' यैः सहायैः कार्यसिद्धिर्भवति तेषां 'सम्पत्' उत्कर्षः, 'विज्ञानं' तस्मिन्काले विशिष्टज्ञानं, 'सत्त्वं' बलं, 'दैवानुकूलता' 'दैवस्य' भाग्यस्य, 'अनुकूलता' सहकारिता, 'उद्योगः' मनसि उत्साहः, 'श्रवसायः' निश्चयः, 'यस्य' विजिगीषोः, 'एते' सहायसम्पदादयः, सन्तीति शेषः । 'तस्य' विजिगीषोः, 'सिद्धयः' युद्धे जयलाभादयः, भवन्तीति शेषः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

स्कन्धावारशब्दं व्याख्यातुमाह, तन्मूलत्वादिति । 'तन्मूलत्वात्' 'सः' एव राजैव, मूलं यासां तासां भावः तच्चात् । 'प्रजानां', 'राजा', 'स्कन्धः' वृक्षशाखा-समूहस्य वृक्षमूलमिव राजा मूलकारणमित्यर्थः । राज्ञा रक्षिताः प्रजा जीवन्तीति भावः । 'अमात्यदण्डादिः' चतुरङ्गबलं, 'आवारः' आवरणं तस्य मूलभूतस्य राज्ञः आवरणमिति यावत् । यथा आवरणेन वृक्षमूलं शाखादिकं कण्टकादिभ्यो रक्षति तथा मूलभूतो राजापि अमात्यदण्डादि-रूपावरणेन शत्रुभ्यः प्रजा रक्षतीति भावः । आवारशब्दप्रतिपाद्यमाह, 'वृत्तिरावार उच्यते' इति । 'वृत्तिः' वेष्टनं, (वेडा इति प्रसिद्धिः) 'आवारः' आवारपदप्रतिपाद्यः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इति मुद्रितपुस्तकैर्पाठो न समीचीनः । 'वृत्तिरावार उच्यते' इत्येव पाठः समीचीनत्वेन प्रतिभाति ॥ १७ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

एतदेव स्पष्टयन्माह, भूतानामिति । 'यतः' यस्मात् कारणात्, 'मही-यसा' अतिमहता, 'आवारेण' अमात्यदण्डादिरूपेण, 'आवृतः' वेष्टितः, 'स्कन्धः' मूलभूतो राजा, 'भूतानां' प्राणिनां, प्रजानामिति यावत् । 'भूति-निष्पत्तेः' 'भूतिः' सम्भूतिः, सम्पत्तिर्वा तस्याः 'निष्पत्तेः', कारणं भवतीति वाक्यशेषः । 'ततः' तस्मात् कारणात्, सपरीवारो राजा 'स्कन्धावारः', स्मृतः । 'चतुस्त्रिंशश्लोकावधि' अष्टत्रिंशश्लोकपर्यन्तानां प्रतीकधारणं न मुद्रितपुस्तकानुसारेण किन्तु हस्तलिखितपुस्तकानुसारेणैव यतः मुद्रित-पुस्तके अनियमेन श्लोका अङ्किताः ॥ १७ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

स्कन्धावारविनाशकारणप्रतीकारार्थमाह, समेति । 'समवा' न्द-वासाम्-

वीवधासार-नियद्वाः 'समवस्कन्दः' बलभिः, 'वासः' सैन्यानामवस्थानयोग्य-
स्थानं, 'अम्ब' सैन्यपेयजनं, 'वीवधासारौ' कृतव्याख्यौ, तेषां 'नियद्वा'
निरोधाः, प्रत्येकं 'स्कन्धावारस्य मृत्यवः', भवन्तीति शेषः । यतः अङ्गपाना-
दिभिर्विना प्राणिनो न जीवन्ति अतएव 'एते' समवस्कन्दादयः, 'यत्नतः',
रक्ष्याः । प्रतीकारद्वारेण एते अरक्षिताश्चेत् तदा स्कन्धावारस्य मृत्यवो
भवन्तीति भावः ॥ १७ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'प्रयत्नेन', 'बलं' मौला-
दिकं, 'निवेशयेत्' स्थापयेत् । 'तदा' निवेशकाले, 'शुभाशुभं वा' शुभा-
शुभञ्च, वाकारः समुच्चये । 'उपलक्षयेत्' संपश्येत् ॥ 'परस्य' यातव्यस्य, च
'एतत्' शुभाशुभं, 'निपुणं' सम्यक्, 'विलोकयेत्' पश्येत् । 'अशुभहीनदर्शने'
अशुभाभावदर्शने, स्वपक्षस्येति शेषः । 'समारभेत' संग्रामोद्योगं कुर्यात्,
विजिगीषुरिति शेषः । अशुभदर्शने तु न किञ्चिदारब्धमिति भावः ॥ १७
स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानु-
सारिण्यां सप्तदशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण घोड़शः सर्गः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ॥

वैरपुराभ्यामे स्तन्धावारनिवेशं कृत्वा सहसा न युद्धेति किन्तु पापप्रयोग-पूर्वकं मन्त्रयुद्धारम्भः कर्तव्य इति दर्शयन्नाह, महेति । 'महाप्रज्ञान-सम्पन्नः' 'महाप्रज्ञानं' गुणालोकयुक्ता प्रज्ञा, गुणालोकन्तु शुश्रूषा-अवग-यद्वय-धारण-विज्ञानोद्घोषोद्-तत्त्वाभिनिवेशरूपं । तेन 'सम्पन्नः' युक्तः । 'सत्त्वदैवे' कृतलक्षणे । ताभ्यामुपलब्धितः' वर्द्धितः । 'उद्योगाध्यवसायाभ्यां' उक्तस्वरूपाभ्यां कारणभूताभ्यां, 'उपायान्' साम-दान-विग्रह-भैदादीन्, 'निक्षिपेत्' प्रयुज्जग्रात्, 'परे' यातव्ये ॥ १८ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

कस्मात् प्रकारात् युद्धं मुक्ता उपायप्रक्षेपोऽभिधीयत इति चेदाह, चतु-रिति । यतः 'साधुमन्त्रः' सम्यक्मन्त्रणासम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः । मन्त्रेण कोशेन च 'खरीन्' यातव्यशत्रून्, 'जयेत्', 'तत्' तस्मात्, 'चैतुरङ्ग-बलं' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपं 'मुक्ता' त्यक्त्वा, 'कोशः', 'मन्त्रः' मन्त्रिभिः सह निर्वर्तिता बुद्धिः, च 'युद्धाते' युद्धं करोति ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

उपायानभिधातुमाह, सामेति । सुगमः श्लोकार्थः ॥ १८ स० २ श्लो० ॥ ३ ॥

सामरूपमाख्यातुमाह, परस्परेति । 'परस्परोपकाराणां कीर्तनं' भवद्विरस्माकं अस्माभिश्च भवतां इत्थं अन्योन्योपकारकथनं । 'गुणकर्मसु' वंश-रूप-विद्या-वित्त-चरित्रादिषु, 'कीर्तनं' स्लाघनं । कर्मस्त्विति सप्तमर्थ्या विषयत्वं । गुणकर्मविषयककीर्तनमिति यावत् । 'सम्बन्धस्य समाख्यानं' 'सम्बन्धस्य' वंशपारम्पर्यस्य मित्रतारूपस्य वा 'समाख्यानं' कथनं, 'आयत्याः' 'सम्प्राप्त्यर्थं' 'आयतिः' उत्तरफलं, तस्याः 'सम्प्राप्त्यर्थं' प्रकटनं, 'तवाह-मिति', 'पेशलया वाचा' मृदुवचनेन, 'साधु' सम्यक्, 'सर्पणं' आत्म-समर्पणं । 'इति' उक्तप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ३-४ श्लो० ॥ ४-५ ॥

दानमपि पञ्चविधमभिधातुमाह, य इति । 'सम्प्राप्तधनोत्सर्गः' सम्प्राप्त धनवितरणं, स सम्प्राप्तवैलक्षण्येन 'उत्तमाधम-मध्यमः स्मृतः' । इति- दानसामान्यलक्षणं । 'प्रतिदानं' न्यस्तवस्तुनः प्रत्यर्पणं । 'गृहीतस्यानुमो- दनं' 'गृहीतस्य' दानं विना नीतस्य, 'अनुमोदनं' यस्मात्तत्साधुकृतं इत्य- नेन कार्यवशात् सम्भतिदानं ॥ १८ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

द्रव्यादानमिति । 'द्रव्यादानमपूर्वं' द्रव्यं यदभिनवं दीयते तत् । 'स्वयं ग्राहप्रवर्तनं' गृहीतुरभिलासानुसारेण दानं । 'देयस्य प्रतिमोक्षश्च' 'देयस्य' प्रतिवर्षदातव्यस्य, 'प्रतिमोक्षः', एतदपि दानं, इत्येवं दानं पञ्चविधं स्मृतं ॥ १८ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

त्रिविधं भेदमभिधातुमाह, स्नेहेति । 'स्नेहरागापनयनं' 'स्नेहः' सोद- र्थजा प्रीतिः, 'रागः' अनुरागः, तयोः 'अपनयनं' दूरीकरणं भङ्ग इति यावत् । 'संहर्षोत्पादनं' 'संहर्षः' स्पृष्टा, तस्य 'उत्पादनं', 'सन्तर्जनं' सम्यक् रूपेण भर्त्सनं, इत्येवं त्रिविधो भेदः भेदज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

दण्डमभिधातुमाह, बध इति । 'बधः' विनाशः, 'अर्थग्रहणं' अर्थ- परिग्रहः, 'परिक्षेपः' यातना, इत्येवं त्रिविधदण्डः दण्डविधानज्ञैः स्मृतः ॥ १८ स० ९ श्लो० ॥ ९ ॥

बधरूपदण्डस्य द्वैविध्यमाह, प्रकाशेति । 'पूर्वं' बधरूपो दण्डः, 'प्रकाशः' सर्वजनविदितः, 'अप्रकाशः' न केनापि विदितः, इत्येवं द्विविधः । 'लोक- दिष्टान्' चौर-पारदारिकादीन्, तथा 'रिपूँश्च' शत्रूँश्च, प्रकाशदण्डान् कुर्वीति ॥ १८ स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अप्रकाशदण्डार्हनाह, यैरिति । यैः लोकः 'उद्धिजेत' उद्देगं याति, ये च 'स्नेहलोभात्' स्नेहाभिजाघात्, 'नृपवक्त्रभाः' राजप्रियाः । ये च नृपवक्त्रभ्य भूत्वा प्रजाः अधिकं 'बाधन्ते' पीडयन्ति, तेषु 'उपांशु' बिजने, बधदण्डः प्रवर्तते ॥ १८ स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

उपांशुबधस्वरूपमभिधातुमाह, विधेयेति । 'विधेय' कृत्रिमेवाकृत्रि- मेव वा । 'उपनिषद्योगैः' अभिचारादिदृष्ट्यादिभिः, शस्त्रेण गूढप्रयुक्ता-

युधेन, 'उद्धर्तनेन' विलेपनविशेषेण, 'तथा' तेन प्रकारेण, 'उपांशु' विजने, 'दण्डं' बधरूपं 'नयेत्' प्रयुज्ज्यात्, 'यथा' येन प्रकारेण, अन्यः 'न विभावयेत्' न जानीयात् ॥ १८ स० १२ श्लो० ॥ १२ ॥

यत्र दण्डो न प्रयोज्यस्तदाह । ब्राह्मण इति । 'विद्वान्' धीमान्, 'धर्म्मो-
न्निनीषया' धर्म्मं उन्नतिं नेतुमिच्छया, 'ब्राह्मणे जातिमात्रेपि' जात्या ब्राह्मण-
मात्रेपि, 'अन्यजेपि' नीचजातावपि, 'धार्म्मिके' धर्म्माचरणशीले, बधरूपं
दण्डं 'न आदिशेत्' न प्रयुज्ज्यात् ॥ १८ स० १३ श्लो० ॥ १३ ॥

उपांशुप्रकारमभिधातुमाह, उपेक्षयेति । 'येषु' दण्डेषु, 'उपांशु' प्रश-
स्यते' उपांशुबधो युज्यते । ते 'उपेक्षया' बौदासीन्येन, 'हन्तयाः' विनाश-
यितयाः । 'निपुणः' नीतिज्ञः, 'प्रत्यक्षं' साक्षात्, 'उपेक्षां' बौदासीन्यं,
'परिवर्जयेत्', त्यजेत्, साक्षात् अन्यैर्हन्यमाना अनुग्राह्या इति भावः ।
प्रत्यक्षोपेक्षया तु शङ्कनीयः स्यात् ॥ १८ स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

कया रीत्या साम प्रयोक्तव्यमित्याह, प्रविशन्निवेति । 'चेतांसि' अन्तः-
करणानि, 'प्रविशन्निव', 'दृष्ट्या' दर्शनेन, 'साधु' सम्यक्, 'पिवन्निव' अत्या-
दरेण पश्यन्निव, 'खवत्' क्षरत्, 'अमृतमिव' सुधेव, 'प्रियं वच्चा' 'साम'
प्रियवाक्यरूपं साम, 'प्रयुज्जीत', विजिगीषुरिति शेषः । 'दृष्ट्या' इत्यत्र
दृष्टेति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥ १८ स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

साम्मेलक्षणमाह, वागिति । 'अनुद्वेगजनगो वाक्' चित्तक्षोभाजननी
वाक्, 'साम', इति 'परिकीर्त्तये' उच्यते । तत् साम यदा 'सत्यं' यथार्थं,
तदा सामाख्यं सूच्यतमुच्यते । यदा 'प्रियं' प्रीतिजनकं, तदा सामाख्यं क्षोत्र-
मुच्यते ॥ १८ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

साम्नः प्रकारान्तरमाह, आत्मन इति । आदौ 'समीहितं' शत्रुचेष्टितं,
कार्यमिति यावत्, 'आत्मनः' स्वस्य, 'विषयमिव' कार्यमिव, 'कुर्वन्' सूचयन्,
'दद्यात्' गच्छेत्, निजकार्येष्विव शत्रुकार्येषु प्रयत्नं प्रदर्शयेदिति भावः ।
पश्चात् विजिगीषुः 'अनुपलक्षितः' अप्रकटितः सन्, 'पर्वतान्' पर्वतसदृश-
कुर्भेद्यान्, 'शत्रून्' रिपून्, 'जलवत्' जलमिव, 'भिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत् ॥
१८ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

साम्नां गुणमाह, क्षीरेति । 'अमरदानवैः' देवासुरैः, 'पलाय' अमृता-
दिरुपफलप्राप्तैः, 'साम्ना' उक्तलक्षणेन प्रियवचनेन, 'क्षीराब्धिः' क्षीरसमुद्रः,
'मथितः' आलोडितः । सामप्रदेषे दोषमाह निजभिरिति । 'सामप्रदेषिणः'
सामावज्ञायिनः, 'धार्तराष्ट्रान्' दुर्योधनादीन्, 'अचिरात्' शीघ्रं, 'निजभिरे'
विनाशितवन्तः, पाण्डवा इति शेषः ॥ १८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

दानमाहात्म्यमाह, दातुमिति । 'विद्वान्' नीतिनिपुणः, 'दातुम्' उपा-
यान्तरेणाप्रतिविधेयं, 'वियद्' विरोधं, 'प्रश्नं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टयति इन्द्रेति, 'इन्द्रः' देवराजः, 'अपचारे' मारणोच्चा-
टन-विद्वेषणादिभिः देवानामुपद्रवे, मृतदैत्यसंजीवनादिभिः कृतमहापकारे
च 'शुक्रस्य दानेन,' 'श्रमं' शान्तिं 'ईयिवान्' प्राप्तः । 'श्रमं' इत्यत्र
'समं' इति दान्यसकारादिः पाठः मद्रितपुस्तके वक्तते स न समीचीनः ॥
१८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

अपराधेनेति । 'दुहितुः' दानवेन्द्रस्य वृषपर्वणः सुतायाः शर्मिष्ठाभि
धायाः, 'अपराधेन' कूपनिक्षेपणरूपदोषेण, 'भृगुनन्दने' शुक्राचार्ये,
'कुपिते' स्वदुहितुर्देवयान्याः कूपनिक्षेपजनितक्रोधयुक्ते, सति 'वृषपर्वणा',
'दानवेन्द्रः' असुरराजः, 'प्रदानेन' स्वदुहितुः शर्मिष्ठायाः देवयानीशुश्रूषार्थ-
समर्पणेन, 'सुखी अभवत्' । तद्यथा वृषपर्वसुतायाः शर्मिष्ठायाः शुक्र-
दुहितुर्देवयान्याश्च परस्परं संजाते कलहे शर्मिष्ठया देवयानी कूपे
निक्षिप्ता एतदपराधेन भृगुनन्दनेन वृषपर्वणः मन्त्रित्वं परित्यक्तं इति
वृषपर्वणा स्वसुतां देवयान्यै दास्यो दत्त्वा भृगुनन्दनः अनुयाहितः इति
पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । १८ स० । १८ श्लो० ॥ १८ ॥

उपगम्येति । 'शान्तिमिच्छता' आत्मनोऽभ्युदयमिच्छता, जनेनेति शेषः ।
'बलिने' अधिकबलयुक्ताय, 'उपगम्यापि' समीपं गत्वापि, 'दातव्यं' ।
'गान्धाः' सुवर्णतनयायाः, अपत्यमिति शेषः । दुर्योधनः 'अप्रयच्छन्'
पश्चापि यामान् अददत्, 'समूह एव' मूलसहित एव, 'क्षयं' विनाशं,
'मृतः' प्राप्तः । १८ स० । १९ श्लो० ॥ १९ ॥

भेदप्रयोगमभिधातुमाह । किञ्चिदिति । 'किञ्चित्' स्वल्पं प्रयच्छन्, ददत्, अधिकदानेन शत्रुवृद्धिशङ्कयेति शेषः । 'भूयस्या' दृष्ट्या परिलो-
भयन्' बद्धतरां व्याशां जनयन् । 'उभयवेतनैः' विजिगीषु-यातव्योभयपक्ष-
वेतनग्राहिभिः चरैः, 'प्रविश्य' अन्तरङ्गतां गत्वा, 'चतुर्विधान्' चतुः-
प्रकारान् क्रुद्ध-लुब्ध-भीतावमानितानिति यावत् । 'भेद्यान्' भेदयोग्यान्,
'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत्, विजिगीषुरिति शेषः ॥ १८ स० ॥ २२ स्तो० ॥ २२ ॥

एतमेव व्याख्यातुमाह, अलब्धेति । 'लुब्धः' लोभपरतन्त्रः, 'अलब्ध-
पणाः' अप्राप्तवेतनः, तथा 'मानी' मानधनः, 'अवमानितः' हतमानः, तथा
'क्रुद्धः' कोपनस्वभावः, 'कस्मात्' कुतश्चित्कारणात्, 'कोपितः' कोपवशतां
नीतः, तथा 'भीतः' भयशीलः, कुतश्चित् कारणात् 'भीषितः' त्रासितः,
एतान् चतुर्विधान्, 'परपक्षे' परपक्षस्थितान्, 'यथाभिलषितैः कामैः',
'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत् । 'स्वपक्षे' स्वपक्षस्थितान् लूब्धादीन् चतुर्विधान्,
यथाभिलषितैः कामैः 'प्रशमं' शान्तिं, 'नयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥
२३-२४ स्तो० ॥ २३-२४ ॥

युवराजस्य भेदोपायमाह । भेदमिति । 'मन्त्रमात्य-पुरोधसां' 'मन्त्रिणः'
परामर्शदातुः, 'अमात्यस्य' सचिवस्य, 'पुरोधसः' पुरोहितस्य, 'भेदः',
'यत्नेन' प्रयासेन, 'कुर्वीत', विजिगीषुरिति शेषः । तेषां भेदस्य प्रयोजनमाह,
तेष्विति । 'हि' यतः, 'तेषु' मन्त्रमात्य-पुरोधसः, 'भिन्नेषु' भेदं प्राप्तेषु,
'ऊर्जिते' बलवति, 'युवराजे,' 'भेदः', सुकर इति शेषः ॥ १८ स० ॥
२५ स्तो० ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां एकस्मिन् भिन्ने अन्यस्य भेदः सुकर इत्यभिधातुमाह,
अमात्य इति । 'हि' यतः, 'महीपतेः' राज्ञः, 'अमात्यः युवराजश्च' 'एतौ',
'भुजौ' बाहुभूतौ । 'मन्त्री', 'नेत्र' चक्षुरूपः । तस्मात् 'अस्मिन्नेकस्मि-
न्नपि' अमात्यादीनां यस्मिन् कस्मिन्नपि, 'भिन्ने' भेदं प्राप्ते, 'तद्विधः'
तत्सदृशः अन्यः, भेदो भवतीति शेषः । १८ स० ॥ २६ स्तो० ॥ २६ ॥

यातव्यस्य कुलस्थितादीनां भेदत्वमभिधातुमाह, सर्व्वेति । 'भेदावो'

धीमान्, 'सर्वावस्थं हि' सर्वावस्थमेव, 'तत्कुलीनं' 'तस्य' यातव्यस्य, 'कुलीनं' कुलस्थितं, 'विकारयेत्' विकारं प्रापयेत्, 'विहृतस्तु' प्राप्तविकारः पुनः, 'कुलीनः' कुलस्थितः, 'अभिवत्' अभिरिव 'स्वयोनिं' 'स्वस्य' आत्मनः, 'योनिं' आश्रयं, 'ग्रसते' नाशं प्रापयति, । १८ स० ॥ २७ श्लो० ॥ २७ ॥

तदिति । 'अभ्यन्तरोषितः' यातव्यपुराभ्यन्तरे हृतवासः, 'पुमान्' पुरुषः, 'तत्कुलीनेन' यातव्यकुलस्थितेन, 'तुल्यः' सदृशः, 'तस्मात्' कारणात्, 'एतौ' कुलीनाभ्यन्तरोषितपुरुषौ, 'परं' अतिशयं, 'भिन्द्यात्' भेदं प्रापयेत्, 'आत्मनि' स्वपक्षे, 'एतौ', 'शर्म' शान्तिं, 'सन्धयेत्' प्रापयेत् ॥ १८ स० ॥ २८ श्लो० ॥ २८ ॥

तत्रेति । 'यः' पुरुषः, 'कोपानुग्रहहृतमः' कोपे अनुग्रहे च शक्तः, 'तच' तस्मिन् पुरुषे, 'उपजापः' भेदः, 'कर्त्तव्यः', 'सः' पुरुषः, 'कल्याणः' शुभाकाङ्क्षी, 'शठो वा' धूर्त्तो वा, 'इति', 'सूक्ष्मया' निर्मलया, 'धिया' बुद्ध्या, 'परीक्ष्यः' परीक्षणीयः ॥ १८ स० ॥ २९ श्लो० ॥ २९ ॥

कल्याणस्त्विति । 'कल्याणः', शुभाकाङ्क्षी, 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य, 'वचः' प्रभुवाक्यं, 'सफलं' फलयुक्तं, 'करोति', 'अथ', 'शठः' धूर्त्तः, 'अर्थोपलभ्य' धनलाभेच्छया, 'द्वावपि पक्षौ' यातव्य-विजिगीषुपक्षौ, 'चलयन्ति' चाक्षय्ययुक्तौ करोति । यातव्यमन्त्रणां विजिगीषुपक्षे, विजिगीषुमन्त्रणां यातव्यपक्षे च प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ स० ॥ ३० श्लो० ॥ ३० ॥

सप्तभिः श्लोकैरन्यान् भेदानाह । पूर्व्वेति । 'नीचः' कुतस्त्रिदपराधात् पदच्युतः, 'कालयापनमाश्रितः' जीविकानिर्व्वाहार्थं यथाकथञ्चिद्विहितवृत्तिकः, 'पूर्व्वसेनापतिः' भूतपूर्व्वसैन्याध्यक्षः, तथा 'मिथ्याभिशप्तः' मिथ्यापवादयुक्तः, राजपुरुष इति शेषः । 'श्रीकाभः' राज्यलक्ष्मीलोकपुत्रः, 'आहूयप्रतिमानितः' आज्ञानानन्तरं तिरस्कृतः, एतान् भिन्द्यादिति परेऽन्वयः एवमुत्तरत्रापि । १८ स० ॥ ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

राजेति । 'राजदेषो' राजविरागी, 'तत्कुलीनः' राजकुलस्थितः, पुरुषः इति शेषः । 'यश्च' पुरुषः, 'भूभुजा' राजा, 'दृश्यते' दौषास्पदीक्रियते,

‘आहितव्यवसायः’, गृहीतजीविकोपायः, ‘करनिवेशितः’ निष्कारः सकरी-
कृतः, ॥ १८ स० ॥ ३३ श्लो० ॥ ३२ ॥

रणेति । ‘रणप्रियः’, युद्धप्रियः, ‘साहसिकः’ अविमृश्यकारो, ‘आत्म-
सम्भावितः, आत्मनैव आत्मानं सम्भावयति विद्याशौर्यादिभिः यत्समा-
नाऽन्यो नास्तीति मन्यते यः सः । ‘विच्छिन्नधर्मकामार्थः’ उन्मूलितधर्मादि-
निवर्गः, अन्यत् स्पष्टं ॥ १८ स० ॥ ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

भीत इति । ‘भीतः’ सन्नतभयः । ‘स्वदोषाभियुक्तः’, स्वकृतापराधेन
सन्नतत्रासः । ‘कृतवैरोऽभिसान्वितः’ आदौ ‘कृतवैरः’ कृतद्वेषः, पश्चात्
‘अभिसान्वितः’ कृतसान्वनः । ‘अभिप्रान्वतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न
समीचीनः । ‘अतुल्येन सहादिष्टः’, ‘अतुल्येन’ अयोग्येन, सह ‘आदिष्टः’
कर्मणि नियुक्तः । ‘अतुल्येन सहाशक्तः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः न सम्यक् ।
‘तुल्यमानान्निराकृतः’ ‘तुल्यमानात्’ उपयुक्तसम्मानात्, ‘निराकृतः’
प्रत्यादिष्टः, यः यादृक्सम्मानयोग्यः स तादृक्सम्मानवञ्चित इति भावः ।
‘तुल्यमानो निराकृतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ३३
श्लो० ॥ ३३ ॥

अकारणेति । ‘अकारणात्’ कारणं विना, ‘निरुद्धः’ कृतनिरोधः,
‘कारणाच्च’ उभयोः तुल्यापराधरूपकारणाच्च, ‘विशेषितः’ कृतविशेष-
द्वयैकतरः, उभयोः तुल्यापराधे पक्षपातेन एकः सापराधः कृतः अपरः
परित्यक्तश्चेत् तदा यः सापराधः कृतः स भेद्यो भवतीति भावः । अन्यत्
स्पष्टं । ॥ १८ स० ॥ ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

हतेति । ‘कृतद्रव्यकैलजः’ अपहृतधनदारः, ‘महाभोगाभिकाङ्क्षकः’
महाभोगाभिलाषी, ‘परिशीलः’ अल्पवित्तः, ‘वहिर्बन्धुः’ वहिष्कृतबन्धुः,
‘वहिर्द्वेषः’ वहिष्कृतविषयः, ‘वहिष्कृतः’ पुराग्निःसारितः । एतत्क्षितयश्च
वहिर्भावात् मेधात् । ‘महाभोगाभिकाङ्क्षितः’, इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
तत्र महाभोगे अभिकाङ्क्षितं अभिकाङ्क्षा यस्येति विग्रहः । भावे निष्ठा-
प्रत्ययाः ॥ १८ स० ॥ ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

इतीति । 'इति' पूर्वोक्ताः, 'भेदाः' भेदाः, 'समाख्याताः' कथिताः, 'परस्थितान्' यातव्यपक्षस्थितान्, एतान् 'भिन्द्यात्' विस्लेषयेत् । 'आगतान्' उपजापक्रियया उपस्थितान्, 'कामैः' ये यस्य कामाः तैः, 'पूजयेत्' सम्मानयेत् । 'निजांश्च' स्वपक्षस्थितांश्च, प्रागुक्तभेदान्, 'परिसाधयेत्' प्रश्नं नयेत् । १८ स० ॥ ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

क्रोधादीनामपनयनेन भेदोपायमभिधातुमाह, सामेति । 'साम' हतलक्षणं, भेदोपायो भवति । प्रियम्बदे अनुरागोद्युक्तः । 'दृष्टानुसन्धानं' भेदानां विषयाभिज्ञानानुसन्धानं भेदोपायो भवति । भेद्यदृष्टायां अनुसंहितायां तद्विषयाशाप्रदर्शनेन भेद्यत्वं सुकरमिति भावः । 'समन्यभयदर्शनं' क्रोधपूर्वकं भयप्रदर्शनं, भेदोपायः भवति । 'प्रधानं' भेदोपायानां मध्ये श्रेष्ठं, 'दानमानश्च' 'दानं' अर्थापणं, 'मानं' गौरवं । 'भेदोपायाः' प्रागुक्त भेदसाधनानि । १८ स० ॥ ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

भेदविषयमभिधातुमाह, भेदमिति । 'मतिमान्' नीतिज्ञो विजो गीष्वा, 'बलीयसा' अभ्युदितशक्तिना, 'विगृहीतः' विप्रकृतः, सन् 'भेदं', 'कुर्वीत', तमेवार्थं दृष्टान्तेन दृश्यति घण्डेति । 'सुरैः' देवैः, 'बलवन्तैः' अतिप्रबलैः, 'घण्डामर्कैः' घण्डामर्काभिधानैः, 'भित्त्वा' भेदं प्राप्य, 'पराजितौ' । १८ स० ॥ ३९ श्लो० ॥ ३९ ॥

भेदफलमभिधातुमाह, दग्धेनेति । 'अरेः' यातव्यस्य, 'संहतं' मिलितं, 'बलं' सैन्यं, 'भित्त्वा' भेदोपायैः भिन्नं कृत्वा, 'दग्धेन' दग्धविधिना, 'समाह्वन्यात्' नाशं प्रापयेत् । 'हि' तथाहि । 'इव' यथा, 'दृग्दृग्' दृग्प्रमाणं, 'कालं' इन्धनं, 'विशीर्यते' खण्डशो भवति, तथा 'तत्' सैन्यं, भिन्नं सत् विशीर्यते । 'दृग्दृग्' इत्यत्र 'धुग्जग्ध' इति पाठे 'धुग्जग्ध' धुग्जग्धेन कीटविशेषेण, 'जग्धं' भक्षितं, इत्यर्थः । १८ स० ॥ ४० श्लो० ॥ ४० ॥

दृग्दृग्प्रयोगकालमभिधातुमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-देश-कालैस्तु' 'उत्साहः' कर्तव्यार्थेषु स्थानं प्रयत्नः, 'देशः' युद्धोपयोगि स्थानं, 'कालः' अनुकूलसमयः, शरत्कालं इति यावत् । एतैः 'संयुक्तः' समन्वितः, 'सुसहाय

वान्' उत्कृष्टसहकारिसम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः। 'युधिष्ठिर इव', 'दण्डेन' दण्डविधिना, 'अरीन्' शत्रून्, 'अस्त' विनाशं, 'नयेत्' प्रापयेत्। उत्साहेत्यादिविशेषणद्वयं युधिष्ठिरेपि योज्यं। युधिष्ठिरपक्षे 'सुसहायवान्' इत्यस्य वासुदेवादिसहायसम्पन्न इत्यर्थः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

आत्मन इति। 'आत्मनः' स्वस्य, 'शक्ति' उत्साहशक्तिः, 'उदीक्ष्य' समीक्ष्य, 'सत्त्वसम्पन्नः' उत्साहशक्तिसम्पन्नः, 'अधिकमपि' अधिकबलशालिनमपि शत्रून् 'दण्ड', 'नयेत्' प्रापयेत्। तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टयति, एकाकीति 'एकाकी' प्रभुशक्तिरहितः, 'रामः' परशुरामः, 'पुरा' पूर्व्वं, 'क्षत्रं' क्षत्रियकुलं, 'अबधीत्' एकविंशतिवारं विनाशितवान्। 'दण्डमप्यधिकं' इत्यत्र 'दण्डमभ्यधिकं' इति मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४१ श्लो० ॥ ४२ ॥

इदानीं विषयविभागेनोपायानां प्रयोगमभिधातुं सामप्रयोगविषयानेव तावदाह, अलसमिति। 'अलस' निरुत्साहः, 'विक्रमे' युद्धादौ, 'आन्त' निर्व्विघ्नं, 'शान्तमिति पाठे' निर्व्यापारमित्यर्थः। 'विहितोपायचेष्टितं' 'विहिताः', 'उपायाः' सामादयः, 'चेष्टितं' शरीरव्यापारो येन तं। 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' 'क्षयः' सैन्यादिविनाशः, 'व्ययः' व्यर्थाशः, 'प्रवासः' युद्धार्थं चिर-प्रीषितं, एतैः 'सन्तप्तं' प्राप्तविरागं, 'परिविद्रुतं' संग्रामं त्यक्त्वा पल्लयितं, 'भीतं' प्रतापादेव त्रस्तं, 'मूर्खं' अविज्ञातनीतिशास्त्रं, 'धार्मिकं' प्राणि-हिंसाभीतं, 'दुर्जनं' दोषयुक्तं, 'पशुं' पशुकल्पं, 'मैत्रीप्रधानं' स्वभावत एव हतवैरं, 'कल्याणबुद्धिं' सर्व्वत्राहितबुद्धिरहितं, एतान् 'सान्त्वेन' कृत-लक्षणेन सामविशेषेण, 'साधयेत्' प्रशमं नयेत्। विनोपक्षयं सुख-साध्यत्वात्तेषामिति भावः। 'क्षय-व्यय-प्रसारैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठात् 'क्षय-व्यय-प्रवासैः' इति हस्तलिखितपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४३-४४ श्लो० ॥ ४३-४४ ॥

दानोपायसाध्यानभिधातुमाह, लुब्धमिति। 'लुब्धं' अर्थग्रभुः, 'क्षीणं' क्षीणबोधं, 'अन्योन्यशत्रयोद्भिन्नान्' परस्परशत्रूणां उद्भिन्नान्, 'दण्डस्य

कारणात्' स्वपक्षे विपक्षे च अनुचितदण्डकारणात्, 'दुष्टान्' जातवैरान्,
'दानेन' अर्थदानेन, 'वशं' स्वायत्ततां, 'आनयेत्' ॥ १८ स० ॥ ४५
श्लो० ॥ ४५ ॥

साम-दानोभयसाध्यानाह, पुत्रेति । 'पुत्रान् भ्रातृन् बन्धून्', 'सामर्थ्येन
च' 'साम्ना' कृतलक्षणेन, 'अर्थेन' धनेन, दानेनेति यावत् । 'एतेः' पुत्रा-
दिभिः, 'सदृशः' तुल्यः, 'कः' कोरिपुः, 'लोके' जगति, वर्तते इति शेषः ।
न कोपीति भावः । 'अपि' सम्भावनायां । पुत्रादिः केनचित् कारणेन जात-
वैरः चेत् तदा अवश्यम्भावी पराजय इति भावः । 'सामर्थ्येन च' इत्यत्र
'सामर्थ्येन च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४६
श्लो० ॥ ४६ ॥

सामेति । 'दैवात्' अकस्मात्, 'प्रसन्नचितेषु' प्राप्तविकारेषु, 'एतेषु'
पुत्रादिषु, 'अपि' निश्चितं, 'साम' उक्तलक्षणं प्रियवचनं, 'प्रयुञ्जीत', अन्यथा
एते 'स्पृद्धाशीलनिबन्धनात्' स्पृद्धास्वभावकारणात्, 'दुष्करां' दुरपनेयां,
'विकृतिं' वैरूप्यं, 'यान्ति' प्राप्तवन्ति । 'दुष्करं' इत्यत्र 'दुष्करां', 'विकृति'
इत्यत्र च 'विकृतिं' इत्येवपाठः समीचीनः ॥ १८ स० ॥ ४७ श्लो० ॥ ४७ ॥

नीतिशिक्षोपयोगिनः आचार्यस्य लक्षणमाह, कुलमिति । 'कुलं' सङ्गः,
'शीलं' सत्स्वभावः, 'दया' निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छा, 'दानं' वदान्यता,
'धर्मः' पुण्यकर्मानुष्ठानं, 'सत्यं' ऋतवाक्यं, 'कृतज्ञता' उपकाराङ्गीकारः,
'अमोहः' अनिरुचिन्ताराहित्यं, 'इत्येतत्' सर्वं, 'येषु' पुत्रेषु, वर्तते इति
शेषः । 'तान्', 'आचार्यान्' उपदेशगुरुन्, 'प्रचक्षते' वदन्ति ॥ १८ स० ॥
४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

दानभेदोभयसाध्यान् अभिधातुमाह, पौरेति । 'दण्डसुख्यः' दण्डप्रधानः,
'दान-भेदविचक्षणः' दान-भेदप्रयोगनिपुणः, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः,
'पौरजानपदांश्च' 'पौरान्' पुरवासिनः, 'जानपदान्' जनपदवासिनश्च,
'दान-भेदाभ्यां', 'साधयेत्' वशमानयेत् ॥ १८ स० ॥ ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

अपराजेति । 'सुखिधान्' कामकामःकरान्, 'अपराधान्' कृताप-

राधान्, 'स्नेहेत्तया' स्नेहवचनेन, 'मानदानतः' सम्मानपूर्वकार्यदानतः, 'साधयेत्' वशमानयेत्, 'अपरान्' स्निग्धेतरान्, 'यथायोगेन' यत्र यः फलिष्यति तत्र तादृशोपायावलम्बनेन, 'भेदे-दण्डाभ्यां', 'साधयेत्' ॥ १८ स० ॥ ५० स्तो० ॥ ५० ॥

मानुषीं मायां दर्शयन्नाह, देवतेति । 'देवताप्रतिमास्तम्भसुधिरान्तर्गतैर्मरैः' देवताप्रतिमूर्ति-स्तम्भ-विवराभ्यन्तरगतैर्मनुष्यैः, 'लोका विस्मिताः क्रियन्ते इति' शेषः । इत्थं यत् विस्मापनं सा माया इति भावः । 'स्त्रीवस्त्रसंवीतः पुमान्' स्त्रीवेशधारी पुरुषः, 'निशि' रात्रौ, 'अदुभुतदर्शनञ्च' आश्चर्य्य-दर्शनञ्च, 'वेतालानां पिशाचानां देवानाञ्च', 'सरूपता' तुल्यरूपता, 'इत्यादिमाया मानुषी विज्ञेया', 'मानुषस्वरन्' मानुषः तथा मायया चरन् सन्, लोकान् विस्मापयतीति शेषः । 'सरूपता' इति 'मानुषैस्वरन्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १८ स० ॥ ५१-५२ स्तो० ॥ ५१-५२ ॥

कामत इति । 'कामतः' स्नेह्या, 'रूपधारित्वं' यस्य कस्यचित् रूपधारणं, 'शस्त्रास्त्राश्रमावर्षणं' मायया शस्त्रास्त्रपाषाणजलानां वर्षणं, 'तमो-निशीनता' मायया अन्धकारं प्रसार्य तत्र जयः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५३ स्तो० ॥ ५३ ॥

मायाया उदाहरणमाह, जघानेति । स्लोकार्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ५४ स्तो० ॥ ५४ ॥

उपेक्षालक्षणमाह, अन्याय इति । 'अन्याये' न्यायविरुद्धे कार्ये, 'असने' कामजे कोपजे च दोषे, 'युद्धे च', 'प्रवृत्तस्य' प्रवृत्तिमतः, 'अनिवार्यं' अप्रतिषेधः, उपेक्षा । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५५ स्तो० ॥ ५५ ॥

उपेक्षाया उदाहरणमाह, अकार्य इत्यादि स्लोकादयेन । स्लोकादयं स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५६-५७ स्तो० ॥ ५६-५७ ॥

इन्द्रजाललक्षणमाह, मेघेत्यादिस्लोकादयेन । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'इन्द्रजालं' ऐन्द्रजालिकविद्यां, 'दिघतः' यातव्यस्य, 'भीत्यर्थं' आसार्य, 'उपकल्पयेत्' प्रदर्शयेत् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १८ स० ॥ ५८-५९ स्तो० ॥ ५८-५९ ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । अर्थः सुगमः ॥ १८ स० ॥ ६० श्लो० ॥ ६० ॥

दानातिरिक्तोपायप्रयोगस्य दानपूर्वकत्वेनैव साफल्यं दानापूर्वकत्वेन वैफल्यञ्चाह, सामभेदावित्यादिसंज्ञकद्वयेन । अर्थः प्रतीतः ॥ १८ स० ॥ ६१-६२ श्लो० ॥ ६१-६२ ॥

उपायावलम्बने दोषमाह, इत्येति । 'नयज्ञः' नीतिज्ञः, 'शत्रुबले' यातव्यबले, 'निजबले' स्वकीयबले च, 'इत्याद्युपायान्' प्रागुक्तान् सामादोन्, निपुणं यथा स्यात् तथा 'विनिक्षिपेत्' प्रयुञ्ज्यात् । 'निरभ्युपायः' उपायविहीनः, विजिगीषुरिति शेषः । 'विचेष्टमानः अन्यद्भव', 'नियतं' सदा, 'प्रयाणं' गमनं, 'अभ्युपैति' प्राप्नोति । यथा अन्यः सद्यतोपि गच्छन् अभ्युपैत्यफलं न प्राप्नोति तथा उपायविहीनो विजिगीषुः युद्धयात्रादिकं कुर्वन्नपि विजयफलं न प्राप्नोति इति भावः ॥ १८ स० ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

अवश्येति । 'विपश्चितां' नीतिपण्डितानां, 'उपायसन्दर्शबलेन' 'उपायाः' सामादयः, तस्यैव 'सन्दर्शः' लोहकारोपकरणं, स एव 'बलं', तेन 'सम्पदः' विभूतयः, 'अवश्यं', 'वशं' स्वायत्ततां, 'आयान्ति' प्राप्नुवन्ति, यथा सन्दर्शेन सुवर्णादिकं बलादाकृष्य वशीक्रियते, तथोपायसन्दर्शबलेन सम्पदः वशीक्रियन्त इति भावः । 'हि' यस्मात्, 'राज्ञां' विजिगीषूणां, 'उदारं' उत्कृष्टं, 'विधिवत्' यथाशास्त्रं, 'प्रयोजितं' कृतप्रयोगं, 'फलं' उपायजातं, 'क्वचित्' स्थलविशेषे, 'अर्थसिद्धये' कार्यसाधनाय, 'भवति' । 'उपायसन्दर्शबलेन' इत्यत्र 'उपायसन्दर्शबलेन' इति, 'भवत्युदारं' विधिवत् प्रयोजितं' इत्यत्र 'भवत्युदारा' विधिवत् प्रयोज्यते' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'पुत्रान्' भ्रातृस्त्रेत्यादयः 'इत्याद्युपायान्निपुणमित्यन्ताः' श्लोका हस्तलिखितपुस्तके न सन्ति ॥ १८ स० ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरूपेणानुसारीणां

अष्टादशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण सप्तदशः सर्गः ।

अथोनविंशः सर्गः ॥

मुद्रितपुस्तकानुसारेणाष्टादशः सर्गः ।

चतुर्थीपायकालमभिधातुमाह, सामेति । 'समादीनां' उक्तलक्षणानां, 'त्रयाणामुपायानां', 'नये' प्रयोगे, 'विफले' निष्फले, सति, 'नयसम्पन्नः' नीतिमान्, 'दण्डवित्' दण्डविधानज्ञः, विजिगीषुर्द्वितीये शेषः । 'दण्डेषु' कृतापराधेषु, 'नयं' नीतिशास्त्रोक्तं, 'दण्डं', 'विनयेत्' प्रयुज्यते ॥ १६ स० १ श्लो० ॥ १ ॥

दण्डोऽत्र यातव्यलक्षणोऽरिः तं प्रति दण्डप्रणयनं संयामाख्यमभिधातुं पूर्वविधेयं तावदाह, देवेति । यातव्यलक्षणोपेते दण्डे शत्रौ संयामकर्तु-
कामो विजिगीषुः, 'देवान्' इष्टान्, 'विप्रांश्च' ब्राह्मणांश्च, 'अभ्यर्थ्य' सम्पूज्य,
'प्रशस्तग्रहतारकं' 'प्रशस्ताः' अनुकूलाः, 'ग्रहाः', 'तारकाश्च' नक्षत्राणि
च, यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा । 'घञिधं' वक्ष्यमाणलक्षणं घट-
प्रकारं, 'बलं' सैन्यं, 'युद्धं' रचनाविशेषेण रचयित्वा, 'द्विघतः' यातव्यस्य,
'अभिमुखं' सम्मुखं, 'प्रजेत्' गच्छेत् ॥ १६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

बलस्वरूपं गुणलक्षणवद्वाभिधातुमाह, मौलमिति । मूले भवं मूलभूतपुत्रव-
त्सम्बन्धादागतं वा 'मौलं' । भरनेकोपगृहीतं 'भूतं' । 'अग्निं' ऋषि-
धर्मेण व्यवस्थितं, कुविन्दपट्टिकाकारसमूहः । 'सुहृद्बलं' साहाय्यागतं मित्र-
बलं, 'द्विघद्बलं' दण्डोपादानं शत्रुबलं, 'आटविकबलं' स्वमण्डलाटवीभोक्तृ-
बलं । 'बलानां' उद्दिष्टानां षड्विधसैन्यानां मध्ये, 'पूर्वं पूर्वं' प्रथमं प्रथमं,
'गरीयः' गुणैरधिकं, बलानां मध्ये भूतात् मौलं, अग्निबलात् भूतं गरीय
इति सर्वत्र योज्यम् । 'व्यसनं तथा' पूर्वस्मिन् जायमानं व्यसनं गुणप्राति-
कोप्यादिकं व्यसनञ्च, 'गरीयः' । एतत्श्लोकावधि सर्वत्र 'भूत'पाठस्थाने
मुद्रितपुस्तके 'भूतेति पाठो न सम्यक् । अयमेव श्लोकः द्वितीयः, हस्तलि-
खितपुस्तके तथैव दृश्यते । मुद्रितपुस्तके यदस्य चतुर्थत्वं तन्न समीचीनं ।
१६ स० २ श्लो० ॥ २ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, सत्कारेति । 'सत्कारात्' पितृ-पैतामहसम्बन्धेन सत्कारार्हत्वात् । 'अनुरागात्' परिचयादनुरक्तत्वात् । 'सहसङ्गघना-सनात्' सहासापसमीपोपवेशनात् । 'नित्यं तद्भावभावित्वात्' सहसङ्गि-क्षयत्वात् । 'मौलं', 'भूतबलात्', 'गुरु' गुणाधिकमित्यर्थः । 'सहसङ्गघना-नासनात्' इत्यत्र 'सह सङ्गटनाशनादिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सङ्गतः, श्लोकोऽयं चतुर्थः हस्तलिखितपुस्तके तथैव दृश्यते मुद्रितपुस्तके यदस्य दृती-यत्वं तत् न सङ्गतं ॥ १६ स० ४ श्लो० ॥ ४ ॥

सन्निवृत्तयेति । 'नित्यं सन्निवृत्तयेति' नियतं समीपावस्थिततया, 'क्षिप्रोत्थानतया' पतितोत्थापकतया, 'वृत्तेष्व' जीविकायाश्च, 'स्वाम्यधीन-त्वात्' स्वाम्यायत्तत्वात्, 'भूतं' उक्तलक्षणं भूतबलं, 'अग्निबलात्', 'गुरु' गुणाधिकं । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं । श्लोकार्द्धं तु 'सन्निवृत्तयेति नित्यं क्षिप्रोत्थानतया तथा' इति । अतएव इतः प्रभृति श्लोका न यथा नियमेनाङ्गिताः ॥ १६ स० ५ श्लो० ॥ ५ ॥

तुल्येति । 'तुल्यसंघर्षणामर्षात्' समसुखदुःखत्वात्, 'सिद्धिनाभात्' 'सिद्धौ' विजये, सत्यां 'नाभात्' तुल्यनाभात्, 'जानपदत्वाच्च' एकजनपदवासित्वाच्च, 'मैत्राद्वलात्', 'अग्निबलं', 'गुरु' । 'सिद्धिनाभादित्यत्र 'सिद्धिनाभादि-त्ययं' मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० ६ श्लो० ॥ ६ ॥

सङ्घातेति । 'सङ्घातदेशकालत्वात्' निर्णीतदेशकालत्वात्, 'तथा', 'एका-र्थोपगमात्' एकार्थलाभप्रयत्नात्, 'खेहनयोगाच्च' अनुरागसम्पर्काच्च, 'शत्रो-र्बलात्', 'मित्रबलं', 'गुरु', 'बलात् खेहनयोगाच्च' इत्यत्र 'बलादमन-योगाच्चेत्ययं' मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

प्रकृत्येति । यतः 'आरण्यकतया' अरण्यवासितया, 'आटविकाः', 'प्रकृत्या' स्वभावेन, 'अधार्मिकाः' पापमतयः, 'लुब्धाः' अर्थलोलुपाः, 'अनायाः' अस-दाचाराः, 'सत्यमेदिनः' असत्यप्रतिष्ठाः, 'तस्मात्' कारणात्, 'तेभ्यः' आट-विकेभ्यः, 'शत्रुबलं' 'गुरु' ॥ १६ स० ८ श्लो० ॥ ८ ॥

शत्रुबलं आटविकबलञ्च, यातयाविषयविकलोपायं भवतीत्याह, उभय-

मिति । 'कालापेक्षाव्यवस्थितं' 'कालस्य' समयविशेषस्य, 'अपेक्षया' अनु-
रोधेन, 'व्यवस्थितं' कृतावस्थानं, 'उभयं' शत्रुबलं आटविकबलञ्च, 'तद्विलो-
पार्थं', 'तस्य' यातव्यस्य, 'विलोपार्थं' प्रभुशक्तिक्षयार्थं, भवतीति शेषः ।
'विलोपे' प्रभुशक्तिक्षये, 'व्यसने च' विपदि च, यातव्यस्येति शेषः । 'व्यस्य'
विजिगीषोः, 'अरिजयः', 'ध्रुवः' निश्चितः । 'विलोपे व्यसने चैव' इत्यत्र
'विलोपव्यसने चैवेति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ८० ॥ ६ ॥

सावधानो विजिगीषुः उपजापं विघटयेदित्याह, उपजापेति । 'आभ्यां'
द्विघटाटविकबलाभ्यां, 'उपजापकृतात्' भेदकृतात्, 'भयात्', 'विशेषतः'
विशेषेण, 'त्रस्येत्' त्रासं प्राप्नुयात्, विजिगीषुरिति शेषः । विजिगीषुः
स्वपक्षीयाभ्यां द्विघटाटविकबलाभ्यां कृतं उपजापं विघटयेदिति भावः ।
'परस्य वा' यातव्यस्यैव, 'उपजापेत्' द्विघट्टलं आटविकबलञ्च भेदं प्रापयेत् ।
'उपजापात्' यातव्यपक्षीयद्विघटाटविकबलभेदात्, 'जयः', 'ध्रुवः' निश्चितः ।
'भयादाभ्यां' इत्यत्र 'भयादन्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स०
१० ॥ १० ॥

यद्वलं यस्मिन् समये उपादेयं तद्विलोपादानमभिधातुमाह, स्कीर्तेति ।
'स्कीतसारानुरक्तेन' 'स्कीतसारेण' अधिकबलेन, 'अनुरक्तेन' अनुरागा-
न्वितेन, प्रागुक्तलक्षणेन बलेन, 'उपचितः' वृद्धिङ्गुतः, 'परः' यावत्स्थः,
'क्षयव्यसद्विष्णुना' 'क्षयः' सुगंधपुरुषक्षयः, 'व्ययः' हिरण्यधान्यापचयः,
तान् सहते यः तादृशेन । 'तत्तुल्येनैव' परतुल्येनैव, विजिगीषुणेति शेषः ।
'यातव्यः' संयामार्थं गन्तव्यः । यदा यातव्यः यादृशबलेनोपचितः तदा
विजिगीषुणापि तादृशबलेनोपचितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १६ स० ११
॥ ११ ॥

प्रकृष्ट इति । 'अध्वनि' यातव्यदेशगमनमार्गं, 'प्रकृष्टे' पर्वताद्यनाद्यते
सति । 'काले वा' यद्वयात्रासमये च, 'प्रकृष्टे' यद्वोपयोगिनि, शरदभिन्न
इति यावत्, सति । 'सुसमाहृतैः' यथायोग्यसम्मानेन स्थायसीकृतैः,
'मौलैः' प्रागुक्तलक्ष्यैः बलैः, सह, 'गच्छेत्' यातव्यदेशं यायात्, विजिगीषु-

रिति शेषः । यतः 'मौलाः', 'दीर्घकालत्वात्' दिग्विजयव्यापारस्य दीर्घ-
कालसाध्यत्वात्, 'क्षय-व्ययसहिष्णवः' क्षयव्ययसहनशीलाः, भवन्तीति-
शेषः । ॥ १६ स० १२ स्तो० ॥ १२ ॥

एष्विति । 'एषु', 'वस्तुषु' कार्यादिषु, 'मेधावी' प्राज्ञः, 'भृतादीनि'
भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विषदाटविकानि पक्षबलानि, 'विवर्जयेत्' समं न नयेत् ।
यतः 'तेषु' भृतादिषु, 'दीर्घकालाध्वखिन्नेषु' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना च
आन्तेषु, सत्स 'भेदभयं' उपजापनीतिः, 'भवेत्' सम्भवेत् ॥ १६ स० ।
१३ स्तो० ॥ १३ ॥

एतदेव समर्थयन्माह, बज्जत्वादिति । 'परसैन्यानां' यातव्यसैन्यानां,
'बज्जत्वात्' प्राचुर्यात्, 'दीर्घकालाध्वखेदतः' दीर्घेण विग्रहकालेन अध्वना
च अमृतत्, 'नित्यप्रवासयानाभ्यां' 'नित्यं' प्रतिदिनं, 'प्रवासः' प्रातिकूल्येन
वासः, 'यानं' गमनं, ताभ्यां, 'भेदः' चित्तविश्लेषः, 'अवश्यं जायते' । स्वबला-
नामिति शेषः । 'नित्यप्रवासायासाभ्यां' इति मुद्रितपुस्तकपाठे 'आयासः'
अतिप्रयत्नः, अन्यत् समानं । 'दीर्घकालाध्वखेदतः' इत्यत्र 'दीर्घकालाध्व-
खेदतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १४ स्तो० ॥ १४ ॥

मौलबललोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभृतमिति । 'मे' मम, 'भृत-
बलं' वेतनोपगृहीतं बलं, 'प्रभृतं' बज्जतरं, विद्यत इति शेषः । 'मौलं'
पिष्ट-पितामहसखित्वेनागतं बलं, 'अल्प' न्यूनं, तदपि 'असारवत्' सार-
रहितं, 'अरे' यातव्यस्य, 'मौलं', 'अल्प', 'विरक्तं' अननुरक्तञ्च, 'प्रायोऽल्प-
सारवत्' 'प्रायः' बाहुल्येन, 'अल्पसारवत्' श्लोकसारयुक्तं, एवम्भूते काले
विजिगीषुः मौलबलैः सह यातव्यसमीपं यायादिति वाक्यशेषः ॥ १६ स०
१५ स्तो० ॥ १५ ॥

कूटयुद्धस्य अल्पायाससाध्यत्वमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मन्त्रेण' कूटयुद्धेन, 'योद्धव्यं', यतः 'अल्पायासेन' अल्पपरिश्रमेण, 'जयः'
भवतीति शेषः । 'अल्पः' 'देशः' बलाधिकरणस्यानं, 'अल्पः', 'कालः'
युद्धोपयोगिसमयः, 'अक्षयोदये' बलाविनाशपूर्वकविजयलाभे, 'प्रबभूव'

समर्थो बभूव । कूटयुद्धे तु अधिकसैन्यस्य अधिककालस्य वा नापेक्षणीयत्व-
मिति भावः । 'अल्पोदेशस्तु कालो वा प्रबभूवाक्षयोदये' इत्यत्र 'अन्यो-
देशस्तु कालो वा प्रभूतो चाक्षयव्ययौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० ॥ १६ श्लो० ॥ १६ ॥

भूतबलोपादानकालमभिधातुमाह, आन्तेति । 'आन्तोपजापविश्वस्तं'
'आन्तं' युद्धक्षेत्रादिभिरुपस्तिष्ठं, 'उपजापविश्वस्तं' 'उपजापेन' विजिगीषु-
कृतभेदेन, 'विश्वस्तं' आत्मसातकृतत्वात् विश्वासयोग्यं, 'परस्य सैन्यं'
यातव्यस्य बलं, 'भूतैर्बलैः' वेतनोपगृहीतैर्बलैः सह, यायादिति शेषः ।
'अल्पप्रसारः' 'अल्पः' स्तेकः, 'प्रसारः' रूर्वतः सैन्याभिव्याप्तिर्यस्य स तथा-
भूतः यातव्यः, 'हन्तव्यः' अनायासेन विनाशयितव्यः, 'इत्युपेक्ष्य' इत्युपेक्षां
कृत्वा, भूतैर्बलैर्यायादिति सम्बन्धः । यत्र यातव्यसैन्यं आन्तोपजापविश्वस्तं
तत्र यत्र च यातव्यः अल्पप्रसारः तत्रापि भूतैर्बलैर्यायादिति भावः । 'आ-
न्तोपजापविश्वस्तं' इत्यत्र 'आन्तोपजापाद्विश्वस्तमिति, 'इत्युपेक्ष्य' इत्यत्र
'इत्युपेक्षा' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

श्रेणिबलोपादानकालमभिधातुमाह, स्मीतमिति । 'ऋक्षप्रवासव्यायामात्'
'ऋक्षात्' अल्पात्, 'प्रवासात्' यातव्यदेशवासात्, 'व्यायामात्' युद्धक्षेत्रात्,
'स्मीतं' समृद्धं, 'श्रेणिबलं' सङ्घधर्मेण व्यवस्थितं सैन्यं, 'यानवर्त्मनि' प्रयत्न-
पथि, 'आधातुं' संस्थापयितुं, 'शक्यं' योग्यं, 'इति' इतिविविच्य, 'सैन्यं'
श्रेणिबलं, 'समुत्पतेत्' समुपादाय गच्छेदित्यर्थः । 'श्रेणि' इत्यत्र 'त्रीणि' इति
'यानवर्त्मनि' इत्यत्र 'यानवर्त्मनि' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥
१६ स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

सुहृद्बलोपादानकालमभिधातुमाह, सुप्रभूतमिति । 'सुप्रभूतं' सुसमृद्धं,
'सुहृत्सैन्यं' मित्रबलं, 'आत्मनि' आत्मकार्यसम्पादने, 'आधातुं' स्थापयितुं,
निर्वैरं कर्तुमिति यावत् । 'शक्यं', 'मन्त्रेण' कूटयुद्धेन, 'अल्पयुद्धं' अल्प-
प्रयाससाध्यं युद्धं, चेत् तदा 'अल्पमेव' स्तोकेमेव, 'सुहृत्सैन्यं', 'आत्मनि
आधातुं शक्यं', 'इति' एवम्भूते काले, 'सुहृद्बलैः' मित्रबलैः सह, याया-

दिति वाक्यशेषः । यत्र युद्धस्य बद्धप्रयाससाध्यत्वेऽपि सहसैन्यस्य समुद्रतटं तत्र यत्र सहसैन्यस्य अल्पत्वेऽपि मन्त्रेण युद्धस्याल्पत्वं तत्र च सहस्रबलोपादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ १६ स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

मित्रेति । 'मित्रसाधारणे' मित्रस्य आत्मनश्च समानफलोदये, 'कार्ये' कर्तव्ये, तथा 'मित्रायत्ते' मित्राधीने, 'फलोदये' फलप्राप्तौ, तथा 'अनुयाह्ये' च 'अनुयाह्योग्ये' मित्रान्तरे च, 'पीषे' यातव्ये, 'मित्रेनैव सह', 'ब्रजेत्' गच्छेत्, विजिगीषुरिति शेषः । 'पीषे च' इत्यत्र 'पाण्डित्ये' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ १६ स० २० श्लो० ॥ २० ॥

द्विषद्वलोपादानकालमभिधातुमाह, प्रभूतेनेति । 'अश्रुकरबधापेक्षी' 'अभिः' कुक्कुरैः, श्रुकरबधं अपेक्षते यः स इव विजिगीषुः, 'प्रभूतेन' समुद्वेन, 'अरिसेन्येन' द्विषद्वलेन, सह 'महतः' बतवतः, 'रिपून्' शत्रून्, 'प्रेषयेत्' युद्धे नियोजयेत् । 'वा' अथवा, 'नयं वचनं' नीतियुक्तं वाक्यं, 'महते रिपून्', 'नयेत्' प्रापयेत् । यथा चाण्डालाः अभिः श्रुकरान् विनाशयन्ति तथा महान्तः रिपवः अरिसेन्येनैव जेतव्या इति भावः ॥ १६ स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

अभ्युत्थितमिति । 'कौपभयात्' अपराधेन प्रभोः क्रोधभयात्, 'अभ्यासे' निकटे, 'अभ्युत्थितं' उपस्थितं, 'रिपोः' यातव्यस्य, 'बलं' सैन्यं, 'वासयेत्' क्षराण्ये निवासयेत् 'दुर्गकण्टकशोधनैः' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दनैः, 'एनं' रिपुं, 'कर्षयेच्च' आकर्षयेच्च । 'अभ्युत्थितं' इत्यत्र 'अविचिन्तं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, तादृशपाठे तु उपस्थितक्रियाध्याहारेण 'अविचिन्तं' अविबद्धचित्तं, सत् उपस्थितं इत्यर्थः । 'अभ्यासे तु' इत्यत्र 'अभ्यासेन' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

आटविकबलोपादानकालमभिधातुमाह, नित्यमिति । 'पण्डितः' नीतिज्ञः, 'दुर्गकण्टकशोधने' यातव्यदुर्गकण्टकमर्दने, 'परदेशप्रवेशे च' यातव्यजनदेशप्रवेशे च, 'नित्यं' सदा, 'आटविकं सैन्यं' प्रागुक्तलक्ष्यं बलं, 'पुरः' अग्रतः, 'कुर्वीत' । मुद्रितपुस्तके 'दुर्गकण्टकशोधने' इत्यत्र 'दुर्गकण्टक-

शोधनैः' इतिपाठः, 'पुरः' इत्यत्र 'पुरा' इति पाठश्च न समीचीनः ॥ १६ स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

उपसंहरन्नाह, एतन्मौलादीति । 'एतत्' प्रागुक्तं, 'मौलादिषड्वर्गं' मौल-भृत-श्रेणि-सुहृत्-द्विषदाटविकल्पं षड्विधं बलं, 'पदात्यन्तरथदिपैः', 'चतुरङ्गबलं' । 'मन्त्र-कोशाभ्यां', 'षडङ्गश्च', 'विदुः' ॥ १६ स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

इतीति । 'बली' महाबलसम्पन्नोविजिगीषुः, 'इमेतत् षड्विधं बलं', 'यथायोगं' यस्य बलस्य येन बलेन सह योगोयुज्यते तेन बलेन सह तद्वत् संयोज्य इत्यर्थः । 'सुनिश्चिद्रं' रन्ध्ररहितं, निर्दोषमिति यावत्, यथा स्यात् तथा 'प्रतिव्यूह्य' पररचितव्यूहस्य प्रत्यनीकभूतव्यूहं विरचय्य, 'प्रति बलं' परबलं, 'प्रति', 'यायात्' गच्छेत् । 'प्रतिबलमित्यत्र 'न्यायोबलमिति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'यथायोगं बलं' इत्यत्र 'यथायागबलं' इति 'मुद्रित-पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

योगेति । 'नृपः' विजिगीषुः, 'अस्य' प्रागुक्तस्य षड्विधस्य, 'योगं' स्वकीयैः परकीयैर्व्वा सह सम्बन्धं, 'सर्व्वं' अशेषं, 'मन्त्र-दिना' गूढपुष्टप्रणिधानादिना, 'विजानीयात्' । तथा 'ज्ञाताज्ञतप्रचारः' सेनाभिः ज्ञातमज्ञतं वा प्रचारं कः कुत्र प्रचरतीति गत्यागत्यादिकं, 'विजानीयात्' । तथा 'सेनापतेरपि' 'सेना' सकलबलसमुदायः, तस्याः पतिः, तस्य ज्ञाताज्ञतप्रणादादिकं विजानीयादिति सर्व्वञ्च सम्बन्धः ॥ १६ स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

सेनायाजज्ञानमभिधाय सेनापतेरपि सप्तदशश्लोकपरिकल्पितकुलकेन ज्ञानमभिधातुमाह, कुलोद्गतमिति । 'कुलोद्गतं' विशुद्धोभयकुलोत्पन्नं, 'ज्ञानपदं' स्वजनपदभवं, 'मन्त्रज्ञं' पञ्चाङ्गमन्त्राभिज्ञं, 'मन्त्रिसम्मतं' मन्त्रिणा अभिमतं, 'यत्नतः', 'दण्डनीतेः' दण्डनीतिशास्त्रस्य, 'प्रयोक्तारं' प्रयोगनिपुणं, 'अध्येतारश्च' अध्ययनशीलश्च एवम्भूतं जनं 'अजिगीषति कुर्वीति' इति परे-जान्यथः एवमुत्तरत्रापि 'मन्त्रिसम्मतं' इत्यत्र 'मन्त्रसम्मतमिति मुद्रित-पुस्तकपाठः ॥ १६ स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

कस्मेति । 'सप्त-द्वैत्य-समा-द्वैत्य-माधुर्यार्थगुणान्वितं' 'सप्त' बलं, 'द्वैत्ये'

पराक्रमः, 'क्षमा' सहिष्णुता, 'स्थैर्यं' स्थिरता, 'माधुर्यं' सौन्दर्यं, 'अर्थ-
गुणाः' धैर्यं—गाम्भीर्यादयः, तैः 'अन्वितं' युक्तं । 'प्रभावेत्साहसम्पन्नं'
'प्रभावः' प्रतापः, 'उत्साहः', ताभ्यां 'सम्पन्नं' युक्तं । 'आजीव्यमनुजीविना'
'अनुजीविना' आश्रितानां, 'आजीव्यं' आश्रयरूपं ॥ १६ स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

मित्रवन्तमिति॥ 'मित्रवन्तं' 'मित्रं' सहत्, तत् विद्यते अस्य असौ
मित्रवान्नेतं । 'उदांरास्यं' विशालवदनं, 'बहुस्रजनबान्धवं' बहवः स्रजना
बान्धवाश्च यस्य तं । 'व्यावहारिकं' व्यवहारज्ञं । 'अद्भुतं' महान्तं । 'पौर-
प्रकृतिसङ्गतं' 'पौरा' अग्राम्याः, 'प्रकृतिः' स्वभावः, तथा 'सङ्गतं' युक्तं । अथवा
'पौरप्रकृतिषु' पुरस्थितप्रजासु, 'सङ्गतं' मिलितं ॥ १६ स० २९ श्लो० ॥ २९ ॥

नित्येति । 'नित्याकारणवैराग्यामकर्तारं' चिरकालीनाकारणवैरकरणा-
प्रवृत्तं । 'अनाविलं' निर्मलं, निर्दोषमिति यावत् । 'अतानुवन्धिकर्माणां'
शास्त्रानुगतकर्मकारिणां । 'अल्पामित्रं' अल्पशत्रुं, 'बहुशत्रुं' बहुशत्रुं ॥
१६ स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आरोग्यमिति । 'आरोग्यं' अनामयं, अरोग एव आरोग्यः स्वार्थे ण्य-
प्रत्ययः । 'व्यायतं' प्राशुं । 'शूर' शौर्यसम्पन्नं । 'त्यागिनं' दातारं । 'कालवे-
दिनं' कालज्ञं । 'कल्याणाकृतिसम्पन्नं' मनाज्जाकारयुक्तं । 'स्वसम्भाव्यपरा-
क्रमं' स्वानुभवनीयविक्रमं ॥ १६ स० ३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

गजान्धेति । 'गजान्धरथचर्यासु शिदितं' गजान्धरथानां, 'चर्यासु' गतिषु,
'शिदितं' प्राप्तशिदितं । 'सुजितश्रमं' पराभूतपरिश्रमं । 'खड्गयुद्ध-नियुद्धेषु'
खड्गयुद्ध-मल्लयुद्धेषु, 'श्रीघ्नचक्रमणक्षमं' शत्रुघ्नः पुनः पुनर्भ्रमणशक्तं ॥ १६ स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

युद्धभूमीति । 'युद्धभूमिविभागश्च' युद्धोपयोगिस्थानविभागविदं,
'सिंहवदगूढविक्रमं' सिंहवदन्तर्निपराक्रमं । 'अर्धसूत्रं' अचिरकृत्यं,
'निस्तम्भं' 'तन्त्रा' व्यालप्यं, तद्रहितं, 'अमर्षणं' अपमानासहिष्णुं, 'अनुद्धतं'
अधृष्टं ॥ १६ स० ३३ श्लो० ॥ ३३ ॥

हस्त्यन्धेति । 'हस्त्यन्ध-रथ-शस्त्राणां', 'सम्यग्गन्तव्यवेदिनं' सम्यक्चिह्नज्ञं ।

‘चर-स्थिरविवेकज्ञं’ ‘चरस्य’ गमनशीलगुप्तदृतस्य, ‘स्थिरस्य’ निश्चल-
गुप्तदृतस्य ‘विवेकज्ञं’ प्रभेदज्ञं, ‘कृतज्ञं’ उपकाराङ्गीकर्तारं, ‘अनुकम्पकं’
दयानुं ॥ १८ स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

धर्मेति । ‘धर्मैकर्मसमायोगं’ धर्मापयोगिकर्मणा ‘समायोगः’ सम्बन्धः,
यस्य तं । ‘कुशलं’ निपुणं, ‘कुशलानुगं’ निपुणानुगामिनं, ‘सर्व्युद्धक्रियोपेतं’
सर्वप्रकारयुद्धक्रियायुक्तं, ‘सर्व्युद्धक्रियोपेतं’ इतिपाठेः सकलविशुद्धक्रिया-
न्वितमित्यर्थः । ‘तत्परिकर्मणि’ ‘तस्य’ सर्वप्रकारयुद्धस्य, ‘परिकर्मणि’
प्रसाधनक्रियायां, ‘शक्तं’ समर्थं ॥ १८ स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

स्वभावेति । ‘अश्व-वृ-दन्तिनां’ ‘अश्वानां’ हयानां, ‘वृणां’ सैनिकपु-
ष्पाणां, ‘दन्तिनां’ गजानां, ‘स्वभावचित्तच्छतया यत्तं’ स्वभावं कित्तश्च जानाति
यः तस्य भावः तया युक्तं । ‘तन्नाम्नाश्चापि’ ‘तेषां’ अश्व-वृ-दन्तिनां, ‘नाम्ना-
श्चापि’, ‘वेत्तारं’ ज्ञातारं, ‘तद्विधानोपपादकं’ ‘तेषां’ अश्ववृदन्तिनां, ‘वि-
धानं’ नियमः, तस्य ‘उपपादकं’ रम्पादकं ॥ १८ स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

देशेति । ‘देशभाषास्वभावज्ञं’ नानादेशीयभाषास्वभावज्ञानसम्पन्नम् ।
‘लिपिज्ञं’ नानादेशीयलिपिज्ञानसम्पन्नम् । ‘सुदृढस्मृतिं’ दृढतरस्मरणम् ।
‘निशाप्रचारकुशलं’ रात्रिसञ्चारनिपुणम् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ निमित्तज्ञं,
शुभाशुभचिह्नज्ञमिति यावत् । ‘शकुनज्ञाननिश्चितं’ इत्यत्र ‘कुशलज्ञान-
निश्चितं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु बहूनां मध्ये ‘कुशलस्य’ निपुणस्य, ज्ञान-
युक्तमित्यर्थः ॥ १८ स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

उदयास्तेति । ‘तन्निघेवितं’ ‘तेषां’ दिग्देशमार्गाणां, ‘निघेवितं’ निघे-
वणं यस्य तं । भावे तत्प्रत्ययः । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १८ स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

क्षुत्पिपासेति । ‘अनाहितभयग्लानिं’ ‘अनाहिता’ अनुत्पन्ना, ‘भयं’
त्रासः, ‘ग्लानिः’ क्लान्तिश्च, यस्य तं । अन्यत् प्रतीतम् ॥ १८ स० ३९
श्लो० ॥ ३९ ॥

भेत्तारमिति । ‘परसैन्यानां’ यातव्यसैन्यानां, ‘भेत्तारं’ भेदकर्तारं ।
‘दुःसाध्याहितनिश्चयं’ ‘दुःसाध्यस्य’ साधयितुमशक्यस्य, ‘आहितनिश्चयं’

कृतोपायनिश्चयं । 'भयानाच्च' भयेन पराजितानाच्च, 'भयानाच्च' इति पाठे
भीतानाच्च । 'सम्यग्बिद्युम्भलक्ष्णं' सम्यक्प्रतिरोधकम् ॥ १६ स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

अवस्थान्देति । 'अवस्थान्दस्य' शिविरस्य, 'अभिगोप्तारं' सम्यक्प्रति-
तारं । 'वेत्तारं' सैन्यकर्मणां सैन्यकर्माभिज्ञं । 'वेत्तारं' इत्यत्र 'भेत्तारं'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'चरदूतप्रचारज्ञं' 'चरस्य' गुप्तदूतस्य,
'दूतस्य' सामान्यतेवार्त्तावाहकस्य, 'प्रचारज्ञं' सञ्चारज्ञं । 'महारम्भ-
फलोपगं' 'महारम्भफलं' महता उद्योगेन लब्धं, फलं, 'उपगच्छति'
स्वीकरोति यत्नं । वज्रायाससाध्यफलप्राप्तावपि कृतोद्योगमिति भावः ॥
१६ स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

शश्वदिति । 'शश्वत्' सदा, 'संसिद्धकर्मणां' संसिद्धं 'कर्म' अनुष्ठानं,
यस्य तं । 'सिद्धकर्मनिषेवितं' सिद्धं कर्म येषां ते निषेवितं । 'पराभवे-
ष्वनिर्विघ्नं' 'पराभवेषु' पराजयेषु, 'अनिर्विघ्नं' निर्विघ्नरहितं, 'परापरेषु'
निर्विघ्नमिति मुद्रितपुस्तकपाठे तु 'परापरेषु' प्रधानाप्रधानेषु, 'निर्विघ्नं'
खिन्नं, यथा प्रधानेषु बलेषु निर्विघ्नेषु निर्विघ्नं तथा अप्रधानेष्वपि बलेषु
निर्विघ्नेषु निर्विघ्नं इति यावत् । 'श्रीमद्राज्यार्थतत्परं' 'श्रीमतः' राज्ञः,
विजिगीषोरिति यावत्, 'राज्यार्थं' राज्यरूपविषये, 'तत्परं' व्ययं ॥ १६ स०
४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

इत्यादीति । 'इत्यादिनक्षत्रोपेतं' प्रागुक्तनक्षत्राकान्तं, 'ध्वजिनीपतिं'
सेनापतिं, 'कुर्वीति' । 'सः' ध्वजिनीपतिः, 'सदा' सर्वदा, 'उद्युक्तः' कृतो-
द्योगः, सन्, 'दिवानिघ्नं' दिवारात्रं, 'ध्वजिनीं' सेनां, 'गोपयेत्' रक्षेत् ।
'स गोपयेदित्यत्र 'सङ्गोपयेत्' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ४३ श्लो०
॥ ४३ ॥

नद्यर्पति । 'यूहीकृतैर्बलिः' यूहरचितैर्बलिः । अन्यत् प्रतीतिः ॥ १६ स०

४४ श्लो० ॥ ४४ ॥

स्वप्नावारप्रयाजमभिधानुमाह, नायक इति । ज्ञातावेकवचनं । 'नायकः'
सहस्रबलनेता, 'प्रवीरपुरुषाहतः' प्रवीराः पुरुषाः तैराहतः, सन् । 'प्रवीर-

‘एतनाद्यतः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठे तु प्रकृष्टा वीरा यत्र सा तथा भूतया
 ‘एतनया’ सेनया, आद्यतः, सन् । ‘पुरतः’ अग्रतः, ‘यायात्’ गच्छेत् । ‘मध्ये’
 स्तन्ध्यावारस्य मध्ये, ‘कलत्रं’ अन्तःपुरादिकं, सकलपुत्रदारमिति यावत्,
 ‘स्वामी’ विजिगीषुः, ‘कोशः’ धनसमुदायः, ‘यद्गलं’, ‘फल्गु’ असारं, तच्च
 बलं, यायादिति पूर्व्वेणान्वयः । ‘फल्गु च यद्गलं’ इत्यत्र ‘फल्गु महद्गल-
 मिति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ४५ श्लो० ॥ ४५ ॥ —

पार्श्वशोरिति । सर्वत्र यायादिति अनुसञ्जनीयम् । श्लोकार्थः सुगमः ॥
 १६ स० ४६ श्लो० ॥ ४६ ॥

पश्चादिति । ‘कृतो’ निपुणः, ‘सेनापतिः’ कृतलक्षणः पुरुषः, ‘सर्वं’
 सकलसैन्यं, ‘पुरस्कृत्य’ अग्रेकृत्य, ‘सम्बद्धसैन्यौघः’ सम्यग्व्यूहीकृतसेनास-
 मूहः, तथा ‘खिन्नान्’ प्राप्तखेदान्, ‘शनैः’ मन्दं यथा स्यात् तथा, ‘आश्वासयन्’
 आश्वासं प्रापयन्, सन् ‘स्वयं’, ‘पश्चात् यायात्’ ॥ १६ स० ४७
 श्लो० ॥ ४७ ॥

प्रयाणक्रममभिधातुमाह, यायादिति । ‘पुरः’ अग्रतः, ‘भये’ आक्रम-
 णाशङ्कायां, सति, ‘मकरेण’ वक्ष्यमाणलक्षणेन, ‘महता व्यूहेन’, ‘वा’ अथवा,
 ‘उद्धतपक्षेण’ बलवत्पक्षानीकेन, ‘श्रेणेन’ वक्ष्यमाणलक्षणेन व्यूहेण, तथा,
 ‘धीरवक्त्रया’ धीरा वक्त्रे सेनामुखे अग्रे इति यावत् यस्याः तथाभूतया,
 ‘सूच्या’ सूच्याकारवक्ष्यमाणलक्षणव्यूहेन, ‘यायात्’, इत्यर्थः । ‘उद्धतपक्षेण’
 इत्यत्र ‘उभयपक्षेण’ इति, ‘धीरवक्त्रया’ इत्यत्र ‘धीरचक्रया’ इति च पाठद्वयं
 न समीचीनं ॥ १६ स० ४८ श्लो० ॥ ४८ ॥

पश्चाद्भये इति । ‘पश्चाद् भये’, सति, ‘शकटं’ शकटः खं वक्ष्यमाणलक्षणं
 व्यूहं ‘प्रकृत्येदित्यनेन सम्बन्धः एवं सर्वत्र । ‘पार्श्वयोर्भये’ सति, ‘वक्षसं-
 क्षितं’ वक्ष्याख्यं वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं, ‘सर्वतः’ समन्ताद्भये, ‘सर्वतोभद्रं’
 वक्ष्यमाणलक्षणं व्यूहं । ‘भये व्यूहमिदं’ भयव्यूहमिति मुद्रितपुस्तकपाठो न
 समीचीनः ॥ १६ स० ४९ श्लो० ॥ ४९ ॥

कन्दरेति, ‘कन्दराशैतगहननिस्सगावनसङ्घटे’ ‘कन्दरा’ पर्वतदरी,

‘शैलाः’ पर्वताः, ‘गहनानि’ दुर्गमानि, ‘निम्नगाः’ नद्यः, ‘वनानि’ वृक्षगुल्मा-
दीनि, एतैः ‘सङ्कटे’ सङ्कीर्णैः, ‘दीर्घे’ दूरे, ‘अध्वनि’ प्रयाणमार्गे, ‘परि-
श्रान्तं’ क्लान्तं, ‘क्षुत्पिपासाहिमक्लमं’ क्षुत्पिपासाहिमैः ‘क्लमः’ क्लान्तिः,
यस्य तत्, । ‘व्याधि-दुर्भिक्ष-मरकैः, पीडितं’ व्याधयः ज्वरादयः, ‘दुर्भिक्षं’
देशे भक्ष्यभावः, ‘मरकं’ मारीभयं, एतैः ‘पीडितं’ उपद्रुतं, ‘दस्युविद्रुतं’
‘दस्युभिः’ ‘विद्रुतं’ उत्पीडितं, ‘पङ्क-पांशु जलक्लिन्नं’ ‘पङ्काः’ कर्दमाः, ‘पांशवः’
रजांसि, ‘जलानि,’ एतैः ‘क्लिन्नं’ समाकुलं, ‘व्यस्तं’ एष्यक्भूतं, ‘पुञ्जीकृतं’
सङ्कीर्णं, ‘प्रसुप्तं’ निद्रितं, ‘भोजनव्ययं’ भक्षणोत्कण्ठं, ‘अभूमिष्ठं’ युञ्जान-
पयोगिभूमिस्थितं, ‘असंस्थितं’ विषटङ्गलं, ‘एवमादिषु,’ ‘व्यसनेषु’ विपत्सु,
‘जातेषु,’ ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘स्वसैन्यं’ निजबलं, ‘साधु’ सम्यक्, ‘रक्षेत,’
‘परसैन्यञ्च’ शत्रुबलञ्च, ‘घातयेत्’ विनाशयेत् ॥ १६ स० ॥ ५०-५१-५२-५३
श्लो० ॥ ५०-५१-५२-५३ ॥

कूटयुद्धविकल्पानभिधातुमाह, विशिष्ट इति । ‘विशिष्टो देशकालाभ्यां’
उत्कृष्टदेशकालावस्थितः, ‘भिन्नारिप्रकृतिः’ ‘भिन्नाः’ विस्त्रेयिताः, ‘अरेः’
यातव्यस्य, ‘प्रकृतयः’ अमात्यादिरान्याङ्गानि, येन स तथाभूतः, ‘बली’
उत्कृष्टबलसम्पन्नः, विजिगीषुरिति शेषः । ‘प्रकाशयुद्धं,’ ‘कुर्यात्,’ ‘विपर्यये’
देशकालवैशिष्ट्याद्यभावे, ‘कूटयुद्धं’ अप्रकाशयुद्धं, ‘कुर्यात्’ ॥ १६ स० ॥
५४ श्लो० ॥ ५४ ॥

तेष्विति । ‘तेषु’ अनन्तरोक्तेषु, ‘अवस्कन्दकालेषु’ बलव्ययमनकालेषु,
‘अभूमिष्ठं’ अयोग्यभूमिस्थितं, ‘समाकुलं’ व्याकुलं, ‘परं’ शत्रुं, ‘हन्यात्’
कूटयुद्धेन विनाशयेत् । ‘स्वभूमिष्ठं’ योग्यभूमिस्थितं, ‘परं,’ ‘तद्भूमौ चोप-
जापतः’ ‘तस्य’ यातव्यस्य, ‘भूमौ’ अनुकूलभूमौ, ‘उपजापतः’ प्रकृतिभेदतः,
हन्यादिति पूर्वेषां सम्बन्धः । ‘अभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठं तद्भूमौ चोपजापतः’ इत्यत्र
‘अभूमिष्ठं स भूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायते’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
समीचीनः ॥ १६ स० ॥ ५५ श्लो० ॥ ५५ ॥

प्रकृतीति । ‘प्रकृतिप्रग्रहादयं’ ‘प्रकृतेः’ रान्याङ्गस्य, ‘प्रग्रहेण’ व्याक-

मणेन, 'अहृष्ट' क्षुब्धं । 'स्पृष्टैः' गुप्तचरैः । 'स्पृष्टैः' इत्यत्र 'स्पृष्टैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः अन्यत् प्रतीतं ॥ १६ स० ॥ ५६ स्तो० ॥ ५६ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, योजुं 'दर्शनं,' 'दत्त्वा' स्वल्पैर्दत्त्वा, 'तल्लक्षकृतनिश्चयं' येन विजिगीषुबलेन दर्शनं दत्तं तल्लक्षकृतो निश्चयो येन यातव्येन तं । 'प्रवीरेण' प्रकृष्टवीरान्वितेन, 'वेगिना' वेगवता, 'बलेन' सैन्येन, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'उत्पात्य' आक्रम्य, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'पुरस्तात्' इत्यत्र 'पुरस्तु' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'तल्लक्षकृतनिश्चयं' इत्यत्र तल्लक्षकृतनिश्चयात् इति, 'उत्पात्य' इत्यत्र 'उत्पद्य' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः । 'प्रवीरेण' इत्यत्र 'सवीरेण' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ १६ स० ॥ ५७ स्तो० ॥ ५७ ॥

पश्चादिति । 'वा' अथवा, 'पश्चात्' पृष्ठतः, 'संकुलीकृत्य' ममाकुलं कृत्वा, अरिसैन्यमिति शेषः । 'पूर्वतः' अग्रतः, 'सारेण' बलेन, 'हन्यात्' विनाशयेत् । 'आभ्यां प्रागुक्तपश्चादुयाताभ्यां, 'कूटयोधने,' 'पार्श्वभिधातौ,' 'व्याख्यातौ' कथितौ ॥ १६ स० ॥ ५८ स्तो० ॥ ५८ ॥

पुरस्तादिति । 'पुरस्तात्' अग्रतः, 'विषमे' दुर्गमे, 'देशे,' 'वेगवान् विजिगीषुः,' 'पश्चाद् हन्यात्' । 'पश्चाद् विषमे,' 'पुरः' अग्रतः, 'हन्यात्,' 'एवमेव तु पार्श्वयोः' वामतो विषमे, दक्षिणतो हन्यात् । दक्षिणतो विषमे, वामतो हन्यादित्यर्थः । मुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य शेषार्द्धस्थाने श्लोकान्तरस्य शेषार्द्धं मुद्रितं । शेषार्द्धन्तु "पुरःपश्चाच्च विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः" इति ॥ १६ स० ॥ ५९ स्तो० ॥ ५९ ॥

"प्रथमं योधयित्वा वा हृष्टमैत्राटवीबलैः । आन्तं सन्तं निराक्रन्दं हन्याद-
आन्तवाहनः" इति । 'प्रथमं' पूर्वमेव, 'हृष्टमैत्राटवीबलैः,' 'योधयित्वा' युद्धं कारयित्वा, 'आन्तं' प्राप्तश्रमं, 'सन्तं' भवन्तं, 'निराक्रन्दं' मित्रबल-
रहितं शत्रुमिति शेषः । 'अआन्तवाहनः,' सन्, 'हन्यात्' । श्लोकोऽयं मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स० ॥ ६० स्तो० ॥ ६० ॥

"हृष्टमित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान्, जितमेवेति विश्वन्तं हन्याच्छत्रुं

अष्टादशः सर्गः ।

व्यापाश्रयः" इति । 'दृष्टामित्रबलैः', कारणभूतैः, 'भक्तं दत्त्वा', 'प्रयत्नव
विजिगीषुरिति शेषः । 'जितमेवेति विन्यस्तं शत्रुं', 'व्यापाश्रयः' वन
च्छन्नः, सन्, 'हन्यात्' । अस्यमपि श्लोकः मुद्रितपुस्तके पतितः ॥ १६ स०
६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

स्नान्धावारेति । 'अप्रमत्तः' सावधानो विजिगीषुः, 'स्नान्धावार-पुर-य
सस्यसार्धप्रजादिषु', 'विकोभ्य' कोभं प्रापय्य, 'परानीकं' शत्रुसैन्यं, 'वि
शयेत्' । 'स्नान्धावार-पुर-याम-सस्यसार्ध-प्रजादिषु' इत्यत्र 'स्नान्धाव
पुर-याममास्यमानं प्रजादिषु' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स०
६२ श्लो० ॥ ६२ ॥

फल्गुसैन्येति । 'सारवद्वलं', सारयुक्तं स्वसैन्यं, 'फल्गुसैन्यप्रतिच्छन्नं' असा
सैन्यवेष्टितं, 'कृत्वा', 'तद्विलोपे' फल्गुबलविनाशे, 'समासक्तं' व्याप
च्छरिसैन्यमिति शेषः । 'सिंहवत्', 'उत्पत्य' व्याक्रम्य, 'यसेत्' विनाशयेत्
विजिगीषुरिति शेषः । 'समासक्तं' इत्यत्र 'मर्द्ध्यन्तं' इति मुद्रितपुस्तक
पाठः । १६ स० ॥ ६३ श्लो० ॥ ६३ ॥

मृगयेति । विजिगीषुः 'व्यापाश्रयः' वनादिसंलीनः, सन्, 'मृगयासंप्रयुक्त
मृगयाव्यापारासक्तं, अथ वा 'गोयहाकृष्ट्या', 'आप्रबन्धनात्', 'तस्मात्'
गोगणकृतदृष्टिं, 'शत्रुं हन्यात्' । १६ स० ॥ ६४ श्लो० ॥ ६४ ॥

अवस्कन्देति । 'अवस्कन्दभयात्' व्याक्रमणभयात्, 'रात्रौ', 'रात्रौ'
कृतश्रमं जागरणेन स्नान्तं, अतएव 'दिवासप्तं', 'निद्रायाकुलं' निद्राविकूलं
च 'सैनिकं', 'हन्यात्' । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके पतितं
शेषार्द्धन्तु "दिवा प्रसप्तं वा हन्यात् निद्रायाकुलसैनिकं" इति । १६ स०
६५ श्लो० ॥ ६५ ॥

पूर्वाह्ण इति । 'सौप्तिकविधानवित्' वक्ष्यमाणलक्षणसौप्तिकविधानज्ञः,
अन्यत् प्रतीतं । 'पूर्वाह्ण आहतं आन्तं' इत्यत्र 'अहसन्नाहतआन्तं' इति
मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः । १६ स० ॥ ६६ श्लो० ॥ ६६ ॥

सपादेति । 'सपादकोषावरणैः' पादानां चर्ममयाः 'कोषाः', 'आवरणानि'

सन्नाहाः, तदुक्तैः 'नागैः' गजैः, 'अतिजवोपेतैः' कृत्यन्तवेगिभिः, 'अश्वैः', 'वा' अथवा, 'खड्गपाणिभिः', 'नरैः', 'सौमिकं' सुप्रबलविनाशं, 'कुर्यात्'। 'नागैः' इत्यत्र 'भागैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठस्वसंगतः। 'अश्वैरति-जवोपेतैः' इत्यत्र 'कोपादुग्रजवोपेतैः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः न समीचीनः ॥

१६ स० ॥ ६७ श्लो० ॥ ६७ ॥

प्रतिसूर्येति । 'प्रतिसूर्य-महावातं' प्रतिकूलौ सूर्य-महावातौ यस्य तस्या-भूतं, अतएव 'सम्भिलितेक्षणं' मुद्रितनेत्रं, 'शत्रुं', 'लघु' शीघ्रं, 'उत्थितः', सन् विजिगीषुः 'इत्येवं कूटयुद्धेन हन्यात्'। 'प्रतिसूर्यमहावातं' इत्यत्र 'प्रतिसूर्यं महावातं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । १६ स० ॥ ६८ श्लो० ॥ ६८ ॥

नीहारेति । यतः, 'नीहारः', धूमिका, 'तिमिरं' अन्धकारः, 'गावः' गोसमूहः, 'अश्व' विवरं, 'अद्रिः' पर्वतः, 'निम्नगाः' नद्यः, एताः, 'शत्रुं', 'अवन्ति' रक्षन्ति, अतः 'इत्यादि' नीहारादिकं, 'सत्त्वं' 'सन्तं' विद्यमानं, प्रायते क्वादयति यत् एवम्भूतं, 'सद्म' आश्रयस्थानं, 'प्रकीर्तितं' कथितं, बुधैरिति शेषः । 'अवन्ति शत्रुमित्यादि सत्त्वं सद्म प्रकीर्तितं' इत्यत्र 'वदन्ति शत्रुमित्यादि क्त्वं सप्त प्रकीर्तितं' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ १६ स० ॥ ६९ श्लो० ॥ ६९ ॥

उपसंहरन्नाह, साध्वेति । 'अप्रमत्तः' अवहितः, 'व्यवसायवर्त्ती' व्यवसाये स्थितः, विजिगीषुः, 'साधु' यथा भवति तथा, 'येन प्रकारेण' कूटयुद्धा-दिना, 'परं' शत्रुं, 'निहन्यात्' विनाशयेत् । 'अप्रमत्तः', विजिगीषुः 'चरैः' प्रणिधिभिः, 'समावेदिततत्प्रचारः' सम्यक्विज्ञापितशत्रुप्रचारः, सन्, 'तेनैव' तेन प्रकारेणैव, कूटयुद्धादिनेति यावत्, 'ततः' यातव्यात्, 'शङ्केत' शङ्का कुर्वीत । 'साध्वप्रमत्तः' इत्यत्र 'साधु प्रवृत्तः' इति मुद्रित-पुस्तकपाठः, 'येन प्रकारेण' इत्यत्र 'यानप्रकारेण' इति मुद्रितपुस्तक-पाठश्च न समीचीनः । १६ स० ॥ ७० श्लो० ॥ ७० ॥

कूटयुद्धैः शत्रुबधे पापमाशङ्क्याह, नियतेति । विजिगीषुः 'नियतं'

निश्चयेन, 'कूटयुजेन', 'अचून्', 'उपनिहन्त्यात्' उपेत्य विनाशयेत् । 'हि'
यतः, 'हृष्टना' हृष्टेन, 'अचूनाशः', 'धर्म्म', 'न', 'तिरयति' आह्लादयति,
विनाशयतीति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं 'अचक्षितेति', 'सुनिश्चित-
शस्त्रः' सुतीक्ष्णायुधः, 'त्रोचक्षुः' अन्वत्थ्यामा, 'इव' यथा, 'अचक्षितं',
'निश्चितं', 'सुप्तं' निद्रितं, 'पाण्डवानां', 'अमीकं' सैन्यं, 'अघान' विना-
शितवान् । 'नियतमुपनिहन्त्यात् कूटयुजेन' इत्यत्र 'नियतमिति निहन्त्यात्
कूटयुजेषु' इति, 'तिरयति धर्म्मं हृष्टना' इत्यत्र 'तिरयति धर्म्मं हृष्टना'
इति च सुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ १६ स० । ७१ सो० । ७१ ।

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां

ऊनविंशः सर्गः ॥

सुद्रितपुस्तकानुसारेण अष्टादशः सर्गः ॥

अथ विंशः सर्गः । १७

मुद्रितपुस्तकानुसारेण ऊनविंशः सर्गः ।

कूटयुद्धरुभिधायाच प्रकाशयुद्धं सम्पादयितुं बलाङ्गानां कर्माणि, तत्र हस्तिकर्म स्त्रोकात्रयेण दर्शयति, प्रयाण इति । 'प्रयाणे' युद्धयात्रायां, 'पूर्व्यायित्वं', 'वनदुर्गप्रवेशनं', परेषां नासजननार्थमिति शेषः । 'अङ्क-
तानां' अङ्कतपूर्व्याणां, 'मार्गाणां' पथां, 'तीर्थानां' जलावतरणिकानां, च 'प्रवर्तनम्', महाकायत्वादिति भावः । 'कृतानाञ्च प्रवर्तनं' इति पाठान्तरं ॥
२० स० ॥ १ स्त्रो० ॥ १ ॥

तीयेति । 'तोयावतार-सन्तारौ', 'तथा', 'एकाङ्गविजयः' एकेनैव हस्त्यङ्गेन परसैन्यविजयः, 'अभिज्ञानां' मिलितानां, 'अनीकानां' पर-
सैन्यानां, 'भेदनं' पृथक्करणं, हस्तिसमूहप्रेरणादिति भावः । 'भिज्ञानां'
विधिज्ञानां, स्वसैन्यानां, 'सङ्ग्रहः' एकीकरणं ॥ २० स० ॥ २ स्त्रो० ॥ २ ॥

विभीषिकेति । 'विभीषिका' शत्रुषु प्रयप्रदर्शनं, 'विघातः' शत्रूणां
व्याघातकरणं, 'पुरप्राकारभञ्जनं' 'पुरस्य' नगरस्य, 'प्राकारभञ्जनं' प्राचीर-
भङ्गः, 'प्राकारद्वारभञ्जनं' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । 'कोषनीतिः' कोषा-
नयनं, 'भयत्राणं' भयात् रक्षणं, एतानि 'हस्तिकर्म', 'प्रचक्षते' वदन्ति,
पूर्व्याचार्या इति शेषः । 'कोषनीतिर्भयत्राणं' इत्यत्र 'कोषनीतिर्भयत्राणमिति
मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ॥ ३ स्त्रो० ॥ ३ ॥

रथकर्माभिधातुमाह, तुरङ्गस्येति । तुरङ्गस्य सैन्यस्य निषेधो रक्षायां,
'भेदस्य' भिन्नस्य, 'सन्धानं', 'रथकर्म्म', 'चतुरङ्गस्य' परानीकस्य, 'निषेधः'
प्रतिषेधः, 'बलरक्षायां' स्वकीयबलरक्षायां, 'अभिज्ञसन्धानं', हस्तिकर्मवत्
ब्रह्मं इति रथकर्म्मैव तत् । हस्तिकर्माभिधायकस्त्रोकानन्तरं रथकर्मा-
भिधायकस्त्रोकः मुद्रितपुस्तके हस्तलिखितपुस्तकेषु च पतितः, परन्तु
हस्तलिखितपुस्तकेषु हस्तिकर्माभिधायकस्त्रोकव्याख्यानानन्तरं रथकर्मा-

भिधायकस्योक्तस्य व्याख्यानं वर्तते तच्च व्याख्यानं अस्माभिर्यथा दृष्टमुद्धृतं,
मलादर्शनात् अपरिशोधितमेव ॥ २० स० ४ श्लो० ॥ १ ॥

वनेति । वनानां दिशां मार्गाणां 'विधयः' निरूपणं, अश्वकर्मैति सन्त्यः,
'वीवधासाररक्षणं' 'वीवधः' तगडलादिसंयष्टः, 'आसारः' सैन्यानां सर्वतो-
व्याप्तिः, तयोः रक्षणं, 'अनुयानापसरणं' परसैन्यस्य आसतोत्पादनार्थं 'अनु'
पश्चात्, 'यानं' गमनं, भङ्गदर्शनेन परबलान्याकृत्य हन्तृरपसरणं, 'शीघ्रं'
कार्योपपादनं' शीघ्रं सम्पादनीयानां कार्यानामुपपादनं, 'दीनानुसरणं'
'दीनानां' अनुकम्पनीयानां स्वबलानां, भयापसरणार्थं पश्चाद्गमनं अनुसरणं ।
'कोटीनां' उभयपक्षस्थितबलानां, 'जघनस्य' अवनिपृष्ठभागस्थितबलस्य
च अनुसरणमिति शेषः, 'इत्युक्तं' । 'पक्षे' अस्ति जघनस्थितं, च 'सम्बन्धो'
प्रसूतधारणं, पदातिकर्मैति शेषः । 'वनदिङ्मार्गप्रचयः' इति भुजितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ५-६ श्लो० ॥ ५-६ ॥

शोधनमिति । 'कूपतीर्थानां' कूपजलावतरणिकानां, 'शोधनं' खनन-
क्रिया, 'प्रिविरस्य' कन्धावारस्थानस्य, 'मार्गाणां', 'यवसादिषु' पल्लादिषु,
आदियद्वात् लोहकण्टकशाखादिषु च यत् किञ्चित् कर्म तत् 'विश्वकर्म'
विश्वेषां सकलबलानां, 'कर्म', 'विश्वेयं', 'यवसादि च यत्किञ्चित्' इत्यत्र
'यवसादिषु यत्किञ्चित्' इति टीकोद्धृतपाठः । 'विश्वकर्म तत्' इत्यत्र
'विश्वकर्मवत्' इति सुत्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ७ श्लो० ॥ ७ ॥

बलक्षयान्यभिधातुमाह, जातिरिति । 'जातिः' विमुञ्जजातिमत्त्वं,
'सत्त्वं' उत्तमत्वं, 'वयः' तदवयवं, 'स्थानं' उत्पत्तिस्थानस्य उत्तमत्वं, 'प्राविता'
बलवत्त्वं, 'मर्म' जीवनस्थान-सन्धिस्थानादीनां विमुञ्जत्वं, 'वेगिता' वेगवत्त्वं,
'तेजः' तैल्लं, 'शिक्ष्यं' खे खे विषये हतविद्यत्वं, 'उदग्रत्वं' उन्नतत्वं,
'क्षीयं' स्थितेरचलत्वं, 'धैर्यं' इति पाठान्तरं । 'साधु विधेयिता' साधु
यथा भवति तथा यथोक्तकारिता, 'इति' एतत्, 'सत्यज्ञाचारवता'
सत्यज्ञाचारवाच्ययुक्तानां, 'पञ्चम-रथ-दन्तिनां', 'लक्ष्यं' असाधारणविषयं,
'इतेन' उत्तमक्षणेन, 'युक्तान्' विशिष्टान्, पञ्चम-रथ-दन्तिना इति

शेषः । 'कर्मसु' युद्धकर्मसु, 'योजयेत्' प्रेरयेत् । 'जातिः सत्त्वं' इत्यत्र 'जातिस्थानं' इति, 'प्राणिता' इत्यत्र 'प्राणिनां' इति, 'उदयत्वं' इत्यत्र 'शीघ्रगत्य' इति, पञ्चान्व-रथ-दन्तिनां' इत्यत्र 'पञ्चान्व-रथ-वाजिनां' इति च मुद्रितपुस्तकपाठा न समीचीनाः ॥ २० स० ८-६ श्लो० ॥ ८-६ ॥

पदातीनां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, सख्येति । 'सापसारा' अपसरणप्रदेशसहिता, 'नातिविषमा' नातिबन्धुरा, या भूमिः सा पदातीनां युद्धानुकूला इति शेषः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० १० श्लो० ॥ १० ॥

अश्वानां युद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, अख्येति । 'अख्यपट्योपणा' अख्या पट्याः उपणाश्च यस्यां सा तथाभूता । 'अच्छिन्ना' गर्तरहिता, 'कर्षा' सूक्ष्मपाषाणरहिता, 'निष्पङ्गा', 'सापसारा', एवम्भूता या भूमिः सा 'वाजिभूः' अश्वानां युद्धानुकूला भूमिरित्यर्थः ॥ २० स० ११ श्लो० ॥ ११ ॥

रथयुद्धानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, निःस्थानिवति । श्लोकद्वयं प्रतीतं । मुद्रितपुस्तके त्रयोदशसंख्यकः श्लोकः असङ्गतत्वात् हस्तलिखितपुस्तकेऽविद्यमानत्वाच्च न व्याख्यातः ॥ २० स० १२-१३ श्लो० ॥ १२-१३ ॥

गजानुकूलां भूमिमभिधातुमाह, मर्हनीयेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥ २० स० १४ श्लो० ॥ १४ ॥

युद्धे राजस्थानमभिधातुमाह, जयेति । 'अप्रतियहः' अनाक्रमणीयः, 'मतिमान्' नीतिशास्त्रनिपुणः, 'जयार्थी' विजिगीषुः, 'नैव युध्येत' स्वयं युद्धं न कुर्वीत । 'वा' यदि, 'आवश्यकत्वात्', 'युध्येत', 'तदा', 'अतिबल-वेष्टितः', सन् युध्येत इत्यर्थः । हस्तलिखितपुस्तके तु श्लोकोऽयं भिन्नक्रमेण लिखितः स च क्रमः, "जयार्थी नृपतिस्तिष्ठेत् दूरं गत्वाप्रतियहे । भिन्नश्च प्रतिगृहीयात् न हि युध्येत तं विना" इति । आख्यानम् 'जयार्थी' विजिगीषुः राजा, 'दूरं' युद्धक्षेत्रात् इति शेषः, 'गत्वा तिष्ठेत्', 'अप्रतियहे' स्थाने स्थितः 'भिन्नं' परैरपहतं प्रतियहविजयमिति यावत्, 'नैव युध्येत' शेषः 'प्रतिगृहीयात्' रक्षोदित्यर्थः, 'हि' यतः, 'तं' राजानं, 'विना न युध्येत', 'नैव युध्येत' शेषः ॥ २० स० १५ श्लो० ॥ १५ ॥

कोषस्थानमभिधातुमाह, गजेवेति । कोषः गजेषु आरोपितः कार्यं
तथा च सुरक्षो भवतीति । 'श्रीन्नयानैः' तुरङ्गोद्यादिभिः यानैः, 'अधिकृतः'
सन्निधापितः, रक्षासौकार्यार्थमेवेति भावः । 'यत्र', 'राजा' विजिगीषुः
'तत्र', 'कोषः', 'हि' यस्मात्, 'राजता', 'कोषाधीना', यस्य कोषः स एव
राजा भवतीत्यर्थः ॥ २० स० १६ श्लो० ॥ १६ ॥

कोषप्रयोजनमभिधातुमाह, प्रत्यय इति । 'प्रत्यये' अभिनवे, 'क' 'हि'
'चुबधादौ', 'कृते' निर्वर्त्तिते सति, 'स्नाघमानः' वर्णयन्, 'कृतादरः' कृत-
सम्मानः, 'योधेभ्यः', 'वतः' तस्मात्, 'दद्यात्' स्वकोषं प्रयच्छेत्, 'हि'
यस्मात्, 'क' कोनाम पुरुषः, 'दातुः' दानशीलस्य विजिगीषोः, 'न युध्येत',
अपि तु सर्व एव युध्येत ॥ २० स० १७ श्लो० ॥ १७ ॥

दानसंस्थानमभिधातुमाह, दद्यादिति । विजिगीषुः 'प्रहृष्टः' आकादितः,
सन्, 'राजघातिने' शत्रुबलेषु यो राजा तद्घातिने, 'वर्णानां' आहित-
प्रविणविशेषाणां, 'नियतं' कर्त्तुं, 'दद्यात्', 'तत्सुतबधे' तस्य राज्ञः
सुतबधे, 'तथा सेनापतिबधे', 'तदर्द्धं' नियुक्ताद्धं, पञ्चाशत्सहस्राणीत्यर्थः ।
दद्यादिति पूर्वज्ञानान्वयः एवमुत्तरत्रापि ॥ २० स० १८ श्लो० ॥ १८ ॥

प्रवीराणामिति । 'प्रवीराणां' प्रकृष्टवीराणां, यः 'मुख्यः' प्रधानः, तस्य
'बधे' शतगुणं शतं दशसहस्रं, 'कुञ्जरबधे' हस्तिबधे, 'तदर्द्धं' शतगुण-
शताद्धं, पञ्चसहस्रमिति यावत् । 'प्रधानस्यन्दनस्य' प्रधानरथस्य, 'बधे'
विनाशे, च तदर्द्धमिति सम्बन्धः । 'प्रधानस्यन्दनस्य च', इत्यत्र 'प्रधानं'
स्यन्दनस्य च', इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० १९ श्लो० ॥ १९ ॥

सहस्रचेति । 'चापिबधे' धन्विबधे, 'सहस्रं' दशशतं, 'पत्तिमुख्य-
बधे' पदातिप्रधानविनाशे, 'गवां विंशतिकं', 'सर्वं' समस्तं सैन्यं, 'भोग-
दैगुण्यं' 'भोगः' उपजीविका, तस्य दैगुण्यं यत्र तत् तदाभूतं कुर्व्यादिति
शेषः । 'पत्तिमुख्यबधे' इत्यत्र 'पत्तिमुख्यबधे' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न
सम्यक् ॥ २० स० २० श्लो० ॥ २० ॥

रथ्यमिति । 'रथ्यं' रजतं, 'हेम' सुवर्णं, 'कुण्डं' सर्वरौप्यनिघ्नधातुः, 'क',

‘यत्जयति’, ‘तस्य तत्’ । ‘वा’ अथवा, ‘हृद्यः’ श्लाघादितः, ‘नराधिपः’ राजा, ‘योधान्’, ‘वस्त्रनुरूपं’ कार्यानुरूपं, ‘दद्यात्’ । ‘वस्त्रनुरूपं वा’ इत्यत्र ‘वस्त्रनुरूपं हि’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः, ‘योधान् नराधिपः’ इत्यत्र ‘योधान् प्रहर्षयन्’ इति पाठान्तरं, ‘रूप्यं’ इत्यत्र ‘गुण्यं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २१ श्लो० ॥ २१ ॥

ब्रूहरचनायां बलानां अवस्थानभूमिमभिधातुमाह, पञ्चेति । ‘अरुद्धि’ विवृतकनिष्ठः बद्धमुखिहस्तः, तैः पञ्चभिः कल्पितं देशमानं ‘धनुः’, ‘तस्मिन्’ धनुषि, पञ्चारत्निप्रमाणभूभाग इति यावत् । ‘धन्विनं’ धनुर्धरं, ‘युधि’ संग्रामे, ‘स्थापयेत्’ । ‘त्रिगुणे’ धनुस्त्रयपरिमितस्थाने, पञ्चदशारत्निभूभागे इति यावत् । ‘अश्वः’, ‘योज्यः’ इति शेषः । ‘पञ्चसु पञ्चसु’ पञ्चगुणितेषु पञ्चधनुषु, पञ्चविंशत्यरत्निप्रमाणभूभागेष्विति यावत् । ‘रथ-गजौ’, ‘योज्यौ’ स्थापनीयौ । ‘पञ्चारत्निर्धनुस्तस्मिन् स्थापयेद् धन्विनं’ इत्यत्र ‘पञ्चात्तद्विधमुत्सर्पन् स्थापयेद्वलिनं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । ‘त्रिगुणेश्वः’ इत्यत्र ‘त्रिगुणाश्वौ’ इति मुद्रितपुस्तकपाठोपि न सम्यक् ॥ २० स० २२ श्लो० ॥ २२ ॥

ब्रूहरचनायां बलानां असङ्ख्यार्थं परस्परान्तरमभिधातुमाह, समेति । ‘समः’ चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणं, सः ‘अन्तरं’ अन्तरालं, यस्य स तथाभूतः, ‘पुरुषः’ पदातिपुरुषः, एकपदातिपुरुषात् अपरपदातिपुरुषस्यान्तरं चतुर्दशाङ्गुलप्रमाणमिति भावः । ‘तुरङ्गः’ अश्वः, ‘त्रिसमान्तरः’ द्विचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणान्तरः, एकतुरङ्गात् अपरतुरङ्गः उक्तप्रमाणान्तरः इति भावः । ‘कुञ्जरः’ हस्ती, ‘स्यन्दनः’ रथश्च, ‘पञ्चसमान्तरः’ सप्तत्र्यङ्गुलप्रमाणान्तरः, एककुञ्जरात् अपरकुञ्जरः एकस्यन्दनात् अपरस्यन्दनश्च उक्तप्रमाणान्तर इति भावः ॥ २० स० २३ श्लो० ॥ २३ ॥

तथेति । ‘आयामे’ युद्धार्थप्रसरणे, तथा ‘विनिवर्त्तने’ विश्रामार्थाप्रसरणे, ‘वथा’ येनप्रकारेण, ‘असंवाधो भवेत्’ सङ्गीर्णता न भवेत्, ‘तथा’ तेन प्रकारेण, ‘पञ्चश्व-रथ-दन्तिनः’, ‘युद्धेरन्’ । विस्तीर्णार्थां रथभूमौ पूर्वोक्त-

प्रमाणादधिकमप्यन्तरालं कार्यमितिभावः । 'आयामे' इत्यत्र 'आयामः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २० स० २४ श्लो० ॥ २४ ॥

असङ्गरेणेति । 'असङ्गरेण' भिन्नजातीयमिश्रणेन, 'युद्धेरन्', यतः
'सङ्गरः' भिन्नजातीयमिश्रणं, 'सङ्गलाबहः' सङ्गीर्णताप्रापकः । 'तु' पुनः,
'महासङ्गुलयुद्धे', 'महागजान्', 'संश्रयेरन्', आकुलत्वापनोदनार्थमिति-
भावः । 'असङ्गरेण' इत्यत्र 'सङ्गरेण च' इति 'महागजान्' इत्यत्र 'महा-
कुलान्' इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २५ श्लो० ॥ २५ ॥

बलविशेषस्य प्रतियोद्धुनभिधातुमाह, अश्वस्येति । 'अश्वस्य' अश्व-
रोहिणः पुरुषस्य, 'त्रयः' त्रिसंख्यकाः, 'पुरुषाः' पदातयः, 'प्रतियोद्धारो-
भवेयुः', 'कुञ्जरस्य' हस्त्यारोहिणः पुरुषस्य, 'पञ्चान्वाः' पञ्चसंख्यका अश्व-
रोहिणः पुरुषाः, प्रतियोद्धारो भवेयुरिति पूर्वोक्तान्वयः । 'इतिकल्पाः'
एवं प्रणाल्यः, 'विधेयाः' विधातव्याः । 'अश्वस्य' इत्यत्र 'अवश्यं' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

कुञ्जरस्य प्रतियोद्धन्तरमभिधातुमाह, पादचारा इति । 'दशपञ्च च
पादचाराः पुरुषाः' पञ्चदशसंख्यकाः पदातिपुरुषाः, कुञ्जरस्य प्रतियोद्धारो
भवेयुरितिशेषः । 'नागस्य' हस्तिनः, 'कथितं' उक्तं, 'इति' एवं, 'विधानं',
'स्यन्दनस्य' रथस्य, विज्ञेयमितिशेषः । 'पादचारा भवेयुश्च' इत्यत्र 'पादशो
भावयेदश्व' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० २७ श्लो० ॥ २७ ॥

अनीकानां परस्परान्तरमभिधातुमाह, अनीकेति । 'अनीकं' व्यूहाङ्गं,
'इति' उक्तक्रमेण, अश्वपदातियुक्ताः 'नवद्विपाः', अनीकमपि 'कल्पाः'
कल्पनीयाः, तथाच 'तस्यानीकस्य', 'रन्तु' अन्तरात्, 'पञ्चचापं' पञ्चविं-
शत्यस्त्रप्रमाणं, भवतीतिशेषः । अस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धं मुद्रितपुस्तके
नास्ति, पूर्वार्द्धन्तु "अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः" । 'तस्या-
नीकस्य' इत्यत्र 'तथानीकस्य' इति मुद्रितपुस्तकपाठः । यत् शेषार्द्धमुक्तं तत्
हस्तलिखितपुस्तके अवर्तमानं अतीवासङ्गतञ्च ॥ २० स० २८ श्लो० ॥ २८ ॥

इत्यनीकेति । 'इत्यनीकविभागेन' नवद्विपपरिकल्पितेन, 'यूद्धसम्पदः'

वक्तव्यं, 'स्थापयेत्' । 'उरस्यकक्षपक्षां' 'उरस्याः' 'उरसि' ब्रूहस्य
मध्ये, रचितसैन्यानि, 'कक्षाः' कक्षस्थितसैन्यानि, 'पक्षाः' पक्षस्थितसैन्यानि,
'एतान्', 'तुल्यान्' समद्विपसंस्थान्, 'प्रचक्षते' । अयं श्लोको मुद्रित-
पुस्तके नास्ति । श्लोकस्तु "इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् ब्रूहसम्पदः ।
उरस्यकक्षपक्षांश्च तुल्यानेतान् प्रचक्षते" इति ॥ २० स० २६ श्लो० ॥ २६ ॥

ब्रूहस्य अङ्गान्यभिधातुमाह, उर इति । 'उरः' ब्रूहमध्यस्थमनीकं,
'कक्षौ' उरस्यस्य समिहितपार्श्वद्वयस्थमनीकं, 'पक्षौ' कक्षाधःपार्श्वद्वयस्थम-
नीकं, 'मध्यं' पक्षयोर्वह्निःस्थितमनीकं, 'एष्टं' मध्यस्य एष्टतोऽवस्थितमनीकं,
'प्रतिग्रहः' एष्टाख्यादनीकात् द्विशतधनुर्व्यवहितमनीकं, 'कोटिः' एकपक्ष-
स्थितमनीकं, 'ब्रूहशास्त्रज्ञैः' ब्रूहशास्त्रनिपुणैः, 'सप्ताङ्गः' उरःप्रभृति-
सप्तविधाङ्गसम्पन्नः, 'ब्रूहः', 'इष्यते' ॥ २० स० ३० श्लो० ॥ ३० ॥

आचार्यमतमभिधातुमाह, उरस्येति । 'उरस्यकक्षपक्षौ' उरःस्थित-
कक्षस्थित-पक्षस्थितानीकैः, 'प्रतिग्रहैश्च' प्रतिग्रहस्थितानीकैश्च, 'अयं ब्रूहः',
'गुरोः' ब्रूहस्यतेः । 'पक्षाभ्यां परिवर्जितः' पक्षस्थितानीकविरहितः, 'एषः'
ब्रूहः, 'शुक्रस्य' शुक्राचार्यस्य, अभिमतः इति शेषः । 'कक्षाभ्यां परिवर्जितः'
इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ 'उरस्यकक्षपक्षौ' ब्रूहोयश्च प्रतिग्रहैः' इत्यत्र
'उरश्च कक्षपक्षौ च ब्रूहोयं सप्रतिग्रहः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स०
३१ श्लो० ॥ ३१ ॥

सेनाङ्गपतिजज्ञमभिधातुमाह, अभेद्या इति । 'अभेद्याः' भेदेनावगत्याः,
'कुजजाः' संहशोत्पन्नाः, 'मौजाः' मूलपुरुषसम्बन्धादागताः, 'जब्जज्याः'
जब्जो जज्यो यैः ते तथाभूताः, 'प्रहारिणः' प्रहरणशीलाः, 'दृष्टयुद्धप्रति-
क्रियाः' दृष्टा 'युद्धप्रतिक्रिया' युद्धप्रतिकारः, यैः ते तथाभूताः, एवंभूता
जनाः 'सेनाङ्गपतयः' 'सेनाङ्गानां' हस्त्यश्व-रथ-पदातिरूपचतुरङ्गबलानां,
'पतयः' अधिष्ठातारः, 'कार्याः' । 'मौजाः' इत्यत्र 'मेध्याः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठः ॥ २० स० ३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

सेनाङ्गपतिविधेयमभिधातुमाह, प्रवीरेति । श्लोकार्थः प्रतीतः ॥ २० स०
३२ श्लो० ॥ ३२ ॥

पश्यति । 'पशु' असारं, 'यत्किञ्चित् सैन्यं', 'तत्', 'यूहस्य' समाङ्ग-
यूहस्य, 'मध्ये भवेत्' । 'यत्किञ्चित्', 'युद्धवृत्त' युद्धोपकरणैकं, 'सम्-'
'जघने' यूहस्य जघनप्रदेशे, 'भवेत्' । 'पशुसैन्यस्य' इत्यत्र 'पशुसैन्यस्य'
इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ३४ श्लो० ॥ ३४ ॥

प्रतिग्रहानोक्तस्यैव विशेषमभिधातुमाह, युद्धार्थमिति । 'युद्धकुशल'
युद्धशास्त्रनिपणः, विजिगीषुरिति शेषः । 'संग्रामार्थं', 'मुग्धानीकं',
कृष्णामरादिराजचिह्नरहितं सैन्यं, 'नियोजयेत्' । स्वयन्तु युद्धस्थले न
यायादिति भावः । तेनैव राजा रक्षितो भवति । 'हि' यतः, 'युद्धं' 'नायक-'
प्राणं' विजिगीषुप्राणं । 'तत्' युद्धं, 'अनायकं' विजिगीषुरहितं, सत्
'हन्यते' विफलं भवति । 'युद्धकुशलः' इत्यत्र 'युद्धकुशलः' इति मुद्रित-
पुस्तकपाठो न साधुः । 'मुग्धानीकं' इत्यत्र 'चण्डानीकं' इति मुद्रितपुस्तक-
पाठः ॥ २० स० ३५ श्लो० ॥ ३५ ॥

अचलयूहं अप्रतिहतयूहमभिधातुमाह, यूह इति । 'अनुपठमिति
वीक्षा द्रष्टव्या । तथाच अनुपठं अनुपठं विन्यस्तैः 'पञ्चश्व-रथ-दन्तिभिः'
'अचलः' अचलनामकः, 'यूहः', भवतीति शेषः । तद्यथा पत्नीनां पृथतः
अश्वः, अश्वानां पृथतः रथाः, रथानां पृथतः दन्तिनः । 'तथा' अनुपठं
अनुपठं विन्यस्तैः, 'हस्तश्व-रथ-पत्तिभिः', 'अप्रतिहतः' अप्रतिहताख्यः,
'यूहः', 'ज्ञेयः' । तद्यथा हस्तिनां पृथतः अश्वः, अश्वानां पृथतः रथाः,
रथानां पृथतः पत्तयः इति ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

अन्तभिदं यूहमभिधातुमाह, मध्येति । यस्य यूहस्य 'मध्येदेशे', 'हया-'
नीकं' अश्वसैन्यं, 'कक्षयोः', 'रथानीकं' रथारूढसैन्यं, 'पक्षयोः', 'गजानीकं'
गजारूढसैन्यं, सोयं 'यूहः', 'अन्तभिदं' 'अन्तं' शत्रुबलस्य मध्यं, भिनन्ति
यः स तथाभूतः, 'स्मृतः', ॥ २० स० ३७ श्लो० ॥ ३७ ॥

बलानां कस्यचिदभावे यूहविधौ विधेयमाह, रथेति । श्लोकार्थः सुगमः ॥
२० स० ३८ श्लो० ॥ ३८ ॥

बलानां 'भोक्ष्ये' विधेयमाह, विभज्येति । 'पञ्चश्व-रथ-कुञ्जरान्',

विभज्य, 'यूहे' साकारे यूहे, 'प्रक्षिपेत्' । 'यदि', 'दण्डबाहुल्यं' बलपाचुर्यं, 'स्यात्', 'तदा', यूहः 'आवापः', 'प्रकीर्त्तितः', अधिकबलानां आवपनात् । अस्य श्लोकस्य उत्तरार्द्धस्थाने अपराद्धं मुद्रितपुस्तके मुद्रितं, तदुद्धृतं अत्र न सङ्गतं । अस्य शेषार्द्धन्तु एकचत्वारिंशद्विंशतश्लोकस्य पूर्वार्द्धस्थाने मुद्रितं । तत्तु । "यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदावापः प्रकीर्त्तिनः", इति, 'यूहे' इत्यत्र 'मध्ये' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ३६ श्लो० ॥ ३६ ॥

महायूहस्य भेदानभिधातुमाह, धनुरिति । श्लोकार्थः सुगमः । अयं श्लोकः हस्तलिखितपुस्तकद्वये नास्ति ॥ २० स० ४० श्लो० ॥ ४० ॥

साकारयूहानां तद्भेदानाच्च उद्देशमभिधातुमाह, मण्डलेति । मण्डलश्च असंहतश्च 'मण्डलासंहतौ' वक्ष्यमाणलक्षणौ, 'भोगो दण्डश्च' एतावपि वक्ष्यमाणलक्षणौ । एते चत्वारः एव 'मनीषिभिः', 'प्रकृतिव्यूहाः' विद्वतिरहिताः यूहाः, 'प्रकीर्त्तिताः' । 'मण्डलासंहतौ' इत्यत्र 'मण्डलोऽसंहतः' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ४१ श्लो० ॥ ४१ ॥

दण्डादिव्यूहानां स्वरूपमभिधातुमाह, तिर्य्यगिति । 'तिर्य्यक्', 'वृत्तिः' अवस्थितिः, यस्यासौ 'दण्डः' दण्डाख्यः यूहः, सैन्यानां दण्डवत्तिर्य्यगवस्थितिर्दण्ड इति भावः । 'भोगः' भोगाख्यः यूहः, 'अन्वावृत्तिः' 'अनु' पञ्चाङ्गावेनावृत्तिर्यस्यासावन्वावृत्तिः । 'भोगोऽन्वावृत्तिरेव च' इत्यत्र 'भोगत्वाद् वृत्तिरेव च' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् । 'मण्डलः', 'सर्वतोवृत्तिः' सर्वतोमुखः, मण्डलाकारे यूहे सर्पशरीरवन्मण्डलस्थितानां गजादिहैन्यानामवस्थितिरिति भावः । 'पृथक् वृत्तिः' 'असंहतः' असंहताख्यः यूहः, अत्र यूहे समस्तसैन्यानां पृथग्भावेनावस्थितिरिति भावः । तद्वया । क. उ. क. । अस्य श्लोकस्य शेषार्द्धं मुद्रितपुस्तके नास्ति । शेषार्द्धन्तु "मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथक् वृत्तिरसंहतः" इति ॥ २० स० ४२ श्लो० ॥ ४२ ॥

दण्डयूहस्य भेदानभिधातुमाह, प्रदर इत्यादिना । दण्डस्य प्रदरेत्यादयः सप्तदश भेदा भवन्ति । अन्यत् प्रतीतं । 'दण्डभेदास्तुर्जयः' इत्यत्र

‘दण्डभेदाः सुदुर्जयः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठः ॥ २० स० ८२-८८

॥ ८२-८८ ॥

प्रदरादीनां लक्ष्म्यानाह, अतिक्रान्त इत्यादिना । ‘अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’, अविपर्यये इत्यर्थः । स एव दण्डः पक्षाभ्यां ‘अतिक्रान्तः’ अति-
क्रम्यगतः, प्रदरो भवति । उभयकक्षस्थपरानीकप्रदारणात् प्रदराख्य
‘इतिभावः’ । तस्याकारो यथा

क	क
---	---

 । ‘प्रतिक्रान्तः’ पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तः,
पक्षाद्गतः, दृढको भवति । तस्याकारः तद्यथा

क	उ	क
---	---	---

 । ‘अति
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां’ इति, कक्ष-पक्षाभ्यां अतिक्रान्तः अस्य ह्यो व्यूहः, तस्याकारः
तद्यथा

प	०	प
क	उ	क
प्र		

 । ‘अयोन्यस्येति व्यूहत्रितयस्य विपर्ययः चापः, कक्षाभ्यां

प्रतिक्रान्तत्वात् चापसंज्ञा । तद्यथा

प	उ	प
क	क	
प्र		

 । ‘तद्विपर्ययः’ दृढकवि-

पर्ययः, अतिक्रान्तपक्षत्वात् । असह्यविपर्ययः ‘प्रतिष्ठः’, प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् ।
श्रेणाकारत्वात् श्रेणाख्यः । ‘स्थूणापक्षः’ पक्षयोः स्थाने स्थूणाव्यूहो यस्यासौ
स्थूणापक्षः । अयं विजयाख्यः व्यूहः । ‘धनुःपक्षः’ इति चापव्यूहः पक्षयोः-
स्थाने यस्यासौ ‘धनुःपक्षः’, अयं सङ्गयाख्यः व्यूहः । ‘द्विस्थूणाः’ इति
द्विगुणितस्थूणाः, अयं विभ्रालविजयाख्यः व्यूहः । तस्याकारः तद्यथा

≡	=	≡	=	≡
---	---	---	---	---

 । ‘दण्ड ऊर्ध्वगः’ इति, ऊर्ध्वगो दण्ड इत्येव सूची-
व्यूहो भवति । तद्यथा

≡	-	-	-	≡
---	---	---	---	---

 । कर्णयोः स्थाने स्थूणा-
व्यूहो यस्यासौ स्थूणाकर्णः ‘अतिक्रान्तपक्ष इति, अयं चमूमुखः व्यूहः ।
‘अन्योस्य विपर्यय इति ‘अस्य’ चमूमुखस्य व्यूहस्य, ‘विपर्ययः’, उत्तरस्य
पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तपक्षत्वात् सुखाख्यो व्यूहो भवति । तद्यथा

क	प	उ	क	प
---	---	---	---	---

 । ‘द्विचतुर्दण्ड इति द्विगुणितदण्डो वनयो भवति ।
चतुर्गुणितदण्डो दुर्जयो भवति । तद्यथा

क	प	उ	क	प
---	---	---	---	---

 ॥ २० स०

भोगभेदानामुद्देशमाह, गोमूत्रिकेत्यादि । 'गोमूत्रिका' गवां मूत्रवद्ग्रेखा-
 भक्तारो विद्यते अस्याः तथाभूता । 'अहिसारी' अहेः सरणस्थानश्चाहिसारीत्य-
 भातः । 'अहिसारी च' इत्यत्र 'अहिसञ्चारी' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।
 अन्योः प्रयोगः तद्वयथा

क	उ	क	प	उ
---	---	---	---	---

 ॥ २० स० ४८ श्लो०
 ॥ ४८ ॥

दण्डेति । दण्डव्यूहः पक्षाच्याने यस्यासौ 'दण्डपक्षः' 'युगोश्च' इति
 उरस्यं द्विगुणितं विधेयमित्यर्थः अर्थापत्त्या कक्षानीके विधेयः । 'तद्विपर्ययः
 मकरः' इति सर्वशकटसंख्यविपर्ययमुखो मकरः । तथा 'व्यतिकीर्णः
 शेषः कुञ्जरवाजिभिरिति, परितः पताकाकारोयं व्यूहः मध्ये कुञ्जर-
 वाजिभिर्यतिकीर्णो भवति, मकर एवेति । 'व्यवकीर्णः' इति, 'कुञ्जर-
 राजिभिः' इति च मुद्रितपुस्तकपाठः । पूर्वश्लोके 'परिपताककः' इत्यत्र
 'परिपतन्तकः' इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समोचीनः ॥ २० स० ४८ श्लो० ॥ ४९ ॥

मण्डलभेदानभिधातुमाह, मण्डलेति । 'मण्डलव्यूहभेदौ सर्वतोभद्रदु-
 र्जयौ' । तत्र प्रथमः सर्वतोमुखः, गजानीकोयं दुर्जयः ॥ २० स० ५०
 श्लो० ॥ ५० ॥

असंहतभेदानभिधातुमाह, अर्द्धचन्द्रक इति । 'अर्द्धचन्द्रकः' अर्द्धचन्द्रा-
 कृतिः, तद्वयथा

क	क
उ	

 । 'उद्धारः' चतुःसैन्यः, तथा पञ्चसैन्यः, तथा

कर्कटाख्यः, तथा काकपादिका, तथा गोधिका, इत्यादयो व्यूहास्त्वाकार-
 भेदेन ज्ञेयाः । कर्कटश्छायाकारसदृशरचिततत्तत्सैन्यं व्यूहानां कर्कट-
 श्छादीनि नामधेयानि भवन्तीति फलितार्थः ॥ २० स० ५१-५२ श्लो०
 ॥ ५१-५२ ॥

एत इति । 'प्रयोक्तृतिः' व्यूहविधानज्ञैः, 'एते सप्तदश', 'भेदतः'
 विभागतः, 'प्रोक्ताः' प्रकर्षेण कथिताः । 'तथा', 'मण्डलस्य' मण्डलाख्यस्य
 व्यूहस्य, 'भेदतः', 'व्यूहद्वये', प्रोक्तं । 'असंहताः' असंहताख्याः 'व्यूहाः'
 'षट्' षड्विधाः । 'भोगव्यूहाः' भोगाख्यव्यूहाः, 'पञ्चधा' पञ्चप्रकाराः ।

ऊनविंशः सर्गः ।

१८५

‘युद्धकाल उपस्थिते’ युद्धसमये आगते । ‘यूहक्षैः’, ‘प्राधोण्याः स्तुः’ प्रागुक्ता यूहाः प्रयोक्तव्या भवेयुः । ‘दण्डयूहाश्च भेदतः’ इत्यत्र, दण्ड-यूहाश्च पक्षधा’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५३-५४ स्तो० ॥ ५३-५४ ॥

पक्षादीनामिति । ‘पक्षादोनामनीकेन’ पक्षादिस्थितसैन्येन, ‘इत्था’ विनाश्य, ‘शेषैः’ अवशिष्टानीकैः, ‘परिक्षिपेत्’ वेष्टयेत् । ‘उरसा’ उर-स्थितानीकेन, ‘समाहृत्य’, ‘कोटीभ्यां’ कोटिद्वयस्यसैन्यैः, ‘परिवेष्टयेत्’, शत्रुसैन्यानीतिशेषः । ‘शेषैः’ इत्यत्र ‘शेषं’ इति, ‘परिवेष्टयेत्’ इत्यत्र ‘परिवेष्टयन्’ इति च मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५५ स्तो० ॥ ५५ ॥

परकोटीत्यादिस्लोकद्वयं प्रतीतार्थं । ‘यूहप्रयत्नेन’ इत्यत्र ‘यूहप्रयोगेन’ इति पाठान्तरं । ‘यूहकृतैः’ इत्यत्र ‘यूहजातैः’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न सम्यक् ॥ २० स० ५६-५७ स्तो० ॥ ५६-५७ ॥

‘यत’ इति । विजिगीषुः उभयपक्षेपि ‘यतः’ यत्र, ‘फल्गु’ असारं सैन्यं, तथा ‘यतः’ यत्र, ‘अभिन्नं’ संहतं सैन्यं, एवं ‘यतः’ यत्र, ‘यूहैरधिकृतं’, ‘ततः’ तत्र, ‘रिपुबलं हन्यात्’ । ‘आत्मानश्चापि’ स्वकीयबलश्चापि, ‘हृह-येत्’ वर्द्धयेत् । ‘यूहैरधिकृतं’ इत्यत्र ‘दुहैरधिकृतं’ इति मुद्रितपुस्तक-पाठः ॥ २० स० ५८ स्तो० ॥ ५८ ॥

सारमिति । ‘सारं’ सारवदरिसैन्यं, ‘द्विगुणसारेण’ अरिसैन्यसारात् द्विगुणसारवता निजबलेण, ‘फल्गु’ असारमरिसैन्यं, ‘सारेण’ सारवता निजबलेन, ‘पीडयेत्’ ह यात् । ‘संहतं’ अभिन्नमरिसैन्यं, ‘प्रचक्षैः’ भीषणैः, ‘गजानीकैः’ गजसैन्यैः, ‘वारयेत्’ पीडयेत् । ‘सारं’ इत्यत्र ‘अरिं’ इति मुद्रितपुस्तकपाठो न समीचीनः ॥ २० स० ५९ स्तो० ॥ ५९ ॥

‘दुर्जनानिति । ‘सिंहवसासिक्तैः’ ‘सिंहस्य’, ‘वसया’ भेदसा, ‘सिक्तैः’ उक्षितैः । अन्यत् स्पष्टं ॥ २० स० ६० स्तो० ॥ ६० ॥

सलोहेति । ‘सलोहजातैः’ लोहजालाकृतैः, ‘दण्डबद्धनैः’, ‘सुखण्डितैः’ सुखण्डितैः, ‘ऊर्जितपादरक्षैः’ सुदृढचर्मसंग्रहपादैः, ‘प्रवीरयौधैः’ प्रबल-

वीराधिष्ठितैः, 'मददुर्निवारैः' मदोत्कटैः, 'गजेन्द्रैः', 'दिषतां' शत्रूणां,
'अनीकं' हन्यात् ॥ २० स० ६१ श्लो० ॥ ६१ ॥

एकोपीति । 'एकोपि' असहायोपि, 'मदसत्त्वगुणोपपन्नः' मद-बलगुण-
सम्पन्नः, 'वारण्यपतिः' गजेन्द्रः, 'दिषतामनीकि', 'व्यक्तं' सम्यक्, 'निहन्ति' ।
'हि' यतः, 'क्षितिभुजा' राज्ञां, 'विजयः', 'नागेषु' हस्तिषु, 'निबद्धः',
'तस्मात्', 'नृपतिः', 'सदा', 'गजाधिकबलः', 'स्यात्' ॥ २० स० ६१ श्लो०
॥ ६२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायां उपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां *

विंशः सर्गः ।

मुद्रितपुस्तकानुसारेण जनविंशः सर्गः ।

समाप्ता चेयं कामन्दकीयनीतिसारटीका ।

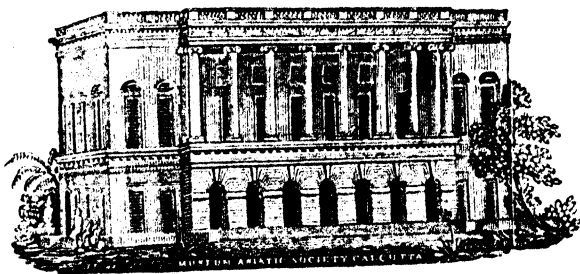
11 5. 26

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 179.

THE NITISARA,
OR
THE ELEMENTS OF POLITY,
BY KAMANDAKI.

EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA.
FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1861.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

The Vais'eshika S  tras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The S  ṇḍilya S  tras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

A translation of the S  rya Siddh  nta and Siddh  nta S'  romani, by Pandita B  p   Deva S  stri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Fasc. I. II. Nos. 1 and 13, containing the S  rya Siddh  nta and the first portion of the Siddh  nta S'  romani.
The D  sa R  pa with the exposition of *Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. 1. No. 12.

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA.

An English translation of the CHHÁNDOGYA UPANISHAD of the Sáma Veda, by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculus I. No. 78.

The VEDÁNTA SÚ'TRAS. Commenced by DR. RÖER, and continued by Pandita Ráma Náráyana Vidyaratna, Published, Fasciculi I. II. III. and IV. Nos. 64, 89, 172, and 174.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. and XIV. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166 and 171.

The TAITTIRÍYA BRÁHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábú RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. and XI. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175 and 176.

The MA'RKANDEYA PURÁ'NA. Edited by the Rev. K. M. BANNERJEA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 114, 127, 140, 163 and 169.

An English Translation of the SÁHITYA DARPAṆA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	Former Price.	Reduced Price.
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr E. Röer, Nos. 1 to 4,	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135,	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0	3 12 0
The Taittiriya, Aitaréya and S'wetas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0	1 14 0
The Is'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,	6 0 0	3 12 0
The Taittiriya, Aitaréya, S'wetas'watara, Kéna, Is'a, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50,	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Náataka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0	7 8 0
The Sánkhyá-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyno, LL. D. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0	1 14 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhavachárya. Edited by Pandita Is'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142,	0 0 0	1 4 0
The Súra-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0	2 8 0
The Tale of Váasavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Already published, Fasciculus I. II. being Nos. 19 and 179,	0 0 0	1 4 0

